

स्मृतिचित्रे

भाग ३

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठक्र.
१.	टिळकांचे अंतरंग	३१४ ते ३१७
२.	गोपाजी	३१८ ते ३२१
३.	पुनर्जन्म	३२२ ते ३२५
४.	जळगावंचे कविसंमेलन	३२६ ते ३३०
५.	बालकवि ठोंबरे	३३१ ते ३३७
६.	घर गेलें म्हैस आली	३३८ ते ३४३
७.	नगरांतील ते दिवस	३४४ ते ३४९
८.	माझे व्याहिजांवई	३५० ते ३५६
९.	करंज्यातला मोदक	३५७ ते ३६२
१०.	ती आठ वर्षे थाबलें	३६३ ते ३६६
११.	नवा संसार	३६७ ते ३७१
१२.	कहाणी	३७२ ते ३७७
१३.	मी भित्री	३७८ ते ३८४

स्मृतिचित्रे

भाग ३

अनुक्रमणिका

अ.क्र	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठक्र.
१४.	बालकवि ठोंबऱ्यांच्या आढवणी	३ॢ५ ते ३९१
१५.	देवाचा दरबार	३९२ ते ३९ॢ
१६.	सातारा	३९९ ते ४०२
१७.	संन्यास	४०३ ते ४०ॢ
१ॢ.	तीव्र जाणीव	४०९ ते ४१३
१९.	अभंगांजलि	४१४ ते ४२०
२०.	नगरास शेवटली भेट	४२१ ते ४२६
२१.	दत्तूचें लग्न	४२७ ते ४३२
२२.	चिकी	४३३ ते ४३७
२३.	नव्हे ख्रिस्ती ख्रिस्ती । परि ख्रिस्त ख्रिस्त	४३ॢ ते ४४४
२४.	छाया	४४५ ते ४५२
२५.	भय काय तथा प्रभु ज्याचा रे	४५३ ते ४६०

टिळकांचें अंतरंग

विहीर खणून झाली. टिळकांना व आम्हा सर्वांना फार आनंद वाटला. आता विहीर बांधायची ! तेथे एक वडारी होता. त्यानें पांचशे रुपये घेऊन ती बांधून देण्याचें कबूल केले. दरमहा त्याला पन्नास रुपये द्यायचे. टिळकांना ट्रॅक्ट सोसयटीचा शंभर रुपये पगार होता. त्यांतून पन्नास रुपये गेले. खाली राहिलेल्या पन्नास रुपयांत बावीस रुपये चाकरानोकरांना जात. उरलेल्या अठ्ठावीस रुपयांत दत्तूला दहा रुपये पाठवावे लागत. अठरांत आम्हांला संसार करायचा होता. आमच्या घरी चार नोकर होते व पांचवा राखणदार भिल्ल होता. भिल्लाला ठेवायालाच पाहिजे. तो जरी हजर नसला तरी चाले. त्याचा पगार चालू झाला, की आमची हजेरी घेण्यास चोर कधी येत नसत.

ह्याच गडबडींत दोन पत्रें आली. एक हौशीचें व दुसरे सुगंधराव करमरकरांचे. हौशीला बाळंतपणासाठी यायचे होते ! हें तिचें पहिलें बाळंतपण ! सुगंधराव करमरकर हवा बदलण्यासाठी येतो म्हणत होतें.

टिळकांचा स्वभाव असा होता, कीं ते कधीं कोणाला नाही म्हणायचे नाहीत ! आग्रहहि करायचें नाहीत. कोणी येतों म्हटलें तर ते या म्हणायचे, जातों म्हटलें तर जा म्हणायचे. त्यांनी दोघांना या म्हणून पत्रे पाठविलीं. माणसें आली. हौशी, हौशींचा नवरा ^१, तिची सासू; सुगंधराव करमरकर, त्यांचे कुटुंब व चार मुलें; माटेगांवकर ^२ टिळक व मी अशी बारा माणसें आम्ही झालों व एवढ्यांचे एकोणीस रुपयांत करायचे ! शेतात कांदे बटाटे, पुदिना, कोथिंबीर, टमाटू, हिरवी मिरची हा माल आम्हांला पुरेल इतका भरपूर होता. तसेच घरच्या गाईचें दूध, तूप, लोणी, ताक हीहि भरपूर होती. विहिरीचें गोड पाणी व सर्व मंडळीचे गोड स्वभाव ह्यामुळे कधी कोणी कंटाळले नाही. बाजरी, ज्वारी जें असेल ते सारे आनंदाने खात, विडी, काडी, तेल, मीठ, चहा, साखर, घासलेट, कापड्याच्या पेट्या वगैरे सामानाखेरीज बाजारांतून त्या दहा महिन्यांत दुसरें सामान आणावें लागलें नाही.

पण आमच्या ह्याहि संसारांत गमतींना कांही तोटा नव्हता. एक दिवस रात्रीचे आम्ही जेवायला बसलो असतां. कांहीतरीं जळाल्याची घाण येऊं लागली. बाहेरच्या खोलीत

१. पेत्रस विठ्ठल हिवाळे

२. नीळकंठ हरि उर्फ मामा माटेगांवकर

सायकलचा दिवा पेटलेलाच पुस्तकांच्या कपाटावर ठेवला होता. तो भडकून मोठा जाळ झाला होता. आम्ही सर्व धावून गेलों. त्यात दिवशी दत्तू आला होता. मी म्हणे दिव्यावर राख टाका. ते म्हणत नाही पाणी टाका. ह्या वादांत बराच वेळ गेला. तिकडे भडका अधिकच होऊं लागला. ते मोठमोठ्याने ओरडू लागले. ही जिथे तिथें माझा असा पाणउतारा करते. इतक्यांत दत्तूने काठीने दिवा खाली पाडला व वर राख टाकली.

“दत्तू तूं जिथें तिथें माझा अपमान करतोस. तुला माझी किंमत कळली नाही.”

“ मला किंमत कळली आहे पण ही वेळ किमतीची नाही. वारा सुटला आहे. पाण्याने आणखी भडका होईल.”

“होऊं दे. तुला काय त्याचें. माझें घर जळेल. मी मालक आहे.”

पण राख टाकतांच दिवा विझला होता. टिळकांचा रागहि शान्त झाला होता. ते आपल्या ऑफीसमध्ये गेले व थोड्या वेळानें एक कविता घेऊन बाहेर आले. टिळकांना आपले दोष कळूं लागले होते व ते घालविण्याचा ते आटोकाट प्रयत्न करीत. ही कविता म्हणजे त्यांचे पिळवटून निघालेलें हृदयच आहे.

तोंवरि संताप, संताप

जोंवरि पदरीं पाप - ध्रु.

अभिमानें आळविलें

जोंवरि क्रोधपिशाच्चें पिळिलें - १

हार फुलांचा दिसशी

अवचित साप भयंकर होशी - २

ज्ञानतरंगी तरशी

गरगर मोहावतीं फिरशी - ३

ख्रिस्ताला वश आतां

पुनरपि वश होशी निजचित्तां - ४

म्हण अपणा तरलेला

जा कर बोध समस्त जगाला - ५

मीपण जोंवर मेले

नाहीं, खांबावतीं खिळिलें - ६

राहुरीसच टिळकांनी पुष्कळ भजनें व अभंग लिहिले. एक दिवस कांही ख्रिस्ती मंडळीसह फिरायला गेले असतां तिकडून एक दिंडी आली. ख्रिस्ती उपासनापद्धतींत पाश्यात्य संगीताला व पद्धतीला मिळालेले प्राधान्य कमी झालें पाहिजे असें टिळकांना वाटून त्यांनी त्याच दिवशी- 'तुज सोडून ख्रिस्ता जाऊ कुठें,' ' ख्रिस्त गुरु माउली' वगैरे पुष्कळशी प्रसिद्ध भजनगीतें रचली. भक्ति-भावानें ओथंबलेले तं त्यांचे पुष्कळसे अभंगहि येथेच लिहिले गेले.

१९०५ व १९०६ साली त्यांनी धार्मिक स्वरुपाची कविता फार लिहिली. उपासनासंगीतांत ६८२ पैकीं २५४ गीतें त्यांची आहेत. ह्याशिवाय प्रभूची प्रार्थना व भजनसंग्रह ही त्यांची दोन पुस्तके ह्याच स्वरुपाची आहेत. ह्या पैकी बहुतेक ह्या काळांतील आहे. ह्या कविता वाचल्यास त्या वेळी टिळकांची मनस्थिती कशी होती हें दिसून येतें.

आपण बुद्धीने प्रथम ख्रिस्ती झालों परंतु मनानें ख्रिस्ती होण्यास पुढें दहा बारा वर्षांचा काळ लागला असें टिळक म्हणत व ह्या सुमारास तो दुसरा बदल त्यांच्यांत होऊं लागला होता असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्यांच्या अंतरीची तळमळ ह्या वेळच्या कवितांतून दिसून येते. त्यांच्या अंगी असलेला अभिमान लयाला जाऊन ईश्वराच्या ठायीं शरणवृत्ति अधिकाधिक दिसून येऊ लागली. १९०६ साली त्यांनी लिहिलेले हें गीत म्हणतांना त्यांच्या डोळ्यांना पाणी येत असे व आम्हांलाहि तें म्हणतांना अजून कांही तरी निराळेंच वाटतें.

चाल(आरती ज्ञानराजा)

शेवटीं प्रभूराया । बिलगलों तुझिया पाया
 गेलें रे गेलें माझें । आजवरीं जन्म वांया !
 तुझा मी शिष्य थोर । शिष्यधर्मी धूरंधर

'बुद्धीनें ख्रिस्ती होणें आणि मनानें ख्रिस्ती होणे' या शब्दांनीं टिळकांना काय सूचित करायचे आहे याचा उलगडा दिंदिंगल येथे (१९१६त) त्यांनी दिलेल्या एका व्याख्यानावरून होण्यासारखा आहे.

"मी ख्रिस्ती झालों याचे कारण ख्रिस्ती धर्मातलें तत्त्वज्ञान व नीतिशास्त्र ही मला दोन्ही आवडली म्हणून. त्या वेळी मला प्रार्थनेची इतकी जरूरी वाटली नाहीं, आणि अशा स्थितींत मी बरेंच दिवस होतो. पण एके दिवशी एका मिशनरीनें रात्री निजायला जाण्याच्या आगोदर मला बरोबर घेऊन प्रार्थना केली. त्याची ती प्रेमळ, मनापासून केलेली व लहान मुलाप्रमाणे साधी प्रार्थना ऐकून मी खाडदिशी जागा झालों व मला त्या वेळी स्पष्ट दिसून आलें की, या माणसाचा देवाशी अगदी निकटचा बाप-लेकरांचा संबंध आहे तसा माझा नाही. तर ह्यासारखे मला झालें पाहिजे. त्या प्रार्थनेचाच पुढें परिणाम असा झाला की, देव आपला बाप आहे या तत्त्वाचा उमग मला चांगला होऊं लागला.

वाटलें अभिमानें । आतां लाज वाटे फार
मीपणें फसविलें । तुला मला दूर केलें
सर्वथा स्वमनाचें । तुझ्या नांवे दास्य केलें.
मजला बुद्धि नाही, । बळ नाही, ज्ञान नाही
तूच रे तूच माझें । आतां ख्रिस्ता सर्व कांही !
मजला दृढ धरीं । नको जाऊं देऊं दूरी
येवढी भीक घाली । वाट पहातों मी दारी !

गोपाजी

टिळकांच्या मेंदूभोंवती एकदा विचारांचे कुंपण पडलें, की त्यांना बाहेरच्या वातावरणाची दाद नसे. हे विद्वान, मी विनोदी पण त्यांची विद्वत्ता माझ्या विनोदाच्या आड येत नसे व माझा विनोद त्यांना त्रास देत नसे.

माझी मुलगी हौशी बाळंतपणाला आली होती. सुगंधराव करमरकर सहकुटुंब आमच्याकडे होते. त्यांचे कुटुंब व्हर्जिनियाबाई ह्या उत्तर हिंदुस्थानी होत्या. त्यांना मराठी कळे पण त्या बोलत हिंदुस्थानी, म्हणजे आम्ही रानांत होतो तरी आमच्या घरच्या चार माणसांबरोबर आठ दहा पाहुणे सहज असत. ज्वर-बिंदूचे डॉ. भास्करराव गोवंडे त्या दिवशी पाहुणे आले होते. डॉ. गोवंडे दिसण्यांत धिप्पाड, गोरे, घाऱ्या डोळ्याचे व भरपूर दाढीमिशा असलेले रुबाबदार गृहस्थ होते. सुगंधरावांची बायको त्यांची बहीण म्हणून संपादून जाण्यासारखी होती.

सकाळी आठ नवाचा सुमार होता. चहा व इतर जिन्नस ह्यांचा भरपूर समाचार घेऊन आम्ही आपापल्या कामाला लागलो होतो. म्हणजे टिळक लिहायला, हौशी व व्हर्जिनियाबाई स्वैपाकाला, डॉ. गोवंडे व सुगंधराव करमरकर बाहेरच्या ओसरीवर पडल्या पडल्या गप्पा मारायला व मी जाळीला टेंकून टेहळणी करायला. आमच्या घराच्या ओसरीला लोखंडी पत्त्यांची जाळी असे. तिला टेंकून बसलें, की घरांत काय चाललें आहे व बाहेर काय चाललें आहे तें एकाच वेळीं सर्व दिसे.

मला उपचारांची बाधा बहुतकरून कधीच होत नाही. माझे पाहुणे मला घरचेच वाटतात. व मी कधीं कोणाच्या घरी गेलें, की क्षणामध्यें घरची बनतें. बालकवि ठोमरे मला नेहमीं म्हणायचा “ लक्ष्मीबाई तुमच्याकडे पंचम जॉर्ज आले तरी त्यांना तुम्ही सांगाल की, “ बाबारे येतांना तेवढें फाटक लोडून घे.” मी बसले होते तेथें जवळच डॉ. गोवंडे व करमरकर लोळत होते. त्यांचे डोळे बंद होते पण कान उघडें होते. इतक्यांत मला सडकेवरून एक माणूस लगबगीनें येतांना दिसला. त्याच्या पाठीवर कांहीसेंसें होते. मी चालण्यावरून त्याला ओळखलें. तो तर आमचा गोपा ! टिळकांनी ह्याला बराच रंगारूपाला आणला होता. * आतां जवळच्याच खेड्यांत तो एक मास्तर होता व गोपाचा गोपाळराव झाला होता.

* गोपाळराव साठे. टिळकांच्या प्रेरणेनें ह्यांनी कुक्कडवेढे गांवीं स्वतः शाळा काढिली होती.

आम्हाला तो आमच्या घरच्यासारखाच वाटे. त्याचे डोळे जरा अधू होते. तो जसजसा जवळ येऊ लागला तसतसा माझा नेहमीचा स्वभाव उसळी मारू लागला. मला पाहून तो झपाझप पावलें टाकू लागला. शेवटी जवळ येऊन त्यानें आपल्या पाठीवरील गाठोडें खाली ठेवलें व पाहुण्याकडे हात करून ते कोण म्हणून खुणेनें विचारलें. पण त्याच्या खुणेच्या प्रश्नाला मीं सरळ मराठींत मोठ्यानें उत्तर दिलें.

“ काय करूं रे गोपा ! मला अगदी कंटाळा आला आहे ! तूंच पहातोस ना किती हे पाहुणे ! हा एक असाच आला आहे. ह्याला आमची भाषा समजेना नि आम्हांला ह्याची समजेना. आहे एक खायला काळ नि भुईला भार. धड वेडा ना धड शहाणा !”

मी गोपाशीं हे हितगुज करीत आहे तों डॉ. गोवंड्यांनी करमकरांकडे किलकिले डोळे करून पाहिले. करमकरांनी त्यांच्याकडे डोळे मिचकावले. माझें बोलणे इतकें मोठ्यानें होतें, की आंतून व्हर्जिनियाबाईंनी तें ऐकले व बाहेर येऊन माझ्यापुढे हातवारे करीत ती बोलू लागली “आप ये क्या कहते हो ? आप इनको पहच्छानते ही ? ए जनाब मेरे भाइजान है. और तंजावरके आगे दिल्लीनगरके रहनेवाले है. वहां इनका आखोंका बहोत बडा दवाखाना है.” इतकें बोलून ती पुन्हा स्वैपाकघरांत गेली.

इकडे डॉ. गोवंडे आपल्या पथारीवर उठून बसले होते. मांडी घालून अगदी निर्विकार मुद्रेने ते आम्हा दोघांकडे पहात होते. व्हर्जिनियाबाईंनी पुन्हां बाहेर येऊन आपल्या भावाबद्दल आणखी माहिती सांगितली.

“ हमारे भाई बोहत आसानी से आंखोंकी आपरेशन करते है. इनकी तरकीब ऐसी उमदी है के दोनो आखोंको निकालकर मेझपर रख देते है. फिर उनकी खाक वो मिट्टी निकालकर आच्छी तन्हेसे धोकर चप्पमखानेमें बिठा देते है. मेरे शादी होने के पहिले मै इन्हीके दवाखानेमें नर्स थी.”

“मला काय ग हें ठाऊक? मग माझ्या गोपाचे डोळे घे ना तपासून !”

“आच्छा, अब तो नहीं. लेकिन खाना खाये वाद उनसे कहे देउंगी.”

डॉक्टरांची ही नवीन बर्हीण त्या दिवशी पाठच्या बहिणीहून अधिक जवळची झाली. त्यांचा पाहुणचार करण्याचा सर्व मक्ता त्या दिवशी तिनेंच घेतला होता.

दुपारच्या जेवणाच्या वेळी सर्व एका पंक्तीला बसले. मी व गोपाजी मात्र समोर बसलों होतों. वाढण्याचे काम व्हर्जिनियाबाईंकडे होतें. जेवतांना कोणीच कोणाशी बोलत नव्हतें. टिळक विचारांत व डॉक्टरांनी मौनव्रत घेतलेलें; त्यांना कांही लागलें म्हणजे त्यांनी ‘दत्तू’ म्हणावें व ताटांत तो पदार्थ वाढलेला असेल तेथें बोट आपटावें. मी गोपाला हळूच डाय्या

हातानें डवचून डॉक्टरकडे पाहण्यास सांगे, डॉक्टर त्याच्याकडे मोठ्या चमत्कारिक नजरेने पहात. तसा तो मला म्हणे,

“ लई गिन्हेबाज पाखरु ! लोटण कबूतर ! कुठं गवसलं कुणास ठारुक? बाई माझ्या तावडींत येऊं द्या त्याला. अशी गोफण मारीन. की ज्याला म्हणतात तशी.”

टिळक म्हणालें, “ काय रे वेड्यासारखी बडबड लावली आहेस गोपा ? वेड तर नाहीं लागलें तुला ? नीट मुकाट्यानें जेव.”

गोपा डॉक्टरांना इतके बोलत होता तरी आपल्याला त्यांतले कांही कळतें आहे असें डॉक्टरांच्या चेहऱ्यावर मुळीच दिसत नव्हतें. जेवणीं झाल्यावर टिळक आपल्या खोलीत गेले बाकी सर्वजण दंगल करायल मोकळे झालों. मीं पुन्हा गोपाच्या डोळ्याचा प्रश्न काढला. “ पैसे कांही मिळणार नाहीत. तो आहे गरीब.” मी वकीलीला सुरुवात केली. व्हर्जिनियाबाई व डॉक्टर ह्यांचें अबकडच्या भाषेंत थोडा वेळ बोलणें झालें व बहिणीनें उर्दूत आम्हांला सांगितलें, कीं माझा भाऊ हें काम फुकट करायला तयार आहे.

झाले ! ऑपरेशनची तयारी झाली ! नर्सबाईनी घरांतून सामान आणलें. मेजापेवजीं तीन पाट आणून व्यवस्थेने मांडले, पाण्याची घागर, परात, घंगाळ, दोन रुमाल, एक नवी दोन वीत लांबीची चकचकणारी सुरी, एक चमचा !- चमचा पाहून मीं विचारलें, “ काय ग हा चमचा कशाल ?”

“ व्हो तो चम्मखानेमें पानी दालकर उनको धुलाने के लिये है.”

“ म्हणजे बुबुळं बाहेर काढून ह्या खांचेत पळीसारखे ढवळणार की काय ?”

नंतर डॉक्टरांनी खुणेनें पेशंटला जवळ बोलावले, वीरासन घालून उजव्या हातांत त्यांनी सुरी धरली. पेशंटच्या मागें आधाराला नर्स उभी राहिली. सुरीचें टोंक डोक्याच्या कोपऱ्याजवळ येतांच पेशंटने डॉक्टरच्या हाताला झटका दिला व तो झटक्यासरसा उभा राहून पळूं लागला. पण ती ब्रह्महत्या त्यांच्या पाठीमागें लागली. गोपा पुढें, त्याच्यामागे डॉक्टर व त्यांच्या मागे नर्स. सगळ्या घरभर व घराभोंवती ही धाव-पळ सुरु झाली. डॉक्टरांना त्याला पकडतां आले असतें पण ते मुद्दामच थोडें अंतर मध्यें ठेवीत होते. आम्ही प्रेक्षकहि ह्या लोळकांड्यामागे होतोच. मी म्हणें, “ पुरें ग बाई तुझ्या भावाचें हे; ह्यापेक्षा एखादें प्रिस्किप्शन नाही तर चष्मा का नाही देत ?”

व्हर्जिनियाबाई म्हणे,

“ मेरे भाईजान इतके अच्छे डॉक्टर है के अगर वे एक वखत कोई हमदरदी उनके कब्जेमें

अया तो उसक् तनदुरुस्त करे वगर छोडतेही नही.”

शेवटी अतीच झालें. तेव्हां सुगंधरावांनी डॉक्टरांच्या कमरेला विळखा घालून त्यांना खाली बसविलें व हौशीच्या नवऱ्यानें गोपाला शांत केलें. घरांतील सर्व मंडळी हंसून हंसून बेजार झाली. आम्ही सर्व पूर्ववत् आपापल्या जागी बसलो. मी पुनः नर्सबाईच्या तर्फे डॉक्टरांना प्रश्न टाकला, की एकादें प्रिस्क्रिप्शन किंवा चष्मा कां नाही देत ? पुन्हां कुडबुड सुरु झाली. डॉक्टर डोलू लागले. त्यांनी आपल्या डोळ्यांचा चष्मा काढून गोपाच्या डोळ्यांला लावला. त्याला त्या चष्म्याने अगदी स्पष्ट दिसलें. गोपा खूष झाला. डॉक्टरांनी चष्म्याचा नंबर त्याला लिहून दिला. मग प्रिस्क्रिप्शन लिहिलें. त्यांत पेशंटचें नाव लिहिलें होते Go-Paji.

झालें. भ्रमाचा भोंपळा फुटला. पुन्हां एकदा हास्याचा फार मोठा स्फोट झाला. गोपा आतां भयंकर रागावला. डॉक्टरांनी त्याला मिठी मारली.

“गोपाळराव तुम्ही खरंच रागावलांत की हो ! अहो ही सारी गंमत होती. तुमच्या कसें ध्यानांत आलें नाही?”

पण गोपाचा ज्वालामुखी आतां संपूर्ण जागा झाला होता. त्याची बडबड बंद होईना. डॉक्टरांनी त्याला एक रुपया दिला. तरी तो शान्त होईना.

“मी तुमच्यासाठी हुरडा आणला होता. तो तुम्हाला गरमगरम भाजून देणार होतों.”

“अरे गोपा तुला पाहतांच आम्हां तुझा हुरडा मुळीं शिजायलाच टाकला तो इतका वेळ खदखदत होता. त्यापुढें तुझ्या भाजलेल्या हुरड्याची काय कथा?”

आम्ही सर्व हसलो. गोपाहि हसू लागला. शेवटी टिळक बाहेर आले. त्यांना हा सगळा प्रकार समजल्यावर ते आम्हांला खूप रागें भरले.

पुनर्जन्म

राहुरीचीच गोष्ट, टिळक कसल्याशा ख्रिस्ती संमेलनासाठी जालन्यास गेले होते. घरची पाहुणेमंडळीहि पांगली होती. मात्र दत्त पुण्याहून सुट्टीला घरी आला होता. निळकंठरावमामा, त्यांचे कुटुंब, दोन मुले, चिमबाबा, बेबी व मी इतकीच माणसें घरी होतो.

टिळक जाण्याच्या अगोदर शहाजी भिल्लाला कामावरून काढून टाकलें होतें. पण तो कामावरून दूर होतांच घरावर दगड येऊ लागले. एक दिवस चोर अगदी घराजवळ आले. निळकंठरावमामा त्यांच्यामागे लागले. जोधळा गळ्याइतका वाढला होता. हें लोळकांडे जात जात कुठल्या कुठें कानाकोपऱ्यांत गेलें होतें. आम्ही सगळे कंदील काठ्या वगैरे आयुधे घेऊन त्यांच्यामागे चाललों होतो. पलीकडे जोधळ्याच्या ताटांचा सळसळ आवाज येत होता त्या अनुरोधानें आम्ही चाललों. चोर मामांच्या हातचा बेदम मारु खाऊन पडलेला आढळला. छान झालें. आम्हांला वाटलें आतां चांगली दहशत बसेल. आम्हीहि धीर करून त्याला मारायला काठ्या उगारल्या. तों मामा कण्हून सांगू लागले, “ मी चोर नाहीं. चोर पळाला मी मामा आहे ! ” खरेंच मामा ! सर्वांनी मिळून त्यांना उठवून घरांत आणलें. मामा फार म्हणत असत, कीं माझ्या तावडीतून कधी चोर सुटणार नाही. पण त्या दिवशी मात्र आम्हांला अनुभव वेगळा आला. पुन्हा शहाजी भिल्लाची राखणदार म्हणून स्थापना झाली व नंतर मात्र चोरांचा त्रास कधीच झाला नाही.

ह्या ठिकाणी आल्यावर माझ्या प्रकृतींत फारच सुधारणा झाली. मी इतकी फुगायला लागलें की कांहीच्या बाहीच. हातांत बांगड्या व गळ्यांत गळसऱ्या तटांतू लागल्या. थोडक्यात म्हणजे राहुरीस गेल्यावर मी चांगलीच वजनदार बायको झाले होते. कां नाही होणार ? स्वतःचे सत्तेचे घर. मनाप्रमाणे सर्व कांही जेथल्या तेथे व्यवस्था. दारी एक सुंदर बगीचा केला होता. त्यांत कांही एरंडाचीहि झाडे होती. एरंड्या निघाल्यावर त्यांचे मडकें भरून ठेवलें. नंतर त्या एरंडाचें माझ्या डोक्यांत गुऱ्हाळ सुरु झाले. प्रत्येक गोष्टीचा कांहीतरी उपयोग झालाच पाहिजे. तसें तेथें सर्व कांही स्वतः करायचें व सगळ्या गोष्टींचा उपयोग करून घ्यायचा हें माझें चाललें होते. त्यांत अगदी माझ्याच वृत्तीचा चिमबाबा मला मिळाला होता. आम्हीं दोघांनी मोटांचे नाडे, सैदर वगैरे जिन्नस उरलेल्या काथ्याचें बनविले होते. औषधे वगैरेहि तयार करण्याचा नाद मला होताच. मडकेंभर एरंड्या पाहून त्यांचा सदुपयोग

करून घेण्याचें माझ्या डोक्यांत आलें. मीं चिमबाबाला म्हटलें, चिमबाबा एक कपभर एरंड्या सोल बघूं. त्यानें त्या सोलल्यावर त्या बारीक वाटून त्यात दालचिनी व सुंठ घातली व गायीच्या तुपांत त्या भाजल्या. मग साखरेचा पाक करून एरंड्यांची बर्फी बनविली. ती फारच छान लागत होती. एखादा जिन्नस एकटीनें खायाचें माझ्याच्याने कधीच होत नाही. पण ही बर्फी तयार होईपर्यंत सारी माणसें झोंपी गेली होती. दत्तू तेवढा जागा होता. दत्तूनें थोडा भुगा खाला. मीहि उरलेल्या भुग्याचा चट्टामट्टा केला. बेबी घेईना. तिला फक्त झोंप येत होती. मग आम्ही निजलो.

पहाटें दत्तूला अभ्यासाला उठवून बसविलें. पण तो कांही बसेना माझी सरस्वती सुरु झाली. “ तूं कधी अभ्यास करीत नाहीसं. पुढें भीक मागायची का? चांदेकर^१ नेहमी म्हणतात तूं कधी अभ्यास करीत नाहीसं.” दत्तू म्हणाला “ आई मी खरंच सांगतों. माझं डोकं फिरत आहे.”

“ अभ्यासाच्याच वेळेला कसं तुझं नेहमीं डोकं फिरत असतं?”

माझें हे बोलणें ऐकून तो जुलमानें उठून बसला तों धपकन् खाली पडला मी त्याला उठवायला गेलें तर मलाहि सारें फिरतें आहे असें वाटू लागलें. आणि मग आमच्या दोघांच्या हालाला सुरुवात झाली. दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळपर्यंत आमची कॉलरा झालेल्या माणसासारखी स्थिति झाली. चिमबाबा घाबरला. तो टिळकांना तार करूं म्हणत होता. शेवटी मी त्याला डॉ. बालैटाईनकडे पाठविलें. चिमबाबानें डॉ. बालैटाईनसाहेबांना सर्व प्रकार सांगितला, साहेब फार रागावले ते म्हणाले -

“ अरे बाबा ! ती बाई फार वाईट आहे. ती नेहमी असेंच भलतें सलतें करून खाते. नवऱ्याला देते. मुलाला देते. मला पाठविते. नवऱ्याचे डोळे तिनेंच असे त्याला कांही कांही खायला घालून बिघडून टाकले.”

बालैटाईनसाहेबांची कल्पना झाली, कीं मीं कांहीतरी पक्कन्न करून खाल्ले. नुकतेंच एकदोनदां त्यांना मी पुरणाच्या पोळ्या व लाडू पाठविले होते. त्यांचे तेव्हापासून असें मत झालें होतें, कीं मी रोज रोज पक्कान्ने खातें व दुसऱ्यांना खायला घालते.

असो; पण हे साहेब भडकले होते तरी फार सहृदय होते. त्यांनी ताबडतोब आम्हांला आषधें दिली व नुसत्या मोसंब्यावर आम्हांला ठेवलें. मग आम्हांला आराम पडला. हा प्रकार शुक्रवारी झाला. मी रविवारी चर्चला येतें तों माझ्यात इतका फरक पडलेला दिसून आला कीं मला कोणी ओळखलेसुद्धा नाही.

१. राजाराम अंबाजी चांदेकर

जें ते मला विचारु लागलें, की बाईं तुम्ही काय उपाय केले सांगा. पण मीं कधी कोणाला माझा उपाय सांगितला नाही व ती बर्फीसुद्धा कोणाच्या हाती लागूं दिली नाहीं. चिमबाबाने अगदी विश्वासाने ती खोल पुरून टाकली.

टिळक जालन्याहून आल्यानंतर माझा शारीरिक फरक पाहून त्यांना मोठे आश्चर्य वाटलें. मात्र अघोरी म्हणून त्यांनी शेरा मारलाच.

आम्ही राहुरीस आलों तसे सखारामभावोजीहि राहुरीस येउन तेथे वकिली करु लागले होते. टिळक जालन्याला जातांना त्यांच्या घरी भेटायला गेले होते. त्यांच्या भावजयीनें त्यांना तवा, कढई वगैरे जिनसा आणण्यास सांगितल्या होत्या. टिळकांनी त्या अगदी न विसरतां आणल्या व स्वतः त्यांच्या घरी नेऊन दिल्या. त्यावेळी रखमाईनें टिळकांना ज्या जिनसांची किंमत विचारली. टिळकांना आपल्या भावजयीचा त्यामुळे फार राग आला व दोघांचे कांही भांडण झालें. नंतर टिळक घरी आलें व ते भांडण विसरून गेले.

रात्री जेवणींखाणी संपून टिळक जाऊन निजले: इतक्यांत दाराशीं एक तांगा येऊन उभा राहिला. आंतून भाउजी उतरलें. ते अगदी घामाघूम झाले होते. त्यांच्या तोंडावर सहा महिन्याच्या दुखणेकऱ्यांची कळा आली होती. त्यांना पाहून मी घाबरून गेलें मीं म्हटलें, “ भाउजी, काय झाले? घरी सगळी बरी आहेत नां?”

“ हो ! पण नाना कसा आहे? ” “ म्हणजे ! ते जेवून जातांच निजले. चांगले आहेत ते ” “ हें पहा त्यांचे पत्र. मी घरी आलों तो हे हांती आले. ते म्हणतात हेंच तुला माझे शेवटचें पत्र. ह्यापुढे तुला माझे तोंड दृष्टीस पडणार नाही. ”

आता माझ्या ध्यानांत सर्व प्रकार आला. मी त्यांना सर्व कांही सांगितले, भाऊजीचा जीव खाली पडला व ते घरी गेले.

× × × × ×

राहुरीस असतांना आमच्याकडे एक कवि आले होते. त्यांनी नुकताच पोलीसच्या नोकरीस रामराम ठोकला होता. पुढं काय करायचें हेंच त्यांचें ठरलें नव्हतें. पण त्यांनी खूप कविता रचल्या होत्या व आणखी खूप रचण्याचा त्यांचा मानस होता. त्यांच्या कवितांतील एका कवितेचा आरंभ ‘नको ही पोलिसची चाकरी’ असा होत होता. पोलीसखात्यांतील आपले गमतीजमतीचे अनुभवहि ते पुष्कळ सांगत. आता नाटकें रचून पुढचा काळ घालवावा असें त्यांच्या मनांत आलें व त्यांनी ताबडतोब नाटक लिहिण्यास घेतलें. त्यांचा कारकून

दत्तू त्यांनी सांगावें व ह्यानें भराभर उतरून घ्यावे. ते कविता तर जणूं कांही पाठ म्हणून दाखविल्याप्रमाणे बोलतां बोलतां करीत. नाटक प्राचीन हिंदुस्थानांतील कांही ऐतिहासिक कथानकावर होतें. त्यांत “ कोणि कोणि चंदनाचि उटणि लाविती” असें एक गाणें होतें. हें नाटक एखादा अंक लिहून झाल्यावर संपले कविराज आपल्याबरोबर एक बायकोहि घेऊन आले होतें. अर्थात् ब्राह्मणाची बायको आमच्या घरांत कशी राहील? ती राही शेजारच्या बिरोबाच्या देवळांत-तिकडेच स्वैपाक करी. फारशी आमच्याबरोबर येतच नसे. मी म्हणे कविराज ही ब्राह्मणाची बायको आणि हिच्या गळ्यांत मंगळसूत्र कसें नाही? ते म्हणत, “ अहो बाई हिला लहानपणापासून मराठ्यांचा सहवास म्हणून नसेल घालीत.”

बायकोला आपला जांच आहे व आपण तिला खूप छळतो असें दाखविण्यासाठी त्यांनी आंत जाऊन तिला मारण्याचें नाटक करावें. तिनें खोटेंच रडावें. पण रडतां रडतां मधूनच दोघांचाहि हंसण्याचा आवाज एखादे वेळी येई. तेव्हा मीं ओळखलें होतें की हें सारे नाटक आहे म्हणून. पण ओळख मात्र कधीं दिली नाही.

असो ह्या कवींची ही त्या वेळची माहिती काहिहि असली तरी पुढें ते एक भगवद्भक्त म्हणून फार प्रसिद्धीला आले व त्यांची ती प्रसिद्धी यथोयोग्यहि आहे. १

× × × × ×

टिळकांना पुन्हां नगरचें आमंत्रण आलें. नगरास डॉ. ह्यूम ह्यांचा ईश्वर विद्येचा वर्ग होता. त्यांत शिकविण्याचें काम टिळकांना होते. पण मध्यंतरी त्यांनी मिशनचें काम सोडून देऊन राहुरीस वास्तव्य केलं होते. आता डॉ. ह्यूमसाहेबांनी त्यांना पुन्हा मोठ्या आग्रहानें नगरला बोलावले व टिळकांनी ते कबूल केले. पुन्हा नगरास आमच्या जुन्या घरी रहायाला आलों. राहुरीचें घर, शेत, विहीर वगैरे सारें शहाजी भिल्लाच्या ताब्यांत देऊन आम्ही सारे परत नगरला आलो.

१. प्रसिद्ध संतकवि ह.भ.प.दासगणू महाराज यांच्या पूर्वयुष्यांतील ही घटना! देवदत्त लिहितात- “स्मृतिचित्रें, भाग ३ ह्यावर वर्णिलेले पोलीस कवि म्हणजे दास गणू. त्या पानांवरील सर्व गोष्टी मला चांगल्या आठवतात व त्यांची व त्यांच्या त्या कुटुंबाची मूर्ति डोळ्यांपुढें उभी राहतें.”

जळगांवचें कविसंमेलन

भास्करराव कोटक^१ हे टिळकांचे मोठे दोस्त होते. टिळकांचे ते मोठे चहाते होते. ख्रिस्ती समाजांत आल्यावर येथील पुढाऱ्यांना टिळक पुष्कळ दिवस पचले नाहीत. पुष्कळ बाबतीत कानामागून आला न् तिखट झाला अशी त्यांच्याबद्दल ह्या पुढाऱ्यांची भावना होत असे. आणि टिळकहि ह्या “ पुढाऱ्यांना” पुरुन उरणारे होते त्यांच्यावर टिळकांनी कांही कांही कविता केल्या आहेत, त्यांत मोठी खोंच आहे. एका गृहस्थांनी टिळकांच्या विरुद्ध पुष्कळ खोटेयानाट्या गोष्टी सांगून लोकमत दूषित करण्याचा विडाच उचलला होता. त्यांना अनुलक्षून टिळकांनी आपली. ‘टिमकीवाला’ ही कविता लिहिली. शेवटली ओळ “ जाळ वार्तेला की जाळ अशा तोंडाला” इतकी संतापून लिहिलां आहे की, शेवटी शेवटी ही कविता आपण उगीच लिहिली म्हणून त्यांना वाईट वाटे. दुसरी एक कविता ‘तो आम्हाला भ्याला’ अशाच टिकाकारांवर लिहिली होती. तींत चंद्र उगवला आहे. तो हसत हसत रात्रभर आपलें मार्गक्रमण करीत आहे. शेवटी प्रभाती सृष्टिनियमाप्रमाणे तो मावळतो, परंतु रात्रभर कुत्र्यांनी ऊर फुटेपर्यंत भुंकून भुंकून जिवाचा आटापिटा केला व सकाळी चंद्र आम्हांला भिऊन पळाला म्हणून समाधान मानून घेतलें अशा आशयाची ही कविता आहे. आणखी एक कविता “ दानीएल आणि ग्रामसिंह” म्हणून आहे. बायबलमध्ये ही गोष्ट आहे. दानीएल हा एक मोठा इब्री भगवद्भक्त होऊन गेला. त्याच्या छळवाद्यांनी त्याला सिंहाच्या गुहेंत नेऊन टाकलें पण तेथें सिंहाने त्याला कांही केले नाही अशी ही कथा आहे. टिळकांच्या ह्या कवितेंत ग्रामसिंहांना त्यांनी म्हटलें आहे की, “ सिंहाच्याही गुहेमध्ये जो निर्भय हो राहुनी । त्यावर अर्थ काय भुंकुनी ॥”

असो. कोटकांना मराठी कविता फार समजे व विशेषतः वर सांगितल्या तसल्या तऱ्हेच्या कविता ते मिटक्या मारून वाचीत व आपल्या समाजांतील अहंमन्य पुढाऱ्यांना टिळकच वठणीला आणतील अशी त्यांची प्रामाणिक समजूत होती.ते एक विभूतिपूजक होते. पण त्याच वेळी ते टिळकांचे मित्रहि होते.

एकदा टिळकांना कोटकांची तार आली “ आय अँम डाईंग अँट वन्स.” टिळक उसने पैसे काढून पुण्यास गेले. कोटकांनी हसत हसत त्यांचे स्वागत केले ! टिळक कोटकांवर फार

१. भास्कर नानाजी कोटक (कोटक?)

संतापले. पण कोटकांनी टिळकांना भेटण्याची व त्यांची चेष्टा करण्याची लहर आली होती. ते म्हणाले तुम्ही एवढें पंडित आणि तुम्हांला माझ्या तारेचा अर्थ कळला नाही. “ आय अँम डाइंग टू सी यू ” असा त्या तारेचा अर्थ. खरोखरच मी मरत असतो तर मीच कशी तुम्हांला तार पाठविली असती? दुसरी कोणी पाठविली असती !

ह्या दोघांच्या मध्ये पुष्कळच अंतर होतें. पण दोघांना एकमेक फार आवडत. टिळकांना आपल्या हातांत वर्तमानपत्र असावे असें फार वाटे. तेव्हां त्यांनी “ ख्रिस्ती ” नांवाचे पत्र काढलें त्या पत्रांत ख्रिस्ती धर्माचा उपदेश ख्रिस्तीतरांना व हिंदी संस्कृतीचा उपदेश ख्रिस्ती लोकांना असे. हे पत्र आमच्या घरांतील बऱ्याचशा पैशांचा चट्टामट्टा करून गत झालें, पण टिळकांची वर्तमानपत्राची खुमखुम मात्र कमी झाली नव्हती.

शेवटी नगरास आल्यावर कोटकांचा व टिळकांचा पत्रव्यवहार खूपच खूप वाढलेला आढळून आला. दोघांच्या गांठी भेंटी पुष्कळ होऊं लागल्या. टिळक ऊठ पळ पुण्यास पळूं लागले. आणि १५ डिसेंबर १९०४ ला “ख्रिस्ती नागरिक” पत्राचा जन्म झाला. भास्करराव कोटक ह्या पत्राचे मॅनेजिंग प्रोपायटर झाले. प्रसिद्ध वैय्याकरणी रे. गणपतराव नवलकर इंग्रजी भागाचे संपादक झाले व टिळक मराठी भागाचे संपादक झाले. ही तिन्ही डोकी मोठी निर्भीड व हृदयें मोठी सडेतोड त्यामुळे ह्या पत्राने ख्रिस्ती समाजांत मोठी खळबळ उडवून दिली. पत्रानें तीन वर्षे चालून ख्रिस्ती समाजांत मोठा जागृति करून व भास्करराव कोटकांच्या डोक्यावर मोठे कर्ज ठेवून आपली अवतारसमाप्ति केली.

ह्या पत्रात टिळकांनी ज्या ज्या गोष्टी सुरु केल्या होत्या व ह्याचें जें धोरण त्यांनी आंखले होते, त्याच गोष्टी व तेच धोरण त्यांनी पुढें १९१२ साली ‘ ज्ञानोदय ’ त्यांच्या हाती आल्यावर शेवटपर्यंत त्या पत्रांतहि कायम ठेवले.

ख्रिस्ती नागरिक व १९१२ ते १९१९ चे ज्ञानोदयाचे अंक चाळून पाहिले तर त्यांतून पुष्कळ आश्चर्ये दिसून येतील.

जळगांवास पहिलें कविसंमेलन भरलें, त्याची कल्पना मूळ टिळकांच्या डोक्यांतील असली पाहिजे हे १६ फे. १९०७ च्या ख्रिस्ती नागरिकाच्या अंकावरून दिसून येतें. ह्या संमेलनाचा मूळ हेतूहि ह्या अंकांतील पत्रांत दिसून येईल. तें पत्र असें :-

वि.वि. ईश्वराच्या कृपेनें जळगांव येथे मार्च ता. २ व ३ असे दोन दिवस आधुनिक मराठी कवीचें संमेलन व्हावें असें ठरलें आहे. हिंदुस्थानच्या इतिहासांत कवि आणि कविता यांची जागा, त्या जागेवरून आमचे आजचे कवि ढळले आहेत का, ढकले असतील तर त्यांना पुन्हा त्या पदावर आरूढ होता येईल का, एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकांतलेंच असें

एखादें मराठी महाकाव्य का नाही, असे एखादें काव्य होणार नाही का; **काव्यरत्नावलीसारखे** आधुनिक कवितेचें मासिक पुस्तक सोळा सतरा वर्षे अस्तित्वांत असून इतकें विपन्नावस्थेंत कां आहे. आधुनिक कवितेला ब्रिटिश सरकारकडून व एतदेशीय संस्थानिकांकडून प्रत्यक्ष आश्रय मिळणे शक्य आहे का, शेवटीं आधुनिक कवींचेच एखादें कार्यकारी मंडळ स्थापन झालें, तर त्यापासून कांही प्रत्यक्ष फायदा होण्यासारखा आहे का, इत्यादि महत्त्वाच्या प्रश्नांचा खल होऊन निकाल लागावा, व हें होत असतां मधून मधून सकल कवींनी वाग्देवीपुढें बसून परस्परांस रंगवावे, प्रोत्साहित करावें, स्नेहरज्जूनी आपलेंसे करून घ्यावें इत्यादि हेंतूनी हें संमेलन भरविण्यांत येत आहे; तरी आपणांकडून व आपल्या वाचकांकडून या कार्यास योग्य प्रोत्साहन मिळेल, अशी आशा आहे.

जळगांव
२४-२-०७

व्यवस्थापक मंडळीच्या तर्फेने
आपले नम्र सेवक,
नारायण वामन टिळक
माधवराव लक्ष्मण खांबे
यशवंत गंगाधर दीक्षित
नारायण नरसिंह फडणीस

वरील पत्रांत टिळकांची सही पहिली व भाषाशैली त्यांची आहे. शिवाय काव्यरत्नावलीचा अशा तऱ्हेने उल्लेख नानासाहेब फडणीसांनी स्वतः लिहिलेल्या पत्रांत केला नसता. तसेंच घरांतील गडबडीवरून जणू काय टिळकांच्याच मुलाचे लग्न होते असे एखाद्याला वाटलें असते. नानासाहेब फडणीसांनी पुढें बहुतेक सर्व खरकटें काढलें-पण तें करून ठेवलें टिळकांनी. ह्या संमेलनांतूनच बालकवि ठोमऱ्यांचा वाङ्मयिक जन्म झाला आणि माझ्यासारखी अडाणी बाईहि जरा अधिक जोरानें तेथूनच गाऊं लागली.

जळगांवला जाण्याचा टिळक मला आग्रह करूं लागले, पण माझें पोट दुखत होतें. तशांत घरांत म्हशी होत्या ! -त्यांच्याकडे माझें अर्धें लक्ष्य -तेव्हां मी कशी जाणार? पण मी एक कविता लिहून जळगांवच्या संमेलनास पाठवून दिली. अर्थात् तिच्यावरून टिळकांचा हात फिरला होता. पण ज्या ओळामुळें ती सर्वांना इतकी आवडली तिला मात्र त्यांचा हात लागला नव्हता. ती ओळ म्हणजे “ कवि तुम्ही, भिकारिण मी हो तुमच्या दारी-” संबंध कविता अशी आहे

ही काव्यतरुची छाया शीतल भारी

तुम्ही कवी फुलें हो ह्या तरुवरचीं सारी ॥ ध्रु ॥

तुम्हि हसतां हसती सृष्टि सर्व नरनारी
 तुम्हि कोमुन जातां जर्गी खिन्नता सारी
 हा सुगंध तुमचा व्यापि दिशांना चारी
 मग वाटे भरलें सुखच जगामाझारी
     हे रसज्ञ मंजुळ गीतें, गाउनी
     हे तुमच्या मधुर रसातें, प्राशुनि
     हे तुमच्या भोंतें भोंतें हिंडुनी
 म्हणतात जगाला ह्याच फुलामाझारी
 अम्हि जन्म घालवूं ! सौख्य हेंच संसारी - १
 हें त्याच फुलांचें संमेलन हो झालें !
 हा हार पाहुनी नाथ जगाचा डोले !
 ह्या पुण्यसंगमा घेउन असतें नमिलें,
 परि दैव आडवें मज दीनेला झालें !
     ध्या ! नमस्कार मम घ्या हो, मानुनी
     तरि हाच मला हो लाहो ! जन्मुनी
     संबंध कवींनो राहो, ह्या जनी
 मी बहीण, आपण भाउ सखे कैवारी - !
 कवि तुम्ही, भिकारिण मी हो तुमच्या दारीं ! - २

मला त्या वेळी दोनच चाली येत होत्या. माझी करंज्यांतील मोदक ही कविता ह्या चालीवर आहे. तो बरीक अगदीच माझी कविता आहे. असो. जळगांवच्या संमेलनांतील माझ्या ह्या कवितेवर रा. तिवारी व कै. रा. अनन्ततनय ह्यांनीहि आपले विचार काव्यरुपांनं म्हणून दाखविलें. * अनन्ततनयांची ही कविता १५ मार्च १९०७ च्या ख्रिस्ती नागरिकांत छापली आहे. हो. ह्याच वेळेस तेथें जमलेल्या मंडळींत टिळक ख्रिस्ती म्हणून कोणी^१ त्यांची हेटाळणी केली वाटतें त्या वेळी अनन्त तनयांनी सतापून खाली दिलेली कविता लिहिली आहे

तूं दहनभूमिंतील पुष्प जयाला गणिशी
 तें त्याज्य कसें तें सांग एकदा मजशीं.

गुण अन्य फुलांचे ह्यांत न कां वद वसती
जे रसिकां भ्रमरां दास करोनी घेती
नवनीतमृदुल हें स्पर्शी । नाहिं का
हा मोहक सौरभराशी । नाहिं का
हा आश्रय रसविभवाशी । नाहिं का
हें अंतरंग वद भुलवीना कवणाशी
वद हरी न नेत्रां कवणाच्या हृदयांशी?

* यानंतर लक्ष्मीबाई व कवि अनंततनय यांचीं ख्रिस्ती नागरिकांतून कविताबद्ध प्रश्नोत्तरें बरेंच दिवस चालली होती.

१. टिळकांची हेटाळणी करणारे ह.भ.प.पांगारकर हे होतें. स्वतः पांगारकरबुवांनीच पुढें मला हे सांगितलें.

बालकवि ठोंबरे

टिळकांचे एक कविमित्र होते. त्यांचें नांव कर्नल कीर्तीकर^१ जळगांवच्या कविसंमेलनाचे तेच अध्यक्ष होते. हे डॉक्टर असून पुष्कळशा लढायांवर जाऊन आलेले होते. कर्नल कीर्तीकर माझ्याबद्दल 'एव्हर डाइंग वार्ड ऑफ युअर्स' असा टिळकांच्या पत्रांत नेहमी उल्लेख करायचे. कारण मला काहीना काही तरी नेहमी होत असे व नेहमी मीं अंधरुण धरलेले असे. अंधरुण म्हणण्यापेक्षां जमीन म्हटली तर अधिक शोभेल. कारण माझी लोळणफुगाडी जमिनीवरच चाले. मात्र भूमिशय्या असली तरी नुसता भुजच तेवढा मात्र उशाला पुरत असें. उशाला मी काय घेईन ह्याचा कधी नियम नसें. आठवा, जात्याचा खुंटा, तपकिरीची डबी थोंडक्यांत म्हणजे जे काहीं हाताला लागेल ते माझ्या उशाखालीं जायचें. असो.

१५ मार्च १९०७ च्या ख्रिस्ती नागरिकांत टिळकांनी ह्या २६ कवींच्या संमेलनाविषयीं एक मोठा बातमीपत्रवजा लेख लिहिला आहे. त्यांत ते ठोंबऱ्याविषयीं लिहितात की, —

“त्यांतच कुमार त्र्यंबक बापुजी ठोंबरे नांवाच्या केवळ तेरा वर्षांच्या * बाल कवींचें शीघ्रकवित्व जमलेल्या मंडळीस पहावयास मिळालें. ह्याची शुद्ध, सुगम, रसाळ कविता ऐकून कवित्वशक्ति ही ईश्वरी देणगी आहे असें कोणाला वाटलें नसेल? हिंदुस्थानांत असे किती बालकवि, किती बालसाधु, किती बालवीर उत्पन्न होत असतील आणि पुढें फुकट जात असतील, ह्याचा शोध करून ह्यांना प्रगल्भदशेला आणण्याचें काम कोणीं करावयाचें? आम्हींच हिंदपुत्रांनी ना? असो; ईश्वर ह्या मुलाकडून आमच्या देशाची पूर्णपणें सेवा करून घेवो ! आम्ही तर सध्यां तोंडपाटिलकी आणि कलमबहादुरी करण्यांत गुंतलों आहों !”

शेवटी “आधुनिक मराठी कवींची व कवितेची कांहींतरी पद्धतवार सेवा घडावी” म्हणून खालीं दिलेलें कार्यकारी मंडळ नेमण्यांत आलें.

अध्यक्ष — लेफ्टनंट कर्नल कान्होबा रणछोडदास कीर्तीकर आय.एम.एस.पेन्शनर.

१.(ले.क. कान्होबा रणछोडदास कीर्तीकर)

* (ठोंबरे यांचें वय त्या वेळी १७ वर्षांचें होतें. जन्मतारीख १३ ऑगस्ट १८९०. प्रकृतीने फार अशक्त असल्यामुळें ते लहान दिसत.)

उपाध्यक्ष — रावसाहेब विष्णू मोरेश्वर महाजनी, डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन, वऱ्हाड प्रान्त.

मंत्री — नारायण वामन टिळक.

उपमंत्री — रा. नारायण सिंह फडणीस.

सभासद — रा. मोरो गणेश लोंढे, रा. चंद्रशेखर गोरे, रा.काशीनाथ हरी मोडक (माधवानुज), रा. नारायण सिद्धेश्वर जोशी.

ह्या संमेलनाचें काम येथें आटोपलें. परंतु ह्या संमेलनानें महाराष्ट्र सारस्वतासाठीं दोन फार मोठाल्या गोष्टी केल्या. एक बालकवि ठोंबरे ह्यांना उदयाला आणलें व दुसरें अभिनव काव्यमालेची कल्पना येथून जन्माला आली. पुढें पुण्यास टिळक गेले व तेथे प.वा.लक्ष्मणशास्त्री लेले, प.वा. रावसाहेब कानिटकर, प.वा.वासुदेवराव आपटे, रा.न.चिं.केळकर वगैरे मंडळींच्या सहकायानि अभिनव काव्यमाला सुरू करण्यात आली.

ठोंबऱ्यांबद्दल टिळकांना चैन पडेना. हा मुलगा कोठे तरी शाळेत गेला पाहिजे व ह्याचें काहीं शिक्षण झालें पाहिजें. ह्याच्या काव्यशक्तीला ओहोटी लागेल असें काहीं होता कामा नये. म्हणून त्यांनी कर्नल कीर्तीकरांशी जोराचा पत्रव्यवहार सुरू केला. कर्नल कीर्तीकर श्रीमंत होते व टिळकांचे मित्रहि होते. त्यांनी ठोंबऱ्यांना दरमहा दहा रुपये देण्याचे कबूल केलें*. मात्र एक अट घातली की ठोंबऱ्यांनी नगरास येऊन टिळकांच्या देखरेखीखाली रहावें. त्याप्रमाणे झालें व ठोंबरे नगरास आले.

ठोंबरे एकटेच आले.आदल्याच दिवशी नेहमीच्या रिवाजाप्रमाणें टिळक बाहेरगावी गेलें होते. मी वर सांगितल्याप्रमाणे आजारी होते. जातांना टिळकांनी सांगून ठेवलें होतें की बालकवि येणार आहेत. त्यांची नीट व्यवस्था ठेवा.

नाताळाचा दिवस होता. दहाच्या सुमार, मी निजलेली, मुलें देवळाला (चर्चला) गेलेलीं, घरात कोणाचा पत्ता नाहीं, चाकर नोकर, शेजारीपाजारी झाडून सारे देवळाला गेले होतें, इतक्यात ठोंबरे आले. मी विचारलें तुम्हीच का ठोंबरे? त्यांनी म्हटले हो. बसा. मुलें बाहेर गेली आहेत. ती आल्यावर तुम्हाला खाणावळीत घेऊन जातील. दूध, केळी वगैरे आमच्या घरचें तुम्हांला चालत असेल तर देतें. ठोंबऱ्यांनी काहीं आढेवेढे न घेतां दूध व केळी घेतलीं.

थोड्या वेळानें दत्तू आला. त्याच्याबरोबर त्याचे मित्र मुलें^१ व पारनाईक^२ हेहि आले.

* दरमहा १० रुपये ठोंबऱ्यांना स्कॉलरशिप म्हणून दिले जात. देणारे एकटे कीर्तीकर आहेत ह्याची त्यांना कल्पना नसावी.

१. विनायक काकाजी मुळे २. शंकर पंढरीनाथ पारनाईक

त्यांनी ठोंबऱ्यांना खणावळीत नेलें. तेथें ते पुढें जाऊ लागले. राहणें आमच्याकडेच होतें. एकदोन दिवसांत टिळक आले. त्यांनी बाजारांत जाऊन कॉडलिऱ्हर ऑईल आणलें व ठोंबऱ्यांना सशक्त करण्याचें ठरविलें.

ठोंबरे आला तेव्हां तेवढ्यापुरतें एकदाच मी त्याला आहोजाहो म्हटलें; परंतु लागलीच आमच्यांत परकेपणा नाहींसा झाला. मी त्याला अरेतुरे करूं लागले व त्याचाहि खिन्नपणा एका दिवसांत मावळला. आपण कोठें जाऊन पडतों आहों कोणास ठाऊक असें त्याला झालें होतें. ख्रिस्ती माणसे म्हणजे कोणी राक्षस किंवा भुतें असावीत अशी त्यांची भावना होती आणि त्यानें पुढें तसें कित्येक वेळेला आम्हाला सांगितलेहि; पण एकदोन दिवसांतच आम्ही माणसें आहों व चांगली त्याला आवडतील अशी माणसें आहों अशी त्यांची खात्री झाली. दत्तूची व त्याची ताबडतोब गट्टी जमली तशीच दत्तूच्या मित्रांची व त्याचीही तितकीच गट्टी जमली. ठोंबरे घरांतील मुलांप्रमाणेंच वागूं लागला.

तो आला तेव्हां मी लोळतच होतें. त्यालाच सांगितलें बाळ तें कपाट उघड नि त्यांतून दूध काढून घे. नंतर बाळानें दूध घेतल्यावर कप तेथेंच ठेवला. तेव्हां पुन्हा सांगितले बाळ तेवढा कप उचलून ठेव बरं. ह्यावरून पुढें तो माझी नेहमी चेष्टा करायचा, की लक्ष्मीबाई पंचम जॉर्ज तुमच्याकडे कधीं आले तर त्यांनासुद्धां तुम्ही सांगाल कीं बाळ तेवढें फाटक लावून घे बरं येतांना.

पण माझ्या ऐकेरी नावानें त्याला हांका मारण्यानें एकदां मोठा अनर्थ झाला. भाऊजीही^१ त्याला माझ्याप्रमाणेंच ऐकेरी नावानें हांका मारू लागले ठोंबरे दत्तू बरोबरचा. मोठा कवि झाला तरी बालकवींच त्याला ऐकेरी नांवांने हाका मारायला काय हरकत आहे असें त्यांना वाटलें. एक दिवस ते बाहेर आले. तेथे ठोंबरे होता. त्यांनी त्याला ठोंबरे इकडे ये — का कांहीं म्हटलें वाटतें. तो त्याचें न ऐकता तडक घरात आला. मी स्वैंपाक करीत होते. तो माझ्यापुढें बसला.

“ लक्ष्मीबाई मला तुमच्या दिराचें वागणें अगदीं पसंत नाहीं. हे कोण एवढें मोठे? मला सारे मान देतात. टिळकसुद्धा मला अरेतुरे म्हणत नाहींत आणि ह्यांनी कां मला अरेतुरे म्हणावें? मी त्यांना आता जाऊन चांगलें समजावतो.”

“ अरे बाबा त्यांना कांहीं बोलू नको. मी नाहीं का तुला अरेतुरे म्हणत !”

“ तुमची गोष्ट वेगळी. तुम्ही माझ्या आईच्या जागी आहां. तुम्ही माझ्या खस्ता खाल्ल्या आहेत. माझ्या आजारात हे आले होते का काम करायला? हे कोण?”

१. सखाराम वामन टिळक

“ते माझे दीर. माझ्यासाठी त्यांना काहीं बोलू नको—”

हे बोलणे चालले आहे तोच भाऊजी घरांत माझ्याकडे आले. आपल्या भावाजयींशी ठोंबरे भांडत आहेत व ती त्यांची समजूत करीत आहे हें काय प्रकरण आहे त्यांना कळना. त्यांनीं ठोंबऱ्यांना विचारलें, “काय झालें ?” तो तो आणखी उसळला. भाऊजी म्हणाले,

“ ठोंबरे मी अगदीं सहज अरेतुरे म्हणत होतो. पुन्हा नाहीं कधी म्हणणार. माझी चूक झाली. मला नाहीं वाटलें तुम्हाला इतका राग येईल.” आणि त्या दिवसापासून ते त्याला अहो म्हणू लागले. मीही त्याला आहोजाहो म्हणू लागले.

पण मला ते साधेना आणि ठोंबऱ्याला ते आवडेना. तो एक दिवस माझ्याजवळ येऊन बसला. “लक्ष्मीबाई , आतां किती दिवस असें चालायचें? मला एकदां तुम्ही दिलेल्या नावाने हाक मारा पाहूं !

मी म्हटलें “ चल मूर्खा !” मग तो हांसला आणि मीही हांसले. मी त्याला फार प्रेमाने बोलायचे झालें म्हणजे मूर्खा म्हणें व त्याने त्या दिवशी मी दिलेल्या पदवीचा उच्चार करून घेतला तेव्हा त्याचें समाधान झालें.

ठोंबरे आमच्या घरी आल्यावर त्याला विषमज्वर झाला होता. चाळीस दिवस तो एकसारखा तळमळत होता. त्यावेळी टिळकांचा पैसा, माझें व रामभाऊ धर्माधिकार्यांचे* श्रम, सोराबर्जींचे औषध व देवीची दया ह्यामुळे तो वाचला व महाराष्ट्राला त्याचा इतका उपयोग झाला. त्या वेळी मला रात्र रात्र झोंप नसें. त्याचे सर्वच मला करावें लागत व म्हणून त्याला व त्याच्या आईला माझ्याबद्दल एक निराळाच स्नेहभाव वाटें. त्याची आई म्हणे, “ लक्ष्मीबाई, नाना माझा नाहीं, तुमचा आहे. तुम्ही होता म्हणून त्याचा पुनर्जन्म झाला.”

घरांत अगदी तो घरच्यासारखा- दत्तप्रमाणे वागे. टिळकांच्यापेक्षां तो माझ्याच मार्गे मार्गे असायचा. टिळकांच्या समोर आला म्हणजे मात्र मोठा गंभीरपणाचा आंव आणण्याचा प्रयत्न करायचा.

कविता केली म्हणजे त्याची पहिली श्रोती मी. मी इकडे कामदारणीला काहीं सांगत असलें किंवा कोणाशी काहीं बोलत असलें म्हणजे तर त्याची कविता वाचून दाखविण्याची घाई व्हायची. आणि माझे दुर्लक्ष आहेंसे दिसले म्हणजे त्यानें ती कविता रागानें माझ्यापुढें टरकावून फाडून टाकायची. मग दत्तू, बेबीनें त्याला चिडवायचें.

* रामचंद्र बापूराव धर्माधिकारी

————— “ अरसिक किती हा मेला
हा कविता फाडून बाहिर गेला ” ———

मग त्यानें हंसायचें व ती पुन्हा लिहून काढायची. ठोंबऱ्याला कविता फाडण्याचा बराच नाद असावा. कारण नगराला येण्यापूर्वीच्या त्याच्या बहुतेक कविता अशाच गेलेल्या आहेत. तो काहीं पाठ म्हणून दाखवी. एक किनरीवाला म्हणून कविता होती. एकींत दगडावर चांदणे पडलें होतें तें हरिणबालकें दूध म्हणून चाटीत आहेत अशी कल्पना होती.

ठोंबरे नगरास आल्यावर हायस्कूलमध्ये जाऊं लागला. तिसरींत किंवा चौथींत असेल तो. त्या वेळेची ही गोष्ट. तेव्हां दत्तूहि हायस्कूलमध्येच होता. ठोंबरे शाळेंतून आला की लक्ष्मीबाई गोष्ट सांगा म्हणून माझ्या मार्गे लागायचा. मी त्याला गोष्टी सांगून दमून गेलें. ह्याचा आपला रोजचा लकडा. लक्ष्मीबाई गोष्ट सांगा.

एक दिवस माझी विहीण— म्हणजे हौशीची सासू- आली होती. तिला जडीबुट्टीच्या औषधांची चांगली माहिती असल्यानें तिची माझी मोठी गट्टी असे. तिला गोष्टीही पुष्कळ माहीत होत्या. शिवाय एकदा तिची ती गोष्ट सुरू झाली म्हणजे चार चार तास ती सहज चाले.

ठोंबरे शाळेंतून आल्यावर म्हणाला, “लक्ष्मीबाई गोष्ट सांगा ना.”

“ हें बघ आज आली आहे माझी विहीण. तिला चांगल्या चांगल्या, मोठ्या, लांब लांब गोष्टी येतात. ती सांगणार आहे आज तुला गोष्ट !”

माझ्या ह्या बातमीनें ठोंबऱ्याला खूप आनंद झाला.

जेवणीं होऊन निजायला जाण्याच्या वेळेपर्यंत त्यानें बाहेरून आंत व आंतून बाहेर कितीतरी खेपा घातल्या.

नेहमीप्रमाणे आम्ही सारे एका दंडाळीला निजलों. भास्कर,^१ दत्तू, बेबी, मी, माझी विहिण, ठोंबरे वगैरे. मुलांना माझ्या विहिणीच्या गोष्टींचा चांगला परिचय असल्यानें ती सारीं तोंडावर पांघरूणे घेऊन ठोंबऱ्याला हसत पडली होती. इकडे आज आपल्याला मोठी गोष्ट ऐकायला मिळणार म्हणून ठोंबरे आनंदात होता. त्यानें माझ्या विहिणीशेजारीं जागा पटकाविली. अंथरूणावर खुरमांड्या घालून, कान टवकारून तो गोष्ट ऐकू लागला. गोष्टीला सुरुवात झाली. ती गोष्ट अशी ———

“ हे बघा भाऊ ! एक उज्जनीचा राजा होता. त्याच्या अस्तुरीला होती एक कार, एक

१. रे. भास्कर कृष्ण उजगरे

पुत्र. ती त्याची पहिली अस्तुरी गमावली. त्यानें केली दुसरी अस्तुरी. त्या दुसऱ्या अस्तुरीला सवतीची पोरं नकों होती. तिनं केलं ढोंग की आपलें डोळे लई बिघडले. ती म्हणाली मला एका जोशाने सांगितलें आहे कीं दोन्ही मुलांनी मिळून वनांत जाऊन त्रासाचं काळीज आणावं व मला खायला द्यावं. मग माझे डोळे बरे होतील.”

“त्रासाचं काळीज ? त्रासाला कसं काळीज असणार?” ठोंबरे म्हणाला.

‘ त्रासाचं नाहीं भाऊ तारसाचं. राजानं अस्तुरीचं ऐकून दोन्हीं पोरं वनांत सोडलीं. ते निघालें. एक वन वलांडली, दोन वनं वलांडलीं, तीन वनं वलांडलीं, चार वन वलांडली, पांच –

“ अहों बाई त्यांनी हजारो वने वलांडलीं. पुढें काय झालं ते सांगा.”

ठोंबरे म्हणाला.

विहिणी उत्तरली,

“ थांबा ना भाऊ. अशी घाई करूं नका. पांच वनं वलांडली, सहा वनं वलांडली. त्यांना भेटला एक राजहंस. त्यानें त्यांच्यावर साया केली.

“ त्यानं बसविलं त्यांना एका रिक्षाखाली. आणि त्यानं घर बांधण्याचा विचार केला. त्यानं एक समिंद्र वलांडला, दोन समिंद्र वलांडले, तीन समिंद्र वलांडले—”

“ बाई, त्यांनी सात समिंद्र ओलांडले कबूल. पण पुढें काय झालें त्या मुलाचें सांगा ना!”

“ थांब ना भाऊ ! अशी घाई नका करूं, त्या पक्षिराजाने एक काडी आणली, त्यानं दोन काड्या आणल्या, तीन काड्या आणल्या, चार — ”

“ बाई त्या पक्षांनी पर्वतप्राय काड्यांचा ढीग केला. पुढें काय झालें त्या मुलांचे ते सांगत.”

“ थांबा ना भाऊ ! असं काय करतां ? मग तो पक्षिराज दगड गोळा करूं लागलां. त्यानं एक दगड आणला, दोन दगड आणले, तीन दगड आणलें —”

“त्यानें मेरूपर्वताएवढी दगडांची रास घातली. कबूल आहे मला. पण त्या मुलांचे काय झालें ते सांगा ना.”

विहिणी म्हणाली, हे काय बरं भाऊ असं करतां ? मला सांगू द्या नां —”

ठोंबरे कंटाळला. त्याला झोंप येऊं लागली. पण माझ्या विहिणीला गोष्टीचे फारच स्फुरण चढलें. ती जी पडल्या पडल्या गोष्ट सांगत होती. ती आतां उठून बसली !

“ भाऊ, ऊठा ना ! आतां काय अगदी उलीशी राहिली. उठून बसा ना — ”

आमच्या सर्वांच्या हसून हसून मुरकुंड्या वळल्या. शेवटी ठोंबरे म्हणाला,

“ बाई मी तुमच्या पायां पडतों पण आतां मला झोपू द्या. तीन वाजेपर्यंत झोंप येऊं दिली नाही. तो निजला की त्याला हालवून उठवायची व अशा रीतीनें तिने आपली गोष्ट पुरी केली. पहाटे आम्ही उठलों पण ही दोघें बराच वेळ निजून राहिलीं. मी स्वैपाकघरात होतें. ठोंबरे उठल्याबरोबर तेथे आला व त्यानें मला अगदी खरां खरां सांष्टांग नमस्कार घातला.

“ लक्ष्मीबाई अगदी हात जोडून , सांष्टांग नमस्कार करतों तुम्हांला, तुमच्या विहिणीला आणि त्या तिच्या गोष्टीला. ही तुमची विहीण मोठी कादंबरीकर्ती बनणार होती पण कोठे माशी शिंकली कोण जाणे.”

आम्हांला मात्र त्या रात्रीचें हें बिनपैशाचें नाटक पुढें कित्येक महिनें पुरलें.

घर गेलें म्हैस आली

गेल्या दोन प्रकरणांत कविसंमेलन व ठोंबरे ह्यांच्याविषयी सांगितलें, पण ठोंबऱ्याच्या गोष्टीचा ओघ चालू असतांच आमच्या संसारातील मौजाहि चालू होत्याच.

राहुरी सोडून आम्ही नगरास आलों ते फर्ग्युसन गेटच्या त्याच जुन्या घरांत राहू लागलों. बरोबर आम्ही आमच्या चिमबाबाला आणलें होतें. मोठा सज्जन, सरळ आणि विश्वासू माणूस होता तो. शहाजी भिल्ल सहा रूपये दरमहा घेऊन राहुरीला आमचें घर सांभाळीतच होता.

नगरास येतांच टिळकांनी प्रथम आपलें ऑफिस थाटलें. राहुरीहून असतील नसतील तीं बहुतेक पुस्तके बरोबर आणली होतीं. आढ्यापर्यंत उंच पुस्तकाचीं कपाटे लावून शिडीवर चढून टिळक पुस्तकें व्यवस्थितपणे ठेवीत होते. खालीं दत्तू व रामभाऊ धर्माधिकारी त्यांच्या हाताशीं करीत होते. पुस्तके ठेवतां ठेवतां त्यांना वेबस्टरच्या डिक्शनरीची आठवण झालीं.

सारें हपीस उलटें पालटें करून पाहिलें पण डिक्शनरी सांपडेना. त्यांना कोठें आठवण झाली की दत्तूच्या हातात ती पाहिली होती. त्यांनी दत्तूला विचारलें,

“ काय रें दत्तू तू एक दिवस माझी डिक्शनरी घेतली होतीस ना ? ”

“ नाही पपा, मी नाही घेतली. ”

“ तूं खोटें बोलतोस. ”

“ नाही मी कधीच खोटे बोलत नाही. ”

“ मी ती तुझ्या हातात पाहिली. ”

“ नाही ती राहुरीसच राहिली. ”

“ का हो रामभाऊ तुम्ही डिक्शनरी येथे पाहिली होती ना ? ”

रामभाऊ गडबडले. होय म्हणावें तरी पंचाईत नाही म्हणावें तरी पंचाईत !

त्यांना कांहीच कळेना. टिळकांनी आरडा ओरड करायला सुरुवात केली. तेव्हा रामभाऊचा निश्चय ठरला व त्यांना ती नगरासच पाहिली असल्याचें आठवलें.

“ दत्तू ! तू कोणापुढें उभा आहेस ? काय ते लवकर सांग.”

“ पण पपा मी ती राहुरीलाच पाहिली.”

“ तूं खरें सांग. मी तुला मारणार नाही. भिऊ नको, खरं सांग. ”

“ ती राहुरीला आहे.”

आतां मात्र धीर धरणे टिळकांना अशक्य झालें. त्यांनी शिडीवरूनच धबाधब त्याच्या जाठीत पुस्तकें फेकण्यास सुरुवात केली. एकीकडे ते बोलतच होते —

“ मी- तुझ्या-हातांत- डिक्शनरी- पाहिली- होती. मला खोटें उरवितोस? तुम्ही सर्वांनी मिळून विचारच केला आहे का माझा पाणउतारा करायचा !”

पण दत्तूचें आपलें तेच. इकडे जहाल व मवाळ मंजुळाबाई मला सांगूं लागल्या, तुम्हा जाऊन त्याला सोडवा. मी म्हणे मी नाही मधें पडणार. थोड्यावेळाने आपोआप ज्वालामुखी शांत झाला.

दोन महिन्यांनंतरची गोष्ट. टिळक राहुरीला जाऊन आलें. आल्याबरोबर त्यांनी दत्तूला बोलावलें.

“ दत्तू मला क्षमा कर.”

दत्तू अगदीच विसरून गेला होता.

“ पपा तुम्ही काय केलेंत ?” त्याला पोटाशी धरून ते म्हणाले.—

“ मी त्या दिवशी तुला उगीचच्या उगीच मारलें. डिक्शनरी तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें राहुरीलाच होती. माझ्या रागीटपणाबद्दल मला फार वाईट वाटतें. मला क्षमा केलीस नां ? तुझ्याप्रमाणें माझीही बालवृत्ति होईल तर किती चांगले होईल.”

ह्यांनंतर टिळकांनी दत्तूच्या अंगाला शेवटपर्यंत कधीही बोट लावले नाहीं.

नगरास पोंचल्यावर आमच्याकडे एक गोसावी आला. तो आमच्या घरीं राहूं लागला. त्याचे बोलणे नेहमी विरक्तीचे असें. “ देव सच्चिदानंद आहे. तोच एक आहे. बाकी सारे मिथ्या आहे. संसार ही माया आहे. त्यांत प्राणी बुडतो आहे. आपण कोठून आलो व कोठें चाललो याची त्याला जाणीव नाही. हा सारा भास पण ह्या भासालाच भूलून माणूस देवाला सोडून फिरत आहे. कोणाची बायको, कोणाची मुलें, पैसा कोणाचा-घर कोणाचें, सर्वसंगपरित्याग करायला पाहिजें.”

“ गुरूजी आपण दोघे मिळून काहीं सेवा करूं. आपल्यामागे काहीं व्याप नको. काहीं

उपाधि नको. मला वाटते आपलें राहुरीचे घर विकून जो कांहीं पैसा येईल त्या भांडवलावर एक दुकान काढू आणि दुकानात जो फायदा होईल तो जनसेवेसाठी खर्च करू. मग कोणी गरजू आला तरी त्याला काहीं अडचण पडणार नाही.” साधुबोवांच्या ह्या असल्या गप्पा चालत. त्या मी लक्ष लावून ऐकत असे. टिळकांनाही घराची घिरघिर वाटत होतीच. तेहिं म्हणूं लागले की “घर जर विकलें तर आलेल्या रक्कमेतून त्याला पुष्कळशा लोकोपयोगी कार्यास हातभारं लावता येईल व पुष्कळ कामें करतां येतील.”

एक दिवस घरांत पाण्याचा ठणठणाट झाला. नगरांत त्यावेळी आधींच पाण्याचा दुष्काळ. टिळक निजले होते त्यांच्याजवळ बुवा* बसलें होते. मी तेथे त्यांच्यापुढें एक भला मोठा पाण्याचा रिकामा हंडा नेऊन ठेवला.

“हं, घ्या बुवा ! तुम्हाला सेवा करायला पाहिजें ना ? आज घरात पाण्याचा थेंब नाही. चला तुम्ही, दत्तू व बेबी आज पाणी भरा. हे सर्व स्वप्न आहे, माया आहे. तेव्हां त्याचें मनावर घेण्याचें कारण नाही.”

बुवा पाणी आणण्याचे कां कूं करू लागलें. मी दुसरा डोस दिला. ———

“हें पहा बुवा* मी भाकरी भाजायला बसले आणि हात पोळले म्हणजे माझ्या हाताला येणारे फोड कांहीं मला मायेचे फोड वाटत नाहीत. मला त्या वेदना सहन होत नाहीत. पण तुमची सर्व माया असल्यानें तुम्हाला कांहीं हरकत नाही. तुम्हाला हों कसला त्यात विधिनिषेध वाटायला हवा?”

माझें बोलणे टिळकांनाहि पटलेलें दिसतांच बुवा पाणी आणण्यास उठले. कण्हत कुंथत एक दोन हांडे पाणी भरल्यावर मी त्यांना स्पष्ट सांगितलें की तुमची ही माया केवळ आमच्या राहुरीच्या घरावरच आहे. ही खोटी माया आहे तेव्हा उद्यापासून तुम्ही आपला रस्ता सुधरा!

दुसऱ्या दिवशी बुवा गेले. पण तेवढ्यानें घरामागची ग्रहदशा आटोपली नाही.

एक ख्रिस्ती माणूस कर्जाने अगदीं गांजला होता. साधारणतः कर्जबाजारी माणसाला कामावर ठेवू नये असा एक अमेरिकन मिशनचा नियम होता. ह्या माणसाचें काम गेलें असते तर बिचाऱ्याची फारच वाईट स्थिती झाली असती. टिळकांच्या पोटात तुरूं लागलें.

* हे बुवा बहुतेक “रामतेराम” असावे. पुढें १९१४ त हे पुन्हा टिळकांकडे येऊन राहिलें होते. टिळक देवदांना लिहितात.— Ramteram alias Jaikisan alias krishnan and Swami is still with me and is making hopeful spiritual progress. His first name he assumed, the second was given to him by his parents and the third by his Guru! He has commenced to call himself Christadas lately. but true is he. Remember him in your prayer. (2-XI-1914).

पण पोटात तुटून उपयोग काय ? घरांत त्याला द्यायला काय होतें. राहुरीचे घर त्यांच्या डोळ्यापुढें पुनः नाचू लागलें. पण मी !

शेवटी एक दिवशी मी राहुरीस जाणार आहे असें सांगून टिळक गेलें. दोन तीन दिवसांनी ते परत आलें. आल्याच्या दुसऱ्या दिवशीं त्यांनीं मजजवळ सहाशे रुपये ठेवायला दिलें आणि सांगितले हे पैसे ह्यूमसाहेबांचे आहेत. उद्या अमूक अमूक गृहस्थ येणार आहेत, त्यांच्यापासून कर्जरोखा लिहून घेऊन पाचशें रूपये त्यांना द्यायचें. मी पक्की होतें. मी म्हटलें, “ह्यूमसाहेबांचे पैसे आणि आपण कर्जराखा लिहून घ्यायचा म्हणजे हे काय प्रकरण आहे?”

“ हे बघ साहेबांना हे पैसे मिसेस ह्यूमच्या नकळत द्यायच्या आहेत.” हें बोलणे मला पटलें. मला वाटलें ज्याप्रमाणें टिळकांना माझे भय वाटतें त्याचप्रमाणे मिसेस ह्यूमचें भय ह्यूमसाहेबांना वाटत असेल !

दुसऱ्या दिवशी गृहस्थ आले. त्यांना पैसे दिले व रोखा लिहून घेतला. उरलेले पैसे बाजूला ठेवून दिले.

हळूहळू घर विकल्याची बातमी माझ्या कानावर आली ! आणि ते अगदी सालंकृत कन्यादान ! घर, घरांतील सामान , खुर्च्या, बाक, फळ्या, घडवंच्या, दिवे ,पलंग, पाळणा, चिमणबाबाने आणि मी मिळून वळलेली काथ्याची दोरखंड; ह्या वेळेस ताटाबरोबर कांठही गेला.

नुसत्या विहिरीलाच पांचशे रुपये खर्च आला होता. पण विहिरीबाहेर शेत गेले आणि शेताबरोबर घरही गेले! पण शंभर रुपये वर आले ! शिवाय दरमहा शहाजीला द्यावे लागत होते ते सहा रुपये वाचले ! हा काय कमी लाभ झाला?

मी टिळकांना म्हटलें

“ घर विकले त्याचे पैसे कोठे आहेत ?”

“ चांगले सुरक्षित आहेत. डॉ. ह्यूमजवळ ठेवले आहेत. उगाच त्रास देऊ नकोस.”

“ त्यांतील सामान ”

“ अग घर गेल्यावर सामान कोठे ठेवायचे”

“ म्हणजे पाळणा दिवे हे विकण्यापर्यंत पाळी आली होती का? तें काहीं नाहीं दिवा नू पाळणा आम्हाला पाहिजेत. हें काय असें अशुभ?”

“ किती खुळचट कल्पना आहेत या ?”

“ पण हें सारे विकायला काय कोठें अडलें होतें.”

“ मी काय म्हणतो ते तुला कळत नाही. विनाकारण सहा रुपये महिना द्यावा लागत होता ना !”

दोन तीन दिवसांनी मिससेस ह्यूम मजकडे भेटायला आल्या. त्यांनी मी विचारलें

“ काय हो मडमसाहेब, आमचे सहाशे रुपये तुमच्याकडे ठेवले आहेत ना?”

“ कशाचे ?”

“ राहुरीच्या घराचे?”

“ नाही काहीं ! ते तर टिळकांनी त्या गृहस्थाला कर्ज फेडायला दिले !”

माझे तोंड अगदी पाहण्यासारखें झालें. टिळक घरी आल्यावर मी त्यांना विचारलें. ते म्हणालें, “ हो, दिले मी त्या माणसाला ! काय म्हणणें आहे तुजें ?”

“ पण हें मला तुम्ही अगोदर कां नाही सांगितलें ?”

“ हो सांगितलेंहि असतें. पण मग तू मला हें पैसे देऊं दिले असतें का ?”

घरं गेलें. घर बांधून देणारे गेले. घेणारे गेले. डोळ्यांचे पाणी गेले. आठवणीं मात्र पाणीदार अजून आहेत.

पांचशें रुपये गेले. रोखा तेवढा अगदी कायमचा होता. उरलेले शंभर रुपये काहीं दिवस बँकेत टाकले. नंतर त्यांत आणखी वीस रुपये घालून एक म्हैस घेतली. म्हैस दिसायला फार सुंदर होती. पण दूध बेताचें द्यायची व दर खेपेला तिला टोणगे व्हायचे. तेव्हां तिच्या मालकानें ती आमच्या गळ्यात बांधली. पण मागावून पस्तावला कारण आमच्याकडे आल्यापासून तिला साऱ्या पारड्या झाला, त्या लौकर झाल्या आणि म्हैस दूधहि भरपूर देऊं लागली.

ह्या म्हशीचें टिळक पुष्कळ करीत. एक दिवस ते म्हशीला धूत होते, इतक्यांत कोणी श्रीमंत विद्वान् त्यांना भेटण्यास आलें. म्हशीचें प्रदर्शन पुढच्याच दारी होतें. त्या गृहस्थांना टिळकांना भेटायचें होतें. तेव्हां त्यांनी म्हशीच्या ह्या गड्याला आंत जाऊन निरोप सांगायला सांगितलें. टिळकांनी आत येऊन हात- वगैरे धुवून बाहेर जाऊन गृहस्थांचे स्वागत केलें.

ह्या म्हशीवरूनहि आमचीं मधून मधून भांडणें होत. एक दिवस मी म्हटलें काय करावें, गोवऱ्या वाळत घातल्या कीं चोरीस जातात. टिळकांनीं विचार करून गोवऱ्या चोरीस न जाण्यालायक एक नामीं युक्ती काढली. जवळच दत्तू आणि बेबी बसलीं होती. टिळक म्हणालें, “आपण गडी ठेवून वर गोवऱ्या भाजवूनच घेत जाऊं. एक मोठें चुलंगण करावें.

त्यावर पत्रा ठेवून वर गोवऱ्या भाजून घेतल्या व रचून ठेवल्या म्हणजे काम झालें.”

टिळकांची हीं वृत्ती ऐकून आम्हीं तिघेही हसूं लागलों.

“ मला का तुम्ही सर्वजण इतका मूर्ख समजतां ? मलां काहींच ज्ञानं नाहीं असें तुमचें म्हणणें आहे का ? ”

“ तुम्हांला पुष्कळ ज्ञान आहे. त्याबद्दल माझा काहीं वाद नाहीं. पण माझें एवढेंच म्हणणें आहे कीं त्या गोवऱ्या भाजायला खर्च जो लागणार तो गोवऱ्यांच्या किमतीच्या तिप्पट. शिवाय तापल्या तव्यावर टाकलेली गोवरीची राख होऊन जाणार ती वेगळीच. ”

“ हे पहा असांच तूं माझा जेथें तेथें पाणउतारा करतेस. काय दत्तु तुला काय वाटतें ? ”

“ खरेंच पपा ? मलाहि आईप्रमाणेंच वाटतें कीं एवढ्या खर्चात आपल्याला लाकडेंच वापरतां येतील. ”

आतां तर टिळक फारच रागावले. त्यांनीं मंजुळाबाईंना हांक मारून सांगितलें कीं चूल पेटवून तव्यावर एक गोवरी थापून त्यांना आणून दाखवा. मंजुळाबाई हो म्हणून दुसऱ्या दारानें निघून गेली व टिळक आपल्या कामाला गेल्यावर हें गोवऱ्या प्रकरण विझून गेलें.

एकदा मीं ठोंबऱ्यांना सांगितलें ठोंबरे पारडाला पाणी पाज बरं. ठोंबऱ्यांनीं पाणी पाजलें. पाणी पाजल्यावर परत पारडूं जागेवर आणून बांधायच्या ऐवजीं त्यांच्या मनांत थोडी गंमत करायाचें आलें. त्यांनीं पारड्याच्या दोरखंडाचे एक टोंक दिलें आपल्या कंबरेला बांधून. पारडूं भरपूर दूध पित असे त्यामुळें खूप सशक्त झालें होतें. तें लागलें ठोंबऱ्यांना ओढायला. आणि होतां होतां पारडूं पुढें व ठोंबरे मार्गें असे मग घरांभोवतीं घिरट्या घालूं लागले. मला वाटले ठोंबरे पारडाला फिरवीत आहेत. पण मग पाहिलें तो प्रकार निराळाच. पारडूं त्यांना ओढीत होतें व तें हसत होतें. पण हें हसणें लौकरच थांबलें कारण तें खाली पडून आडवे झालें तरी पारडूं त्यांना ओढीतच होतें व ते जमिनीवरच लाकडाच्या ओंड्याप्रमाणें चाललेच होते. आंता बरीक ते रडूं लागले. तेव्हां मी धावलें व पारडाच्या गळ्यांतील दोरखंड सोडून ठोंबऱ्यांना मोकळें केलें. ते एकीकडे हसत होते, एकीकडे रडत होते व एकीकडे माझ्याशी भांडत होते. “ तुम्हींच हे केलें. ” मीं म्हटले, “ मी काय केले ? मी पारडूं तुझ्या कंबरेला बांधले ? ” अन् पारडूं तुला ओढायला लागले तेव्हां मला हांका का नाहीं मारल्यास ? ” मग हळद लावून शेकून दोन तीन दिवसांनीं हा पारडूं प्रताप नाहींसा केला.

नगरांतील ते दिवस

एकदा कल्याणी (म्हैस) सुटली व उधळली. टिळक त्या वेळेस लेक्चर हॉलमध्ये वर्ग घेत होते. फर्ग्युसन गेटपासून कल्याणीबाईंचा दौरा जो निघाला तो लेक्चर हॉलवरून पुढे गेला. शिकवितां शिकवितां टिळकांचे लक्ष्य म्हशीकडे गेलें व ते तसेच वर्ग सोडून बाहेर पडले व म्हशीच्या मार्गे धावूं लागले. कोट, पॅट, डोक्यांत हॅट, हातांत एक वेळूची लांबलचक काठी अशा अवतारांत टिळक तिच्या मागे पळत होते. त्या दिवशीं म्हशीनें फारच त्रास दिला. ती कांहीं केल्या त्यांचें ऐकेना. शेवटी एकदाची कशी तरी तिला घरीं आणली.*

घरीं आल्यावर टिळक म्हणाले, “अग म्हशी वळणें सुद्धां सोपें काम नसतें. गुराख्याला किती श्रम पडत असतील बिचाऱ्याला ? आपण गुराख्याला उद्यांपासून राखोळीचे पैसे दुप्पट द्यायची सुरुवात करा. हे गरीब लोक असतात, बोलत नाहीत म्हणून आपण त्यांना थोडक्या पैशात राबवून घेतों.” टिळकांच्या इच्छेप्रमाणें आम्ही जादा राखोळी देऊंलागलों.

मिशन हायस्कूलमध्ये गॅदरिंग करण्याचे ठरलें. गॅदरिंग म्हणजे नाटक आलेंच. स्त्रीपार्टाखेरीज नाटक कराल तरच नाटकाला परवानगी मिळेल अशी अट मुलांना घालण्यांत आली पण स्त्रीपार्टाखेरीज नाटक मिळेना. तेव्हां नाटक लिहून देण्याचें टिळकांनीं अंगावर घेतलें. तसेंच तें शिकवायाचेंहि त्यांनीं ठरविलें. नाटकाचा प्लॉट वगैरे कांहीं ठरला नव्हता व नाटक लिहिण्यास वेळहि नव्हता. कारण त्यांचा सारा वेळ लष्कराच्या कितीतरी भाकरी भाजण्यांत जाई. पण मुलें कसलीं तीं. शाळा सुटली कीं येऊच बसायचीं. पहिल्याच दिवशीं नाटकाला नांव ठेवण्यांत आलें. **शीलं परं भूषणम्**. वेळ रोज पांचाच्या पुढचा ठरला. पण प्रॅक्टिस कशाची करायची ? मुलांनीं येऊन बसावें तों कोणी तरी भेटायला हटकून यावें. मग टिळकांनीं त्या पाहुण्यांशीं बोलत बसावें. कोणी नसलें तर कांहींतरी लिहीत बसावें. कधीं कधीं एखादा गहन विषय काढून मुलांशींचा वादविवाद करूं लागावें. इकडे मुलांना वाटे की हे आम्हांला कधीं नाटक लिहून देतात आणि आम्हीं कधीं पाठ करून टाकतो. त्यांतल्या त्यांत चहाची गर्दी असायची. मध्यें स्टो, केटली, कपसांसर, दूधसाखर,

* ही गोष्ट पुष्कळदा बालकवि ठोमऱ्यांच्या नांवावर सांगण्यात येते. ती त्यांना कशी जाऊन चिकटली कोण जाणें?

दवत, कागद, टाक, चमचे, जवळच पोपटाचा पिंजरा जमिनीवर ठेवलेला, मांजर, दारांत कुत्रा आणि ह्या सर्वांभोंवतीं हायस्कूलचीं मुलें. आपल्यासारखा सायंटिफिक चहा कोणाला येत नाही अशी त्यांची खात्री असल्यानें चहाचें सर्व कंट्राट त्यांच्याचकडे असे. असो. एक दिवस नाटकाचें नांव झाल्यानंतर चारसहा दिवसांनीं पुढें बसलेल्या मुलांना नाटकांतलीं नांवां दिली. “तूं बाळासाहेब, तूं रे ! तूं पिल्या, तूं देवदत्त, तूं चारुदत्त.”

“पण पपा आम्हांला पाठ करायला कांहीं देतां कीं नाही ?”

“अरे मला चहा बिहा तर घेऊं देतां कीं नाही ?”

“ध्या ना पण इतक्यांत कोणी आलें तर सारेंच राहून जाईल.”

मग एक दिवस एकेकाला कांहीं कांहीं पार्ट लिहून द्यावा. दुसऱ्या दिवशी मुलांची पुनः निकड लागली म्हणजे पुन्हां द्यावें अशा रीतीने अगदीं ग्यादर्िंगच्या वेळेला नाटक लिहून व बसवून पुरें झालें. मुलें अगदीं अधीर झालीं होतीं. हें पुरें होतें कीं नाही असें त्यांना वाटे. टिळक म्हणत अरे काळजी कां करतां ? होईल पुरें. तीं म्हणत आम्ही लिहून घेतों. तुम्ही सांगा. पण तें कांहीं त्यांच्यानें कधीं झालें नाही. नाटक इतकं सुंदर वठलें कीं कांहीं दिवस नगरास तो एक चर्चेचा विषयच होऊन राहिला होता.

ह्या नाटकांतिल दोन तीन जण पुढें निरनिराळ्या क्षेत्रांत प्रसिद्धीला आले. नाशीकच्या कॉलेजांत आतां प्रोफेसरचे काम करित असलेले प्रोफेसर भा.ल.पाटणकर^१ देवदत्त झाले होते. नगरचे रेवरेंड रामकृष्णपंत मोडक, एम्.एल्.सी. ह्यांचा एक प्रमुख भाग होता. प्रसिद्ध नट रा.पेंढारकर^२ चारुदत्त झाले होते. पेंढारकरांचा आवाज त्या वेळेस अत्यंत मधुर होता व माधवराव पाटणकरांनीं त्याच वेळेस टिळकांच्या जवळ उद्गार काढले होते कीं, हा मुलगा जर पुढें मार्गें नाटकांत गेला तर नांव काढील. आणि पुढें तसेंच झालें.

० ० ० ०

ह्या वेळेस टिळक सोंगट्या फार खेळत असत व ह्यां सोंगट्यांवरून सप्पाटून भांडणें होत. टिळक कवड्या जुळवून टाकीत तेव्हां त्यांच्याशीं पुढें पुढें खेळण्याचेंहि सर्वांनी सोडून दिलें होतें. तेव्हां ते एकटेंच रागारागानें खेळायला बसत व एक डाव उजव्या हातानें खेळत व दुसरा डाव्या हातानें खेळत. असा त्यांचा नेहमींचा क्रम होऊन बसला. एक दिवस आम्हीं सगळ्यांनीं त्यांच्याशीं खेळायचें ठरविलें. त्यांनाहि मोठा आनंद झाला. मात्र अट

१. नाशीकच्या हं.प्रा.ठा. कॉलेजचे माजी प्राचार्य भालचंद्र लक्ष्मण उर्फ मामासाहेब पाटणकर
२. व्यंकटेश बळवंत उर्फ बापूराव पेंढारकर.

एवढी होती कीं कवड्या पाणी प्यायच्या भांड्यांत घालून हालवून मग टाकायाच्या. आम्ही खेळायला बसलों. एका बाजूला टिळक, ठोंबरे, आणि तारा; व मी दुसऱ्या बाजूला. मी, दत्तू आणि भास्कर कृष्ण उजगरे. पहिल्याच डावाला टिळकांची सरशी झाली. फक्त एकच नरद आंत जायची राहिली होती. तिला दोनच पडायला हवे होते म्हणजे आमच्यावर बिनतोड झाली असती. आणि जर का दहा पडते तर तिनें उलट खाऊन आपल्या शत्रूच्या समोर प्रस्थान ठोकलें असतें व मग खात्रीनें तिच्या प्राणावर बेतली असती. कवड्या हातांनीं टाकायाच्या असत्या तर एवढी धास्ती नव्हती. पण त्या पाणी प्यायच्या भांड्यांत घेऊन टाकायाच्या म्हणजे जरा कठीणच काम होतें. टिळकांनीं दान टाकलें. त्यांत एक कवडी पडली उताणी व एक पडली कुशीवर ! एकीकडून पाहिलें तर दोन दिसावे दुसरीकडून पाहिले तर दहा दिसावे. टिळक एकदम ओरडले दोन. तशी आम्ही ओरडलों दहा. ते म्हणत दहा कसे होतील? आम्ही म्हणूं दोन कसे होतील ? ते जमिनीतवर जोरजोरानें बुक्क्या आपटून आमच्या गर्ळीं उतरवूं लागले कीं मी नारायण वामन टिळक सांगतों कीं ते दोन होते. तशी मीहि सांगूं लागले दोन कसे ? मी लक्ष्मी नारायण टिळक सांगतें ते दहा होते. शेवटीं ते ठोंबऱ्यांना व ताराला विचारूं लागले, काय आहेत रे हे ? ठोंबरे म्हणालें हे दोनहि नाहीत आणि दहाहि नाहीत दीड आहे ! टिळक म्हणाले म्हणजेच दोन. आम्ही सारे रागावत होतो व हासतहि होतो. शेवटीं पुन्हां टाका डाव असा आम्ही आग्रह धरला. पण टिळकांना पुन्हां डाव टाकायला नको होता. कारण पुन्हां दोनच खात्रीनें कशावरून पडतील. शेवटीं त्यांनीं सोंगट्या, पट, कवड्या हीं सारीं समोरच्या कंपाउडांत फेंकून दिली. व वर त्यांच्या मार्गे धांवत जाऊन समोरच्या लोहाराकडे जमलेल्या माणासांना सांगितलें हें सामान वेंचून घेऊन जा. त्यांना काय, त्यांनीं सारें मोठ्या आनंदानें गोळा करून नेलें.

० ० ० ०

टिळकांच्या चीजवस्ता नेहमीं हरवत. हरवत म्हणजे काय तर ते स्वतः ठरल्या ठिकाणीं त्या ठेवीत नसत, ठेवल्या ठिकाणीं पहात नसत व स्वतःबरोबर दुसऱ्यालाहि पाहूं देत नसत. दांत, आगपेटी, टोपी, चष्मा, पट्टा ह्या चारपांच जिनसा नेहमींच त्यांच्या हातांतून निसटत. विशेषतः क्लासला जायच्या वेळेस किंवा एखाद्या गांवाला किंवा लेक्चरला निघायच्या वेळेस बूट, कोट, मोजे, टोपी, कॉलर, पट्टा, छत्री, वहाणा हीं सारीं त्यांच्याशीं लपंडाव करीत व त्यांच्याबरोबर आमच्या साऱ्यांच्या फुगड्या सुरू होत. कित्येक वेळेस त्यांना टोपीवांचून जावें लागे, नाहीतर पट्ट्यांऐवजीं पारडूं सोडून त्याचें दोरखंड कमरेला गुंडाळावें लागे. 'माझी व्यवस्था कोणीच ठेवीत नाही. जें तें आपल्याच व्यवसायांत दंग. माझी कोणाला पर्वाच नाही' असे ते म्हणत आणि मग आम्ही सर्वच त्यांची पर्वा करण्यास धांवून येत असूं. एकदा असेच दांत हरवले. केवढा गोंधळ. म्हणे ह्या कुत्र्यानेच माझे दांत लांबविले.

नाहींतर ह्या खोलींत तूं खंडीभर सरपण सांठवून ठेवले आहेस त्याच्याच खालीं उंदारांनीं ते नेऊन टांकले. उपसारे तें सारें सरपण आणि द्या बाहेर फेंकून. हिला संसाराचा फार आटाट. झालें. सारें सरपण बाहेर कांपांडभर धावूं लागलें आणि त्याच वेळेस दांतांचा डबा सांपडला टेबलावर ! एकदा हरवली टोपी. ती होती खुंटीवर व तिच्यावर ठेवला होता कोट. टिळकांना जायचें होतें बाहेर. त्यांनीं गडबडींत दुसराच कोट अंगात घातला व ते टोपी शोधूं लागले. प्रथम त्यांनीं पहिला कोट रागानें जमिनीवर खाली आपटला. त्याबरोबर त्याच्या खालची टोपीहि तशीच खालीं आदळली. मग काय सर्पयज्ञांत सर्पांचीं वेटोळींचीं वेटोळीं येऊन अग्निकुंडांत पडूं लागलीं तशा आमच्या घरांतील कपड्यांच्या, चुंभळी भरभर त्या ढिगाऱ्यावर येऊन पडूं लागल्या. बिछाने, सतरंज्या, ब्लॅकिटें झाडून सारी मंडळी त्या ढिगारांत गोळा झाली.

“जा जा त्या मंजुळाबाईला बोलवा ! काय करते ती ? माझी टोपी शोधून काढा.”

मंजुळाबाई आली. हा कपड्याचा ढिगार पाहून ती थक्क झालीं.

“मंजुळाबाई ! काय तुम्ही माणसें असून उपयोग ? भाजी करायची कीं काय तुमची ? माझी टोपी आतांच्या आतां शोधून काढा.”

“पण पपा त्या ढिगाराखालींच असेल ती - ”

पण ह्यांतर कोणी बोलणेंच अशक्य होतें. मंजुळाबाई टोपी शोधायाला त्यांच्या ऑफीसमध्ये जाऊन बसली ती खिडकींतून तिला टिळक तसेच बोडके निघून गेलेले दिसल्यावर खालीं आली. टिळक गेल्यावर आम्हीं ते कपडे उचलले तेव्हां साऱ्या ढिगाखालीं कोटांत अडकलेली टोपी सांपडली. टिळकांना हें कळलें तेव्हां ते म्हणाले, “खरंच की मीं ती काल कोटाखालीं ठेवली होती.”

० ० ० ०

एखादे वेळेस टिळक आपल्या क्लासांत शिकविण्यासाठीं मला पाठवीत. अगदीं पहिल्यांदा जेव्हां मी क्लास घेण्यास गेलें तेव्हांची एक गमतीची आठवण होते. ते म्हणाले “तूं जाऊन माझा क्लास घे.” मी म्हणालें “मी काय त्यांना लोणचीं कर्शीं घालायचीं, मेटकूट कसें करायचें हें शिकवूं.” “नाहीं ग. हिंदु चालीरीतीसंबंधीं त्यांना कांहीं सांग. म्हणजे झालें.”

क्लासांत तीसचाळीस विद्यार्थी होते. हे विद्यार्थी म्हणजे लहाल लहान मुलें नसत तर आमच्या एवढालींच मोठीं माणसें असत. मला पहातांच विद्यार्थ्यांनीं माझें स्वागत केलें.

“का गुरुमाउली आज तुम्ही शिकविणार का काय आम्हांला ?”

“हो मी तुमच्या गुरुजींच्या बदली आले आहे आज.”

मी कांहींतरी पोपटपंची करून त्यांना त्या वेळेस शिकविले तर खरे. माझे लेक्चर संपताच एकजण म्हणाला,

“गुरुमाउली, एक विचारू का ?”

“हो खुशाल विचारा.”

“आमच्या गुरुजींना तुम्ही मारतां असें ते म्हणत होते हें खरें का ?

“तसें कधीं होईल का ? बोलण्याच्या भरांत त्यांनीं तुम्हांला कांहीं तरी सांगितलें असेल. बायका कधीं आपल्या नवऱ्यांना मारतात का ? आतां शहाण्याला शब्दाचा मार त्या अर्थानें मी मारतें कधीं कधीं त्यांना.”

अशी कांहींतरी वेळ मारून मी घरीं आलों. टिळक आपल्या चहाच्या प्रकरणांत त्या वेळीं गुंग होतें.

“काय कसें काय झालें तुजें लेक्चर ? कोणता विषय घेतला होतास ?”

“वा आजचा विषय तर फार बहारीचा होता !”

“कोणता ?”

“बायका आपल्या नवऱ्यांना कां मारतात ? त्यांनीं तसें करणें बरें किंवा वाईट ?”

“म्हणजे तूं काय बरळते आहेस ?”

“बरळत नाही. खरंच माझा हा आजचा विषय होता.”

“मग ते काय म्हणाले ?”

“ते म्हणाले तरीच गुरुजी सांगत होते कीं गुरुमाउली आपल्याला मारतात म्हणून,”

“मग तूं काय बोललीस ?”

“मी ? खरें होते तें सांगितलें ?”

“काय ?”

“मी सांगितलें कीं ज्या ज्या वेळेस ते माझे ऐकत नाहीत, पैसा नाहीसा करतात, विनाकारण संतापतात, कधीं वेळेवर घरीं येत नाहीत, त्या त्या वेळीं मी त्यांना चांगला ठोक देते.”

टिळकांना माझें सारें बोलणें खरें वाटलें. ते म्हणाले,

“मी तुला फार शहाणी समजत होतो. पण आज माझी खात्री झाली, कीं तूं फार मूर्ख आहेस. एखाद्या वेळेस तूं माझी अब्रू घालविशील.”

० ० ० ०

माझे व्याही जांवयी

कोणी चालत असेल तर त्याला उचलून कडेवर घेण्याची आम्हांला संवयच होती. त्यांतलेच हे कांहीं प्रकार सांगतें. अर्थात् ह्या बाबतींत आम्हांला दोघांनाहि कधीं कंटाळा येत नसे. उलट असें कांहीं नसलें तर आम्हांला चुकल्याचुकल्यासारखें वाटे.

एक दिवस संध्याकाळीं आमच्या येथें एक पांगळा आला. त्याला अर्धागवायूसारखें झालें होतें. त्याला आम्हीं घरांत ठेवून घेतले. मीं आणि रामभाऊंनीं त्याच्या बऱ्याच खस्ता खाल्ल्या. त्याची शेकशेगडी करायाची, त्याला खायला प्यायला द्यायचें व कधीं कधीं भरवायाचें, त्याचा शेणगोळा करायचा, हीं सर्व कामें आम्ही करित होतो. त्याचीं गुड्रींहि मला धुवावीं लागत.

रामभाऊ^१ एक फार मोठा सज्जन माणूस होता. तो ख्रिस्ती होण्यापूर्वी आमच्याकडे आला व पुढें कितीतरी वर्षे आमच्या आश्रयाला येऊन जाऊन होता. परंतु बाता मारण्यांत मोठा पटाईत. तसेंच कर्ज करण्यांतहि त्याचा हातखंडा होता. त्याचें धर्मान्तर, लग्न, पुढें बायको मेल्यानंतर नऊ महिन्याच्या चिकीचा^२ सांभाळ हें सारें आमच्याच घरीं झालें. कोठेंहि कामाला राहिला तर फार सुंदर काम करी पण वरील दोन दुर्गुणांमुळें कोठें टिकत नसे. पण आमच्या स्वभावधर्माप्रमाणेंच त्याचाहि असल्यानें असल्या कामांत तो अगदीं मनापासून मला साह्य करी. असो, रामभाऊनें व आम्हीं आमच्या तैमूर्लीगाला मेहनत करून बराचसा सुधारला.

त्याला रोज दोन आप्याच्या विड्या लागत. तीन वेळेला चहा लागे, तेंहि सारें यथास्थितपणें त्याला मिळें. बरें वाटूं लागल्यावर तो आमच्याच घरीं चिकटून राहिला व कांहीं दिवसांनीं तो ख्रिस्ती झाला. ख्रिस्ती झाल्यावर मात्र त्यानें आपला नूर पालटला. आपले हात स्वर्गाला पोंचल्याचा त्याला भास होऊं लागला. त्याला पर फुटले. आज काय चहा चांगला झाला नाही, उद्यां काय मला वेळेवर विड्या दिल्या नाहीत, परवां काय माझें जेवणच थंड होतें, तेरवां काय बेबी फार गडबड करते. तिला आईनें मुळीं वळणच लावलें नाही. बेबीवरून तर रोज कुरबूर होई. टिळक त्याची समजूत घालीत पण त्याचेंच आपलें

१. रामचंद्र बापूजी धर्माधिकारी

२. सभद्रा (मनोरमा) रामचंद्र धर्माधिकारी

खरें. एकदा टिळक मुलीला रागें भरले म्हणजे त्याचें समाधान होई. एक दिवस टिळक कशालासे गांवाला गेले होतें. त्यांच्या गैरहजेरींत आमचा गोपा साठे-मास्तर-आला होता. त्याला जडीबुट्टीची चांगली माहिती होती. अर्धागवायूरहि त्याच्याजवळ औषध होतें. मीं म्हटलें “गोपा तूं जा ह्याला तुझ्या गांवीं घेऊन. औषध, वैद्य आणि रोगी एकाच गांवीं असले म्हणजे बरें.” मीं त्याला खर्चाला पांच रुपये दिले व ते दोघे गेले. टिळक परत आल्यावर त्यांच्याच गाडीनें गोपाजीचें पत्र आलें कीं आमचा पेशंट पळून गेला ! टिळकांना त्याच्याविषयीं फार वाईट वाटलें.

हे पात्र गेल्यानंतर दुसऱ्यानें प्रवेश केला. आपला सकाळचा चहा नित्याप्रमाणें आपल्या हातांनीं करून घेऊन व घरांतील सर्व चहाबाजांना अंथरूणांतून उठवून तो पाजल्यावर टिळक बाहेर येऊन उभे राहिले तों त्यांच्यापुढें एक लांब रुंद व्यक्ति दत्त म्हणून उभी. वर्ण निमगोरा, बसकट तोंड, घारे डोळे, चेहरा रुंद, डोक्यावर जटांचा मुगुट, संन्याशाच्या डोक्याप्रमाणें ओठ व हनुवटी गुळगुळीत, अंगांत घोट्यापर्यंत भगवी कफनी, डोक्याला भगवा फेटा, हातांत भगव्या छाटीचें एक लहान गांठोडें अशा थाटांत टिळकांच्यापुढें उभे राहून आपणच का टिळक म्हणून त्यानें त्यांना प्रश्न केला.

“हो मीच टिळक.” हे टिळकांच्या तोंडचे शब्द कानीं पडतांच त्यानें आपल्या हातांतील गांठोडें खालीं ठेवून त्यांतून एक भला मोठा फुलांचा हार बाहेर काढला व तो टिळकांच्या गळ्यांत घातला.

“मी आज धन्य झालों. माझ्या जन्माचें सार्थक झालें.”

माळ काढीत टिळक म्हणाले “बुवा माझ्या पायां नका पडूं, सारा मान महिमा ख्रिस्ताचा आहे. मी काय यःकश्चित् प्राणी.”

बुवा आमच्या घरीं राहूं लागले. टिळकांच्या तोंडून निघणारा प्रत्येक शब्द ऐकण्यासाठीं चातकाप्रमाणें टपून बसूं लागले. टिळकांचें त्यांच्यावर फारच प्रेम बसलें. ते दोघे कधीं एकमेकांपासून दूर होत नसत, टिळक यांना ख्रिस्ती धर्माविषयीं सांगत बुवा लक्ष लावून ऐकत. ऐकतां ऐकतां त्यांचा कंठ दाटून येई. डोळ्यांतून अश्रुधारा वहात.

टिळक मला म्हणत “हा माणूस कांहीं साधा नाही. हा पुढे पौल पेत्रस ह्यांच्या पंक्तीला बसण्यासारखा ख्रिस्तशिष्य होईल. कारण त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु गळतात. ते डोळ्यांच्या कानाच्या बाजूच्या कोपऱ्यानें गळतात. खऱ्या भक्तिभावाचें व प्रेमाचें हें लक्षण आहे.” बेबीहि म्हणे, “खरंच आई, त्याच्या डोळ्यांतून पाणी येतें तें डोळ्याच्या बाहेरच्या कोपऱ्यांतून बाहेर पडतें आणि मीं देखील पपा म्हणतात तसें कोठें वाचलें आहे.” पण मला कांहीं ह्यांचें

बोलणें पटत नसे. मला त्या पुराणिकबोवांच्या गोष्टीची व बोकड हारवलेल्या रडणाऱ्या धनगराची आठवण होई.

बोवा येथेंच थांबले नाहीत. त्यांनीं हळूहळू आमच्याप्रमाणें घरांत कामें करण्यास सुरुवात केली. कधीं अपशब्द नाही, कधीं धुसफूस नाही. अत्यंत सालस गरीब व प्रेमळ गृहस्थ होता तो. टिळकांबरोबर म्हशी धुणें, म्हशी वळायाला नेणें, वगैरे सारें अगदीं घरच्या माणसाप्रमाणें तो करी. टिळकांची सेवा तर तो अगदीं मन लावून करी, एखाद्या जुन्या शिष्यानें गुरुगृहीं करावी तशी.

पुष्कळांचा असा समज असतो, कीं कोणी ख्रिस्ती झाला कीं त्याला खूप पैसा मिळतो. पण ख्रिस्ती झाल्यामुळें पैसा मिळाल्याचें मला एकहि उदाहरण ठाऊक नाही. मिशनरी किंवा ख्रिस्ती लोक गरिबांना साहाय्य करतात त्याचा हा असा अर्थ करण्यांत येतो. पण साहाय्य करणें हा ख्रिस्ती धर्माचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

आमच्या बोवांचाहि असाच समज होता. एक दिवस संध्याकाळची प्रार्थना झाल्यावर बोवांनीं हळूच चौकशी करण्यास सुरुवात केली.

“आपल्याला किती मुलें आहेत ?”

“तुम्हांला माहीतच आहे.”

“त्यांची विद्या आपण कोठवर करणार ?”

“शिकतील तितकी !”

“पण कांहीं बेत ठरला असेल ना ?”

“बी.ए. पर्यंत किंवा पाहिजे तर इंग्लंड अमेरिकेला जातील.”

बुवांच्या तोंडाला पाणी सुटलें. त्यांनीं हळूच पिळूं सोडून दिलें.

“पहा महाराज, एक गरीब बाई आहे. तिला दोन मुली आहेत. त्यांची शिकण्याची फार इच्छा आहे. मीं आजपर्यंत तिचें बरेंच सहाय्य केलें. आतां मी त्या मुली एका संस्थेंत ठेवल्या आहेत. मुली फारच हुषार आहेत. ह्या दोघींना कमीत कमी पन्नास महिना खर्च येतो. मी दहा रुपयांची व्यवस्था केली आहे. आतां तुम्हीं चाळीस रुपये द्या. दोन मुलांची इंग्लंड अमेरिकेच्या प्रवासाची व खर्चाची तुम्हांला सोय करतां येते, तर ती मुले आहेत असें समजा व एवढें कराच.”

टिळक म्हणाले, “बुवा, दोन मुलांच्याच शिक्षणाची मला पंचाईत पडली आहे तर मी

आणखी कशी व्यवस्था करूं? त्या मुलींना इकडे पाहिजे तर आणून ठेवा. मग कांहींतरी सोय पाहतां येईल. पण पैसे उचलून घायला मजजवळच नाहीत.”

“पण मला नकोच आहे कांहीं ! मी त्या मुलींचा पत्ता देतो. त्यांना परस्पर पाठवत जा. दोन मुलांचा खर्च जर तुम्हांला करवतो तर आणखी एकीचा करायला काय हरकत आहे ? नाहीतर चाळीस रुपये दरमहा व्याज मिळेल इतकी रक्कम त्यांच्या नांवें करून द्या.”

पुढे बोवासाहेब निराश होऊन गेले ते टिळकांच्यानंतर १९२० सालीं मला मुद्दाम भेटायला आले होते. त्या वेळीं त्यांच्या डोक्यावर पगडी होती आणि त्यांनीं त्या दोन मुलींपैकीं एकीशीं लग्न केलें असून त्यांना दोनचार मुलांचें पितृत्वहि प्राप्त झालें होतें. लोकमान्य टिळकांनीं आपलें लग्न लावून दिलें असें त्यांनी सांगितलें. खरें खोटें देव जाणे.

एकदा मुंबईच्या स्टेशनवर टिळकांना एक तरुण ब्राह्मण आढळला. ह्याला कोणी नव्हतें. बुद्धि चलाख असून बाकी अवतार मात्र भडभुंजालाहि लाजविण्यासारखा होता. टिळकांनीं बाबाला घरीं आणला व माझ्या स्वाधीन केला. त्याचें जानवें काळभैरवाच्या गंड्यासारखें दिसत होतें; विडीच्या धुरानें दांत काळें किट्ट पडले होते, साऱ्या अंगाला खरूज होती; मीं पाणी तापवून कामदारांकडून ह्या अवताराला चांगला घासूनपुसून लख्ख केला. नंतर टिळकांचे कपडे घालायला दिले व माणसाचे स्वरूप आणलें.

टिळक ह्याचे फारच लाड करीत. तो त्यांना पपा व मला ममा म्हणे ! तो ब्राह्मण आम्ही खिस्ती. जेवतांना त्याच्या मनांत नाना कल्पना येत, वड्यावांग्याची भाजी असली, कीं त्यानें म्हणावें मटण आहे व जेवतांना उठून जावें. जवसाची चटणी वाढली कीं त्यानें म्हणावें बोंबलाची चटणी आहे आणि ताट बाजूस सारावें. मग टिळकांनीं त्याला चारसहा आणे द्यावे व त्यानें बाजारांत जाऊन कांहीं खाऊन यावें. पुढें पुढें टिळक म्हणत ह्याला माझ्या हपीसांत माझ्या देखत जेवायला वाढ. मीं तें कबूल करून त्याला त्यांच्या हपीसांत वाढूं लागलें. त्याला दिवसांतून कमीत कमी पांचसहा वेळेस चहा लागे. तोहि मी देई. शिवाय टिळकांजवळून पैसे घेऊन तो बाहेरून चहा पिऊन येई तो निराळाच. टिळक आपल्या पगाराच्या खजिन्यांतून डॉ. ह्यूमसाहेबांकडून पैसे आणून अशांची भरती करीत. एखादे वेळेस डॉ. ह्यूमहि पैसे देत नसत. कारण टिळकांनीं बहुतेक सारा पगार आगाऊ आणलेला असे. मग गुपचूप रद्दी विकून ते पैसे ते ह्या अतिथींसाठीं खर्च करीत. सात आठ दिवसांचीं सारीं वर्तमानपत्रें विकली की सहज चारसहा आणे येत.

असो हे नवीन चिरंजीव अतिशय भिन्ने होते. आमचीं घरें सारीं बिनभाड्याचीं होती; तीं म्हणजे एक एक ब्लॉक मिळून तीन ब्लॉकची चाळच होती. त्यांतील एका ब्लॉकमध्ये मागल्या खोलींत ह्या चिरंजीवांची व्यवस्था करण्यांत आली होती. तिच्या पलिकडच्या

खोलीत लांकडे सांठवून ठेविलीं होती. तीं जाऊन आणण्याचें कामदारांच्या जिवावर येई. कारण एक तर हे आल्यापासून तींत घाण येऊं लागली होती व आंत शिरतांच पाय रपरप भिजत. ह्यांनीं येथें दारांतच मोरी केली होती व त्या मोरीचा नळ लाकडांखालीं गेला होता.

टिळकांना सांगितलें कीं ते म्हणत तुम्हांला माणूस खपत नाही. आतां काय करावें, मोठी पंचाईत झाली होती. शेवटीं एक दिवस मी त्याला म्हणाले--

“दादा तुम्हाला रात्रीं भय वाटतें तर राणूला* उठवीत जा. तो तुमच्या जवळच निजतो. जवळ कंदील जळत असतो तो नेत जा. पण हा काय आळस ? आणि पुन्हां जरा कांहीं झालें कीं तुम्ही वर चहाड्या करायला तयार !”

माझ्या ह्या बोलण्यानें दादा संतापले. त्यांचा अपमान झाला. दुसऱ्या दिवशीं त्यांनीं दाराला कुलूप घातलें. टिळक बाहेर गेले होते. लांकडे नाहीत ! तो बसला दारार्शीं भांडत. तो कुलूप उघडूं देईना. तो म्हणे, “तुम्ही मला मुलगा म्हणतां आणि किती पक्षपात करतां. दत्तूला कपडे बूट किती तरी आहेत. मला कांहीं नाहीं.”

“अरे बाबा त्याला शाळेला जायचें असतें, तूं तसा जा मग तुलाहि मिळतील तसे कपडे.”

“तें कांहीं नाही. त्याला नवा बूट आणला तसा मला आणायला पाहिजे. असें कोठें असतात का आईबाप ?”

“मुळींच नाही. असे आईबाप मुळींच नसतात. आणि असे चिरंजीवहि कोठें नसतात. दत्तूच्या मीं उद्यां तोंडांत मारली तर तो मला एक शब्द उलटून बोलणार नाही आणि तुम्हीं मलाच एक शब्द तोंडावाटें काढू देत नाही. नुसतें हूं म्हटलें कीं तुमचा अपमान होतो. चांगलें इंग्रजी सातवी इयत्ता झाली म्हणतां आणि इतकें कसें ज्ञान नाही तुम्हांला ? चला द्या किल्ली.”

“मी देत नाही किल्ली. मी तुम्हांला ओळखत नाहीं.”

“बरे तर मीहि तुम्हांला ओळखत नाहीं. तुम्हीं जेवायला येऊं नका.”

“मी जेवायला येणार नाहीं. माझें जेवण मला येथेंच मिळेल.”

“बरे पहातें कसें जेवण येथेंच मिळतें तें.”

“पहा.”

* राणू राखणदार. हा मवाळ मंजुबाईचा मुलगा होता.

टिळक घरीं आल्यावर त्यांच्या कानांवर सर्व कागाळ्या गेल्या. तो टिळकांना म्हणाला,

“तुमच्याकडे पाहून मीं गय केली. असला अपमान मीं कोणाचाहि सहन केला नसता. मीं आपल्या आईला सुद्धां जोड्यानें मारलें असतें मग ह्यांची काय कथा !”

टिळकांना त्यादिवशीं मुंबईस जायचें होतें. त्यांनीं त्याला मुंबईची तयारी करायला सांगितली. तेथें कोठें सोय लावून देण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

चिरंजीवांनीं आपले कपडे बिछाना सारें कांहीं-जें आम्हीं केलें होतें अर्थात् तेंच-सारें लोकांना वांटून टाकलें. रात्रीं बाराच्या गाडीनें जायचें होतें. पण फंडांत पैसे नव्हते. पगाराची बँक बंद झाली होती ! झाडून सारे पैसे गोळा झालेले एका माणसाला मुंबईला पोंचण्याइतके. पण टिळक भयंकर आशावादी होते. आपणास स्टेशनावर पैसे मिळणार अशी त्यांची खात्री होती. टिळकांचे परमपूज्य स्नेही रावसाहेब साठे स्टेशनवर त्यांना भेटले. त्यांनाहि मुंबईलाच जायचें होतें. रात्रीं बारा साडेबाराचा वेळ. टिळकांनीं रावसाहेबांजवळ याचना केली. रावसाहेबांनीं सांगितलें मजजवळ माझ्यापुरतेच पैसे आहेत. रावसाहेबांना कवितांचा खूप नाद लागला होता. पण कवितेनें पैसे थोडेच उत्पन्न होतात ! शेवटीं गाडी प्लॅटफॉर्मवर येऊन उभी राहिली. टिळक व रावसाहेब गाडींत बसलें. चिरंजीव खालीच राहिले. गाडी हालूं लागली, टिळकांनीं त्याला परत जाण्यास सांगितलें. त्या गडबडींत स्वारी तांग्याचें पैसे सुद्धां मागून घेण्यास विसरली.

थंडीचे दिवस, रात्र बरीच झालेली, तीहि अंधेरी, सोबत कोणी नाहीं. तांगे येत पण झरकन् निघून जात. पुलाखालीं नदींत एखादी चिता जळत असलेली दिसे. आधींच बाबा भित्रा, त्यांत उरांत धडकी भरलेली. कसाबसा फर्ग्युसन गेटच्या फाटकांत येऊन उभा राहिला तों कुत्रा अंगावर धांवून गेला. राणू ओसरीवर निजला होता त्याला वाटलें चोर बीर आला. तो काठी घेऊन धावून गेला तों चिरंजीव !

“कां हो आलां ?”

“आलों बाबा ! आईला उठवूं नका.”

दुसऱ्या दिवशीं राणूनें सांगितलें पाहुणे परत आले. मी म्हणालें “येऊं द्या. त्यांच्याशीं तुम्हीं कोणी कांहीं बोळूं नका.” सर्वांनीं नियमाप्रमाणें आपापलीं कामें उरकलीं व फराळ करून घेतले. त्याला कोणीं हांक मारली नाहीं. तेव्हां तोच आंत आला.

“ममा मी आलों !”

“आलांत ? बरें झालें ! आतां मी घराची मालकीण आहे. टिळक घरांत नाहींत. तुम्ही

कांहीं माझे व्याही जांवई नाही. मी तुमची मिजास चालूं देणार नाही.”

त्यानें माझा तोफखाना गूपचिप ऐकून घेतला.

“हा पाण्याचा बॉयलर आहे, तो चहाचा डबा, तो साखरेचा डबा, तुम्ही आपल्या अंथरुणाजवळ ठेवा हें सारें. तो बॉयलर पेटवा आणि त्यांत टाका सारें. चहाची हुक्की आली म्हणजे नळ तोंडांत पडल्या पडल्या सोडून देत जा. मी तुमच्या पुढेंपुढें करणार नाही.”

“आजपासून तुम्हांला घरांतलें सारें काम केलें पाहिजे. मीच आतां पाहुण्यासारखी वागणार आहे. कारण मीं कांहीं केलें तरी तुमच्या मनास येत नाही.”

“वड्यावांग्याच्या भाजीत तुम्हांला मटणाचे तुकडे दिसतात आणि लसणाच्या चटणीचा तुम्हांला बोंबलासारखा वास येतो. मला वाटतें तुम्ही मुळीं ब्राह्मणच नाही. कारण ह्या जिनसांचा संशयच ब्राह्मणाला येणार नाही. ह्यांची चव घेणाऱ्यांपैकी तुम्ही कोणी तरी असलां पाहिजे.

“तुमचा असा समज झालेला दिसतो की आम्ही वाटेल तें खातों व दुसरा असा समज दिसतो की आपण सांगूं तें टिळक ऐकतात. पण तुम्हीं अजून टिळकांना ओळखलें नाही. जर कां ते रागावले तर तुमची हड्डी मोकळी करतील.”

माझ्या ह्या दत्तक चिरंजीवांना* एवढी गोळी प्रमाणाबाहेर लागूं पडली. त्यानें चटकन् माझे पाय धरले.

“लक्ष्मीबाई पायां पडतों. आतां माझी माफी करा.”

आणि तेव्हांपासून तो खरोखरच घरच्यासारखा वागूं लागला. पुढें त्याला चांगलें काम लागलें. टिळकांनीं त्याचा बाप्तिस्मा केला. त्याचें लग्नहि लावलें. त्याच्या बायकोचें बाळंतपण मीं केलें. त्याला बायको फार सुशील मिळाली व मुलेंबाळेंहि गुणी निघाली.

* दत्तक चिरंजीवांच्या व्यक्तित्वाची ही एक बाजू. दुसरी बाजू रे. फादर विन्सलो यांनी वर्णिली आहे -

“One able Brahman Vinayaka Vishnu Joshi was particularly scornful at first of the claims of the christian religion to surpass Hindu teaching. They agreed to study the Bhagwadgita together and the result of those hours of intercourse was that Joshi became a convinced Christian and was baptized by Tilak.” (Narayan Vaman Tilak the Christian Poet of Maharashtra P.52)

करंज्यांतला मोदक

मासिक मनोरंजनाच्या दिवाळीच्या अंकांत* करंज्यांतील मोदक नांवाची माझी एक कविता प्रसिद्ध झाली होती. ती कविता पुष्कळांना फार आवडली होती. करंज्या केल्या म्हणजे त्यांबरोबर एक लहानसा मोदक केलाच पाहिजे, पुरणाच्या किंवा गुळाच्या पोळ्या केल्या की त्यांत एक कानवला आलाच; पापड झाले की त्यांत एक लाटी तशीच राखून ठेवलीच; ही जी हिंदु स्त्रियांची चाल आहे, तिचा अर्थ ह्या कवितेत सांगितला आहे.

नरनारीसंगम जिकडे तिकडे पाहीं
बघ बरी खालती ! पहा जर्गी कोठेंही ॥धू. ॥
वर सूर्य एकला; नाही ! क्षणभर नाही !
ही प्रभा नित्य त्या आर्लिगुनिया राही.
हा चंद्र एकला; नाही ! हाही नाही !
ह्यासर्वे चंद्रिका सदैव रमलेली ही !
सप्तर्षी हे आभाळीं, यांजला,
ही अरुंधती सांभाळी, प्रेमाला,
पति बंधू यांहीं केली, निश्चला,
नभ नटलें तारा तारे ह्या उभयांहीं
जें वरतीं दिसतें तेंच दिसे खालींही ! ॥१ ॥
ह्या नद्या सागरा जाउनि अवघ्या मिळती,
ह्या लता तरुंना सावरुनीया धरिती,
ह्या जीवकुडीचा योग न हो जरि झाला,
तरि प्राणी कोठुन मिळे जर्गी बघण्याला ?

* मासिक मनोरंजन, दिवाळी अंक १९०९

कवि आणि स्फूर्ती दोघे, भेटती,
परिणिली मती अनुरागे, शोभती,
तेव्हांच गायनें ओर्षे साधती;

नरनारीसंगत हीच संस्कृती बाई !

विश्वांत एकलें कुठेंच नाहीं कांहीं - २

कां वदे करंजी मोदक कोठें गेला ?

कां पोळ्या म्हणती करा बघूं कानवला !

कां लाटीवांचून पापड करि रुदनाला !

मज नको वाटतें कुणास शिकवायाला !

“किती हिंदकन्यका वेड्या या म्हणा”

“ह्या किती पावल्या थोड्या शिक्षणा”

“ह्यांकरवीं रचवी माड्या कल्पना;”

जगिं राहूं वेड्या अशाच आम्ही बाई !

करुं वेड्या इतरां ! यांत न संशय कांहीं - ३

मी पापड लाटीत होते व दत्तू जातां येता लाट्या लाटीत होता. शेवटीं सर्व पापड लाटून झाल्यावर एक लाटी उरली. त्याचा तिच्यावर डोळा होता. मी ती त्याला घेऊं देईना. तेव्हां त्याला हा सर्व शास्त्रार्थ सांगितला व ही कविता झाली. अर्थात् हिच्यावर टिळकांचा सफाईदार हात फिरलेला आहेच. ही कविता प्रसिद्ध झाल्यानंतर मला पंढरपूरहून एका बाईचें* पत्र आलें; त्यांत असा प्रश्न केला होता कीं-

मोदक बहु गोड असे आकारहि सुबक साधला बाई !

तव भर्त्याचें त्याला साह्य नसे का कर्थी मला ताई ?

ही कविता वाचल्यावर मला प्रथम टिळकांचा मोठा राग आला. हे मला उगीचच प्रसिद्धी देत बसतात नि माझी अशी फजिती होते ! पण माझ्या त्या कोपाग्रीची आंच लागण्यास टिळक मजजवळ होते कोठें ? दूर कोठेंतरी बसून आपण एक महाकाव्य लिहावें असें त्यांनीं ठरविलें होतें व ते नुकतेच वाईजवळ भुईंज येथें जाऊन ख्रिस्तायन लिहूं लागले होते.

मला कवितेनें भंडावून सोडलें. पंढरपूरच्या पत्राला कवितेंत उत्तर देण्याचें माझ्या मनानें

* हे पत्र कवयित्री “सौ.लक्ष्मीतनया” (अंबुताई पटवर्धन) यांनी धाडलें होतें.

घेतलें व माझी सर्वांत मोठी प्रसिद्ध झालेली कविता पतिपत्नी ही मी त्या वेळीं लिहिली. ही कविता विशेषतः रात्रीं अंधारांत सुचायची. ओळीच्या ओळी डोक्यांत यायच्या. त्या मीं खडूनें जमिनीवर उतरून ठेवायाच्या. एखाद वेळेस जवळ टाक नसला कीं आगपेटीची काडीच दौर्तीत बुडवून टाकाची भूक काडीवर मी भागवी. सकाळीं ठोंबऱ्यांनी ही रात्रीची बिगार कागदावर नोंदवून ठेवावी. असें करतां करतां पावणेतीनशें ओळींची कविता तयार झाली.

ती कविता व एक खरमरीत पत्र टिळकांना पाठवून दिलें. हीं दोन्हीं पत्रें अजून दत्तूनें संभाळून ठेवलीं आहेत.

आमच्या घरादारांत त्यावेळीं सारे कविता करीत असत. त्यासंबंधीं माझ्या पतिपत्नी कवितेंत मीं म्हटलें आहे.

**“न मी एकली, या वायूच्या साह्यें वंशच अवघा
गातो माझा ! ईश्वर डुलतो ! म्हणतो आम्हां गा ! गा !
बघ इकडे हा कुमार ताई ! तारुण्याच्या दारीं
उभा राहुनी गाई, स्फूर्ती यास कुणाची सारी ?
पहा पोर ही नववर्षाची नवगीतांना रचिते,
जवळ येउनी पहा कोण गे ! साह्य इयेचें करितें ?
पाकागारीं चल तूं माझ्या, नवगीतें स्वैपाकी
रचितो ! गातो ! असे मराठी भाषा याची परकी*
वर्षें झालीं साठ वयाला सखा पतीचा माझ्या
गाउं लागला, वृद्धपर्णी हा होतो कविचा राजा**

* अशी उदाहरणे अनेक आहेत-

(१) इस्मानुएल नांवाचा एक सौराष्ट्री किंवा उत्तर हिंदुस्थानी मुलगा आमच्या आश्रयाला कांहीं दिवस होता. पतिपत्नी या कवितेंत आईने नोकरसुद्धा कविता करतात म्हणून जो उल्लेख केला आहे तो ह्या इस्मानुएलबद्दल.

(२) तेथें (म्ह. भुइंज येथें) त्यांच्या मदतीला विनायक म्हणून एक मुलगा होता. तो कांहीं फारसा शिकलेला असा नव्हता. तथापि टिळकसाहेबांच्या सहवासानें त्याच्यावर असा कांहीं परिणाम केला होता की, तोहि कविता वगैरे करूं लागला. तो नेहमी आम्हाला नवीन कविता वगैरे म्हणून दाखवायचा. आम्ही आश्चर्यानें त्याला विचारत असूं, “विनू, तुला हें कोठून प्राप्त झालें?” तो म्हणायचा, “आमचे साहेब असेच आहेत. त्यांच्या सहवासानें मलाहि कविता सुचूं लागल्या.”

- यशवंतराव तेलोरे

ही कविरत्नें अजुन झांकलीं पहा आणखी दोन ये ! ये जवळी ! तर्क न करणें बरवें ताई दुरुन

ह्या कवितेंत “वर्षे झाली साठ वयाला सखा पतीचा माझ्या गाडं लागला” म्हणून जो उल्लेख आहे तो रावसाहेब विनायकराव साठ्यांसंबंधी आहे. रावसाहेब साठे पेन्शनर होते. ते नगरास येऊन राहिले व नंतर कविता करूं लागले. त्यांचा मुलगा वामन हा फार चांगला चित्रकार होता. तो जर जगता वाचता तर त्याचें नांव चहूंकडे गाजलें असतें. परंतु वयाच्या तेवीस चोविसाव्या वर्षीच त्याच्यावर काळानें घाला घातला. टिळकांनीं बापाचे अश्रु हें काव्य पुन्हां लिहिलें.

१८८८ सालीं त्यांनीं विद्यानंदावर पहिलें ‘बापाचें अश्रु’ लिहिलें. ह्याच्यावर तें लिहितांना त्यांनीं म्हटलें आहे कीं-

“माझा पुत्रक जाय सोडुन मला त्याचेंच हें ये रडूं”

पण १९०९ सालचें बापाचे अश्रु वामनावर लिहिलें आहे. ह्या वेळीं ते म्हणतात

“जसें सिंधुचें तसेंच त्याही जनकाचें सच्छील

परंतु झाला दुःखाचा हा कळस कसा सोशील”

रावसाहेब दररोज आमच्याकडे यायचे. दररोज त्यांचे काव्यगायन व्हायचें. ठोंबऱ्याप्रमाणेंच त्यांचीहि मी श्रोत्री असे.

एक दिवस रावसाहेब आले. त्या वेळीं टिळक भुइंजला होते. त्यांना टिळकांना कांहीं जरूरीचें पत्र लिहावयाचें होतें. दत्तूनें त्यांना दऊत टाक दिलीं व जवळच तो व ठोंबरे बसले. रावसाहेब पत्र लिहूं लागले. पत्र लिहितां लिहितां ते काय लिहीत तें वाचीत व प्रत्येक वाक्याच्या शेवटी प्रश्नचिन्हाथीं ऊं म्हणत. मला हूं म्हणावें लागे. पत्र खूप मोठें होतें. दत्तू व ठोंबरे हासत. शेवटीं त्यांना हसूं आवरेना म्हणून ते दोघे उठून बाहेर गेले. रावसोबांच्या काहीं हें ध्यानांत आलें नाही. पण माझ्या ध्यानांत आलें. त्यांनीं ऊं म्हटलें कीं मला हूं म्हणावें लागे व मग पोरे गेल्यानें मलाहि हसूं येई. पत्र संपलें. आतां पत्ता ! मीं दत्तूला व ठोंबऱ्यांना आंत बोलावलें, “अरे बाबांनो तेवढा पत्ता लिहून द्या रे.” आणि बाबा बसले. एकांनें पत्ता लिहिण्यास सुरवात केली.

“रेव्हरेंड. ऊं ?”

दुसऱ्यानें म्हटलें “हूं.”

“नारायण. ऊं?”

“हूं.”

“वामन. ऊं?”

“हूं.”

“अमेरिकन मिशन. ऊं?”

“हूं.”

“भुइंज. ऊं?”

“हूं.”

“जिल्हा सातारा. ऊं?”

“हूं.”

पत्ता लिहिला. रावसाहेब पत्र खिशांत टाकून निघून गेले.

रात्री ही ऊं हूंची गम्मत आठवून माझे मलाच हसू येत होते. पण मग फार वाईट वाटलें, रावसाहेब वयानें, विद्येनं आमच्यापेक्षां किती श्रेष्ठ आणि आम्हीं त्यांची चेष्टा करावी !

दुसऱ्या दिवशीं असाच प्रकार घडला. ठोंबरे व दत्तू घरावर चढून बसले होते. खालीं भास्कर व बेबी होती. रावसाहेब आले, घरावर चढल्याबद्दल ते त्या दोघांना बोलू लागले. ठोंबरे त्यांची थड्या करूं लागले. त्यांना दुसरीं मुलें सांथ देऊं लागलीं. रावसाहेबांना फार राग आला व त्यांनीं आंत येऊन मजजवळ हा सारा प्रकार सांगितला.

मी बाहेर आलें व ठोंबऱ्याला खालीं बोलावूं लागलें. पण त्याचाहि कांहीं उपयोग झाला नाहीं. मग रावसाहेबांच्या त्या दिवसाच्या कविता ऐकण्यास मी बसलें. इकडे ठोंबरें खाणावळींत जेवण्यास निघून गेला.

दत्तू, बेबीला मी खूप रागावलें. “रावसाहेबांची थड्या केलेली मला मुळींच खपणार नाहीं. पुन्हां असें झालें तर मार मिळेल. मी ठोंबऱ्यालाहि सांगणार आहे तो जेवून आल्यावर. त्याच्याशीं मुळींच कोणी बोलायचं नाहीं.”

रात्रीं जें तें आपापल्या बिछान्यावर गुपचीप पडलें होतें. नऊ वाजतां ठोंबरे जेवून आला. आज जिकडे तिकडे चिडेचिप झालेली पाहून आजचें वातावरण कांहीं निराळेंच असल्याचें त्याने ओळखलें. तरी तो प्रत्येक बिछान्याजवळ गेला. प्रत्येकाजवळ बोलण्याचा त्यानें

प्रयत्न केला. मोठमोठ्यानें हंसून पाहिलें. पण कोणी त्याच्याकडे पाहीनासुद्धां. तो खिन्न झाला. त्याला हा प्रकार काय आहे तें कांहीं कळना.

मग माझ्यापुढें येऊन तो बसला.

“लक्ष्मीबाई हा काय प्रकार आहे ? मला हें कांहींच कळत नाहीं.”

“बाबा रे. आम्हीं असा बेत केला आहे कीं जोंपर्यंत तूं आपली चूक कबूल करीत नाहीस तोंपर्यंत तुझ्याशीं बोलायचें नाहीं.”

“माझी काय चूक झाली ?”

“मोठ्या माणसांची थड्या करण्याची. थड्या करायची झाली तर बरोबरीच्या माणसांची करावी. तूं आम्हांला किती आवडतोस ! तुला कोणीं नांवें ठेवलीं म्हणजे आम्हांला किती वाईट वाटतें ह्याची तुला जाणीव नसेल. तूं रावसाहेबांची थड्या केल्यावर ते तुला चांगला मुलगा म्हणतील का ? त्यांनीं तुला वाईट म्हटलें तर तें मला आवडेल का ? आणि तूं आम्हांला जितका आवडतोस तितकेच रावसाहेबहि आवडतात. तेव्हां जोपर्यंत तूं कबूल करणार नाहीस कीं मोठ्या माणसांची थड्या करणार नाहीं, तोंपर्यंत आम्ही कोणी तुझ्याशीं बोलणार नाहीं.”

ठोंबरे बालकवि होता. पण कवीपेक्षांहि तो बाल अधिक होता. माझें बोलणें ऐकून त्याला इतकें वाईट वाटलें, कीं त्याचें प्रतिबिंब त्याच्या तोंडावर व डोळ्यांत वठलें. त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु ठिपकूं लागले.

“लक्ष्मीबाई तुमच्या पायाची शपथ. मी आजपासून कोणत्याहि वडील माणसांचा उपमर्द करणार नाहीं.”

मग मीं त्याला पोटाशीं धरलें. मलाहि हुंदका आला. आणि बालवृत्तीचा ठोंबरे पुन्हां हसूं खेळूं लागला.

मात्र त्या दिवसापासून त्यानें कधीं कोणाचा उपमर्द केला नाहीं.

- ती आठ वर्षे थांबलें

दत्तू परीक्षेंत पास झाला. त्याला अतिशय श्रम पडले होते, कारण ड्रॉइंगच्या टीचर्सच्या परीक्षेचा व स्कूल फायनलचा असे दोन्ही अभ्यास तो एकाच वेळीं करित होता. ड्रॉइंगची थर्ड ग्रेड झाल्यानंतर मी दत्तूसंबंधीं रा. राजारामजी चांदेकरांचा सल्ला घेतला. ते म्हणाले त्याला टीचर्सच्या परीक्षेला व स्कूल फायनलला जाऊं द्या. कारण उद्यां टिळकांनीं कामबीम सोडून दिलें तर ह्याला चटकन् एखादी नोकरी लागेल. राजारामजींच्या सल्ल्याप्रमाणें दत्तूच्या शिक्षणाच्या बाबतींत माझे प्रोग्राम होत. त्याप्रमाणें ठरलें. टीचर्स परीक्षेस नगरहून एक डझन विद्यार्थी मुंबईला गेले. ते सगळे पहिल्या भागांत पास होऊन दुसऱ्या भागाच्या वाटाण्याच्या अक्षता घेऊन परत आले. आतां दत्तू ड्रॉइंग मास्तर होण्याची आशा संपली. आतां स्कूल फायनल होऊन कोठें सरकारी नोकरींत तो जाणार असें बहुतेक माझे ठरल्यासारखें झालें.

परीक्षेला मुलगा जायचा पुण्यास. तेव्हां त्याला तेथें कोणाकडे पाठवावा हा प्रश्न आला. शेवटीं धारूमाईकडे जाण्याचें ठरलें. धारूमाईचे यजमान बर्वे^१ हे एक मोठे सुखवस्तु गृहस्थ होते. सुखवस्तु म्हणजे सुखांत वाढलेली ते एक वस्तु होते. त्यांचे पत्र आलें कीं दत्तूबरोबर मावशीलाहि धाडून द्यावें. त्याप्रमाणें मीहि दत्तूबरोबर गेलें.

तेथें दत्तूला आंघोळीला गरम पाणी रोज काढून देण्याचा मक्ता नानासाहेब बर्व्यांनीं घेतला. घरांत चाकरनोकर नव्हते असें नाहीं. पण दत्तू त्यांना फार आवडत असे. पाणी देतांना त्यांनीं म्हणावें, “बाबा एकदा परीक्षेंत पास हो म्हणजे गंगेंत घोडे न्हाले.”

दत्तूनें म्हणावें आधीं मला न्हाऊं तर द्या मग घोडे न्हातील. आणि ह्यांचें हें संभाषण ऐकून धारूमाईनें मला हळूच म्हणावें जसें कांहीं ह्याच्या विद्येचे पैसे ह्यांनाच खर्च करावे लागले आहेत.

दत्तू स्कूल फायनल परीक्षा पास झाला. टिळक तें ऐकून रागावले ! “मला विचारल्यावांचून हे धंदे करतां ! आतां ह्याला कॉलेजांत कसें जातां येईल ? तुम्हीं नेहमीं आपल्या मतानेंच वागतां. माझी इच्छा ह्याला कालेजांत पाठविण्याची होती. आतां ह्याला मट्रिकसार्थीं आणखी एक वर्ष घालवावें लागणार व पुन्हां नापास बिपास झाला तर आणखी

एक वर्ष जाणार !”

मला अगदीं चोरट्यासारखें झाले. पुन्हां चांदेकरांना बोलावले. ते म्हणाले, “मी सांगतो एक उपाय. ह्याला नागपूरला पाठवा. अलाहाबाद युनिव्हर्सिटींत स्कूल फायनल पास झालेल्याला कॉलेजांत घेतात.” टिळकांनीं डॉ.रॉबर्टसाहेबांना^१ विचारलें व त्यांनीं दत्तूला कॉलेजांत घेण्याचें ताबडतोब कबूल केलें. खर्चाचा आंकडा आमच्या आंवाक्यांतला होता. तेव्हां अचानक रीतीनें दत्तूचा उच्च शिक्षणाचा मार्ग खुला झाला.

ज्या दिवशीं दत्तू जायचा त्या दिवशीं आम्हीं सर्वजण स्टेशनवर त्याला पोंचवायला गेलों होतो. मुलगा पहिल्यांदांच इतका दूर जाणार म्हणून टिळकांना फार वाईट वाटलें. मला व बेबीला दोन दिवस चैन पडलें नाही.

दत्तू सतराअठरा वर्षांचा होता. मला सुखस्वप्नें पडूं लागलीं होती. साऱ्या जगांत माझा मुलगा मोठा विद्वान झाला आहे असें मला वाटूं लागलें. तो कॉलेजांत गेलेला आणखी इतका चांगला-आईच मी-मला त्याच्यांत कांहीं दोष दिसत नसत. मला वाटे माझा मुलगा इतका चांगला असून ह्याला मुली कां सांगून येत नाहीत ? ख्रिस्ती लोकांत मुली सांगून येत नाहीत. मुलाकडून मुलीला ‘मागणी घालावी’ लागते. पण प्रत्यक्ष अनुभव नसल्यामुळे मी हें विसरून जाई. तेथें नगरास रखमाबाई कुकास^२ नांवाच्या एक मेट्रन होत्या. त्यांचें व आमचें येणें जाणें असे. त्यांना मी आपल्या पोटांतलें सांगे. त्या माझी समजूत करीत, “अहो बाई इकडे मुलगी मागावी लागते. मुलाकडच्यांनीं मुलगी शोधावी लागते. आणि तुमचा मुलगा कोठें अजून एवढा मोठा झाला आहे ?” पण मला कांहीं तें पटत नसे. मी म्हणे, “मुलगा मोठा झाला नाही म्हणजे काय ? तो शिकेल कीं कॉलेजमध्ये. मुलगी राहिल मजजवळ.”

त्या वर्षीं* उन्हाळ्यांत आम्हीं नाशकास जाण्याचें ठरविलें. तेथें रखमाबाईचे बंधु रा.कृष्णराव सरोदेहि मुंबईहून हवा बदलण्यास आले होते. आम्हीं जवळ जवळच रहात होतो. आणि जेवणाची व्यवस्था एका बाईकडे दोघांनींहिं केली होती. म्हणजे स्वैंपाक बाजारहाट ही दगदग त्या दोन महिने आम्हांला मुळींच राहिली नव्हती. रोज दोन्हीं सांज सदोद्यांची व आमची जेवणाच्या वेळीं गांठ पडायची. कारण ती बाई आमच्या घरीं जेवण आणून आमच्या घरीं आम्हांला वाढीत असे. ह्याशिवाय सरोदे मंडळीला मराठीचा मोठा अभिमान असल्यानें त्यांचें व टिळकांचें मोठें जमत असे. ही माणसें मोठीं सज्जन व

१. डॉ. रॉबर्टसन- रॉबर्ट नव्हे- हिस्लॉप कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल

२. रखमाबाई गंगाराम कुकास.

*१९१०

माणुसकीला चांगलीं असल्याने त्या थोडक्या काळांत आमची खूप गट्टी जमली.

दत्तूचें लग्न व्हावें, नाहीं तर निदान ठरावें तरी, अशी माझ्या मनांत सारखीं तळमळ लागलेली होती. हिंदु असतें तर इतक्या अवधींत एखादी लहानशी सून हाताशीं आली असती, पण येथें तें शक्य दिसेना. मुली सांगून येत नाहीत तर नाहीं, आपणच कोठें खडे टाकून पहावे असें वाटूं लागलें. व तसे टिळकांना न कळत एक दोन ठिकाणीं मीं खडे टाकलेहि. पण मला उत्तर मिळे, “अहो बाई मुलगा अजून शिकतो आहे. आतांच काय त्याच्या लग्नाचें घेऊन बसलां ?” पण माझ्या मनाला तें पटतच नसे.

इकडे शरणपुरांत (नाशकांत) दत्तू व सरोद्यांची मुलगी रूथ ह्यांचे चांगलेंच सख्य जमलें. मला वाटूं लागलें हीच सून आपल्याला मिळेल तर बरें होईल. मुलगी चांगली सदगुणी व बुद्धिमान् तेव्हां हें ठीक आहे. तीं दोघें एकमेकांना आवडत आहेत हें अगदीं सहज दिसून येत होतें. हें वय ख्रिस्ती लोकांत लग्नाचें मुळींच नाहीं. लग्नाच्या कल्पनेचेंहि नाहीं. आतां तर हिंदूंतहि हें वय लहान वय ठरलें आहे. असो. मीं रूथला एकटीला एका बाजूला गांठून विचारलें तूं माझी सून होतेस का म्हणून ! ती म्हणाली, “मी काय सांगू ? तुम्ही पाहिजे तर माझ्या वडलांना विचारा.”

मी टिळकांच्या मागें भुणळण लावली. लग्न तर होणें शक्यच नव्हतें पण निदान मागणी होण्यास काय अडचण आहे? शेवटीं टिळक कबूल झाले व त्यांनीं कृष्णरावांस विचारलें. कृष्णराव म्हणाले मी माझ्या बहिणींचा* विचार

घेऊन कळवीन. अर्थात् माझें मन पुन्हां अस्वस्थ झालें. आतां हे मुंबईला जाणार मग बहिणींचा विचार घेणार व मग आम्हांला लिहिणार ! इतका दम मला कोठें होता ?

उन्हाळा संपला. आम्ही परत नगरला आलों. दत्तू कॉलेजला गेला पण कृष्णरावांचें पत्र आलें नाहीं ! एक दोन महिने वाट पाहून टिळकांनीं त्यांना पत्र घातलें, अर्थात् माझ्या सांगण्यावरून तें घातलें, कारण त्यांना कांहीं माझ्यासारखीं घाई झाली नव्हतीं. मला मात्र सूनमुख केव्हां पाहीन असें झालें होतें.

शेवटीं सरोद्यांचे उत्तर आलें कीं आम्ही मुलगी देण्यास कबूल आहों. पण एका अटीवर. तिची मॅट्रिकची परीक्षा पास होईपर्यंत लग्नाची गोष्ट काढायची नाहीं. टिळकांनीं लिहिलें की मुलगा बी.ए. होईपर्यंत मलाहि लग्नाची घाई नाहीं.

अशा रीतीनें लग्न जरी नाहीं व हाताशीं लहानशी सून जरी नाहीं तरी चार वर्षांनंतर

* कृष्णरावांच्या दोघी बहिणी. रखमाबाई गंगाराम कुकास व यमुनाबाई जॉन मेललु. तिसरी बहीण आवडीबाई गिरी (ह्या त्यावेळी हयात नव्हत्या.)

कोणती सून येणार हें कळलें व मी आनंदांत गढून गेलें.

लग्नाच्या विचारानें मुलांचे अभ्यास होत नाहीत असें म्हणतात. मला तरी काय माहीत? लोक असें म्हणतात. पण ह्या मुलांच्या बाबतींत तसें कांहीं झालें नाहीं. मुलगी मॅट्रिक झाली, मॅट्रिकमध्ये सान्या युनिव्हर्सिटींत इंग्रजींत पहिली आली. स्कॉलरशिप* मिळाली. इकडे मुलगाहि बी.ए. झाला. आणि तो बी. ए. व ती मॅट्रिक झाल्यावर लग्न करायचें ठरलें होतें तें बाजूस राहून दोघांचा विद्याभ्यास अगदीं पूर्ण होऊन म्हणजे रूथहि बी.ए. होऊन मग लग्न झालें. जी मी आठ महिने मुलाचें लग्न लांबविण्यास तयार नव्हतें ती आठ वर्षे मागणीनंतर थांबलें.

○ ○ ○ ○

आम्हीं शरणपुरास होतो तें तेव्हां टिळक अभिनवकाव्यमालेच्या दुसऱ्या भागाची जुळवाजुळव करीत होते. पुष्कळ निरनिराळ्या कवींच्या कविता त्यांनीं जमविल्या होत्या. त्याच वेळीं पहिल्यांदां आम्हांला तांबे कवींचीं पुष्कळशी अप्रसिद्ध कविता वाचायाला मिळाली. दुपारचा सारा वेळ कविता वाचण्यांत जाई.

○ ○ ○ ○

* मुंबई युनिव्हर्सिटींत इंग्रजींत सवप्रथम म्हणून बाई माणिकबाई बहिरामजी प्राईज व सर्व ख्रिस्ती विद्यार्थ्यांत पहिली म्हणून बाबा पदमनजी स्कॉलरशिप (१९१३)

नवा संसार

दत्तू आतां बी.ए. च्या क्लासांत होता. तो सुटीहून नागपूरला जाण्याच्या चार दिवस आधींची गोष्ट. दिव्याची आवस होती. रात्रीं आम्ही प्रार्थना करून नंतर बोलत बसलों होतां. दहाचा सुमार झाला होता. समोरील रंगूबाई लोहारणीनें हांका मारून सांगितलें कीं “बाई, कोणी तरी घराची टेहळणी करून गेलें आहे. सावध रहा.”

आमच्याकडे मिशनचे तीन ब्लॉक एकाला एक लागून चाळीसारखें होते. त्यांतील एका घरांत दत्तू निजे. मधल्या घरांत आंतमध्ये मी व रामभाऊची मुलगी चिकी व कामदारीण निजत. बाहेरच्या खोर्लींत टिळक निजत व व्हरंड्यावर रामभाऊ निजत. शेवटच्या घरांत आमचा स्वैपाक, कोठी, जेवणाची खोली वगैरे होतें.

रामभाऊ आमच्याच घरीं असत. त्यांची बायको मेल्यावर म्हणजे चिकी नऊ महिन्यांची होती तेव्हांपासून ते व चिकी आमच्या घराचीं झालीं होतीं.

माझ्याजवळ फक्त माझाच संसार नव्हता. त्यावेळीं तसें तीन संसार माझ्याकडे राखोळीला आलेले होते. मी म्हणे, “देवा माझे सामान हारवूं दे, चोरीस जाऊं दे, मोडतोड होऊं दे पण दुसऱ्याचें सुरक्षित राहू दे.” टिळक मला नेहमीं रागावत कीं “तुला सांगितलें आहे कुणीं हें दुसऱ्याचें ललाट ?”

असो. त्या रात्रीं बारापर्यंत आम्ही जागे होतों. पहारें मी उठलें तीं पुढील दारानें नीट मागील दारापर्यंत गेलें. मागील दारीं पाण्याची ओल दिसली. मीं म्हटलें पाहिलें बाया असें पाणी नासतात. मग पाण्याची अडचण पडते. आणखी थोडी पुढें झालें तों कोणी पाळणा पालथा घालून टाकलेला दिसला ! पाळणा पालथा पाहून माझ्या पोटांस धस्स झालें. मला तें मोठें अशुभ चिन्ह वाटलें. माझ्या दाराशीं कोणीं हें चिन्ह मुद्दामच केलें असें वाटून आणखी पुढें झालें तों तो पाळणा नसून चौकटीसुद्धां भिंतींतून खिडकी उकरून तेथें टाकलेली आढळली. त्याच्यापुढें डोकावलें तों मागलें दार सताड उघडें व आंत घर अगदीं स्वच्छ ! पाणी सांठवावयाचीं सारीं भांडी, पाणी सर्व ओतून नेलीं होतीं, तांब्यापितळेंचीं सर्व भांडीं अगदीं पळीपासून तों पायखान्यांतल्या तांब्यापर्यंत गेलें होतें.

रामभाऊंकडे जाऊन मी त्यांना उठवूं लागलें.

“रामभाऊ उठा उठा ! चोरी झाली. आतां घरांत तुपाची वाटीसुद्धां राहिली नाही.”

रामभाऊ रात्रीं पुष्कळ जागले असल्याने चटकन् जागे होईनात. त्यांना हलवून जागे केलें.

“काय घर फोडलें ? आणि तें कोणीं ?”

“चोरांनीं.”

“कुठें आहेत ते ?”

“तुम्ही नीट जागे व्हा म्हणजे दाखवितें.”

रामभाऊ नीट जागे होतांच त्यांचा मोर्चा टिळकांकडे वळला.

“पपा उठा उठा ! चोरी झाली. चोरांनीं सारें घर धुऊन नेलें.”

“काय चोरी ? बरं झालं आतां तरी कांहीं दिवस कुलपें लावण्याचा त्रास चुकला.”

टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणें झालें तसेच माझ्याहि म्हणण्याप्रमाणें झालें. कारण सामान चोरीला गेलें तें सारें आमचें गेले. लोकांच्या सामानापैकीं कोणत्याहि सामानाला चोरांनीं हात लावला नाही. तें सामान दुसऱ्या घरांत होतें. त्या रात्रीं मी किल्ल्याहि त्याच खोलींत विसरल्यानें चोरांनीं तोहि जुडगा लांबविला. दुधाचें पातेलें दुधासकट नेलें. त्यामुळें दुसऱ्या दिवशीं आमहांला कांहींहि खायला राहिलें नाही. शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनी आमची चहाची व्यवस्था केली. थोड्या वेळानें चोरीची बातमी डॉ. ह्यूमसाहेबांना कळून ते समजूत घालायला आहे.

पण दत्तू, टिळक किंवा मी ह्यांतील कोणालाच वाईट वाटलें नव्हतें. मला आधीं धस्स झालें तें पाळणा पालथा घातला असें अनपेक्षितपणें वाटून.

साहेब म्हणाले, “बाई वाईट वाटूं देऊं नका. मी तुम्हांला एक भाडें आणून देतो !” अर्थात् आम्हीं ती देणगी साभार नाकारली.

आमची कल्याणी आल्यापासून मीं दुधाचा व्यापार सुरू केला होता व त्या दुधावर मला बराच पैसा मिळे. ह्यावर मीं आपला संसार पुन्हां मांडायची हिंमत धरली. दत्तूला बरोबर देण्यासाठीं फराळाचें केलें होतें व त्याच्या सामानांत त्याचा डबा ठेवला होता. तो चोरांच्या हातून सुटला. पण त्यांनीं घरांत ठेवलेलें फराळाचें मात्र लांबविलें.

दुसऱ्या दिवशीं एक रुपया खर्च करून कुंभाराची भरपूर भांडी आणलीं. हीं चोरीस जाण्याचें भय नव्हतें.

दनु कॉलेजला गेला. तो गेल्यावर त्याच्या पाठोपाठ बव्यांचें व पेंडशांचें पत्र आलें कीं धारूमाई फार आजारी आहे तरी मावशीला पाठवून द्यावें. धारूमाई मला स्वतःच्या मुलीसारखी होती. तिच्याकडे जाणें म्हणजे मी आपलें कर्तव्य समजत होतें; तर इकडे संसारांत जीव गुंतला होता. त्यांत चोरीचा पोलीस तपास चालू होता. टिळक म्हणत जाऊं द्या गेलें तर मला कांहीं त्याची जरूर नाहीं. पण पोलीस ऐकेनात. त्यांचा तपास आणि जाबजबाब्या ह्यांचा जोर होता. शेवटीं पोलिसच्या तपासांत एक चहाचा चमचा सांपडला. तो आमचाच म्हणून आम्हीं ओळखला आणि संपला येथेंच तपास ! पुढें आणखी कांहीं पत्ता लागला नाहीं ! आणि आमचा गळा मोकळा झाला.

टिळकांनीं चोरासाठीं प्रार्थना केली. ती पुढें त्यांनीं ज्ञानोदयांत छापली. ती प्रार्थना ६ जुलै १९१६ च्या अंकांतून खालीं दिली आहे:-

“इष्ट आणि अनिष्ट, सुख आणि दुःख हे, माझ्या परमप्रिय माउली, ईश्वरेच्छे, तुझेच दोन स्तन आहेत, तूं आमच्या मुखात हे दोन्ही स्तन आळीपाळीनें देतेस आणि आमचें परिपोषण करित्येस. आज मला कांहीं प्राप्ति झाली असती तर मी तुझा जितका ऋणी झालों असतो, तितकाच ह्या हानीवरून होतो. आज माझ्या घरचा पांचपन्नास रुपयांचा माल गेला, तो न जातां माझ्या शेजारीपाजारीं राहणाऱ्या गरीब लोकांतून कोणाचा जर जाता, तर तें फार वाईट झालें असतें. तसें झालें नाहीं म्हणून मी तुझे आभार मानतो. या लहानशा चोरीवरून बेलजिअम्, आर्मिनिआ येथील लोकांच्या सर्वस्वाची आणि त्याबरोबर हजारों निरापराध लोकांच्या प्राणांची हानि म्हणजे काय हें मला पुष्कळच अधिक विशद् होत आहे, व त्यांच्या प्रीत्यर्थ माझा कंठ वारंवार भरून येत आहे, ह्याबद्दलहि मी तुझा ऋणी आहे. हे अविनाशी ईश्वरेच्छे “पृथ्वीवर कसर व कलंक नाश करितात, व चोर फोडून चोरी करितात तेथें आपणाकरितां संपत्ति सांठवूं नका, तर स्वर्गामध्यें कसर व कलंक नाश करीत नाहींत, चोर फोडून चोरी करीत नाहींत तेथें आपणांकरितां संपत्ति सांठवा; कारण तेथें तुमची संपत्ति आहे, तेथें तुमचें चित्तहि लागेल.” * या प्रभू येशू ख्रिस्ताच्या म्हणण्याचा अर्थ मला कितीहि समजला, तरी त्याची मनोमय साक्ष पटून त्या मनाला सारें वेड अविनाशी संपत्तीचे लागायला आजच्यासारख्या अनुभावांची गरज आहे. ही गरज तूं अंशतः भागविलीस म्हणून मी तुझा ऋणी आहे. हे ईश्वरेच्छे, तुला सर्वथा मान्य असा माझा प्रभु, गुरु, माझा तारक, माझे जीवन, माझा सखा येशू निरंतर माझ्याबरोबर आहे तुझी केवढी अगाध कृपा ! तोच मला सांगत आहे कीं ह्या अज्ञान चोरांना क्षमा कर, आणि त्यांनीं अनुत्पन्न होऊन तुला शरण यावें म्हणून प्रार्थना कर.

ही क्षमा करितांना मी या चोरांना उत्तेजन येण्याला कारण होऊन आपल्या शहरांतल्या

* बायबल : मात्थी

लोकांची हानि होऊं देऊं काय? नको ! नको ! हें जगाचें संरक्षण करणाऱ्या ईश्वरेच्छे, तूं असें म्हणत नाहीस. राज्य, न्याय, कायदे, पुलीस ही सर्व योजना तुझी आहे. हिचा अव्हेर करून, तुझा अपमान करणें आणि आपल्या शेजाऱ्याच्या हानीस कारण होणें हें मोठें पाप आहे. हें माझ्याकडून होऊं देऊं नको. हे चोर पुलीसला सांपडोत, कायद्याप्रमाणें त्यांचा निवाडा होवो, पण मला त्यांना क्षमा करूं दे. मी यांचा हितचिंतक आहे, खरा साह्य करणारा आहे असाच यांना अनुभव येऊं दे. स्वतः माझ्या ठायीं हें सामर्थ्य नाही; विशेषतः असल्या प्रसंगीं मला माझ्या प्रभूला आलिंगन देऊन राहूं दे. तो आणि मी एकत्र असलों म्हणजे मी सारें कांहीं तुझ्या सांगीप्रमाणें करीन. अशा प्रसंगीं मला आनंदी, शांत, स्वताला अधिक बिलगणारा ठेवलें आहेस, म्हणून हे पवित्र ईश्वरेच्छे, मी तुला शतशः वंदनें करितों.”

चोरीमुळें टिळकांच्या मनावर काय परिणाम झाला हें वरील प्रार्थनेवरून चांगलें व्यक्त होतें. असो.

इकडे धारूमाईचीं पत्रावर पत्रें येत होती. टिळक म्हणत “तूं जा. मी तुला नेऊन पोंचवितों. मी येथें सर्व संसार संभाळीन.” पण माझा जीव घरांतील जीवजंजाळांत अडकलेला. धरलें तर डसतें व सोडलें तर पळतें अशी माझी स्थिति झाली. शेवटीं एकदाचा जाण्याचा निश्चय ठरला. मीं आपली सामानाची कडेकोट व्यवस्था केली. बाकी चोरानें बहुतेक नेलेंच होतें; पण बाकी राहिलेल्या चिंध्यांचा भारा, टिनाचे डबेडाबे, वगैरेंना कुलपें लावून वर चिठ्या चिकटवून मी तयार झालें. जीवजनावरांची काळजी वाटतच होती. पण त्यांना थोडेंच मोहोरबंद करून टाकतां येतें ? ती उघड्या मैदानांतील संपत्ती उघड्यावर टाकून मी पुण्यास निघालें. टिळक माझ्याबरोबर आले. घरांत रामभाऊ, ठोंबरे वगैरे मंळळी होती. दनू कॉलेजांत व बेबी हजूरपागेंत होती.

पुण्यास येऊन पहारें तर तेथें फारच भयंकर स्थिति हाती. नवराबायको दोघेंहि अंथरुणाला खिळलेली ! धारूमाईला कॅन्सर झालेला व बव्यांना काळपुळी झालेली ! टिळकांनीं सांगितलें तूं ह्यांना सोडून येऊं नको. मी घरची सर्व व्यवस्था नीटपणें ठेवीन. तेथली तूं काळजी करूं नको. टिळकांचाहि पाय निघेना. माय मरो नि मावशी जगो तसें येथें अक्षरशः झालें.

मी दोन महिने भाचीजवळ राहिलें. दोन महिन्यांनी त्या दोघांना जरा बरें वाटल्यावर मी नगरास जायला निघालें* मी जातें असें पाहून धारूमाईला फारच वाईट वाटलें. ह्या दोन महिन्यांत कागदी घोडेस्वार पुण्याहून नगरास जात. राज्याचा बंदोबस्त कसा आहे म्हणून चौकशी करीत. दुसरे कागदी घोडेस्वार नगराहून पुण्याला येऊन सांगत राज्यांत सर्वत्र

* लक्ष्मीबाई पुण्याहून नगरास परत आल्या त्या १४ ऑगष्ट १९१६ रोजी. त्यानंतर तीन महिन्यांनीच १९ नोव्हेंबर रोजी धारूमाई निवर्तल्या.

आबादीआबाद आहे. पण माझे संशयी मन त्यावर फारसा विश्वास ठेवीत नसे.

आणि घरी येऊन पहातें तों सीलबंद सामान जरी 'अन् टचड्' होतें तरी जीव जिवाणू, त्यांच्यासाठी सांठवून ठेवलेल्या कडब्यासह व कडबा कापण्याच्या यंत्रासह गुडुप झालेलें ? मला तर सारें स्वप्नच वाटलें. पण थोड्या वेळानें भानावर आल्यानंतर कळलें कीं म्हशी विकल्या. रानांत राखोळीला गेलेली कल्याणीची पारडी सोनी तेवढी चुकून राहिली; माझ्या कोंबड्या होत्या त्याहि विकल्या. मला दूध व अंडीं विकून संसाराला फार मोठा आधार देतां येत होता. पण हें सारें शेखअल्लीच्या कांचेच्या हाच्याप्रमाणें फुटून गेलें होतें.

मी हिशोब घेण्यांत मोठी पटाईत होतें. त्यांच्या पासून दमडीन् दमडीचा हिशोब मी घेतला आणि त्यांनीं कवडी न कवडीचा हिशोब दिला. कर्जदारांचे सारे पैसे देऊन टाकले असें त्यांनीं सांगितलें. मलाहि बरें वाटलें. आतां काय एक लग्नाच्या खर्चाचाच प्रश्न होता. कर्ज फिटलें त्यामुळें तर चांगलेंच झालें असें मीं आपल्या मनाचें समाधान करून घेतलें.

म्हशीं गेल्या, कोंबड्या गेल्या, पोपट होता तो उडून गेला, आतां राहतां राहिला ब्लॅकी कुत्रा व त्याची बायको. ब्लॅकी आमच्याकडे तेरा वर्षे होता. एक कुत्री राहुरीस आमच्या घरीं व्याली व त्यांतील एक पिलूं आम्हीं ठेवून घेतलें होतें. चार वर्षे एक कुत्री ब्लॅकीजवळ राहिली. शेवटीं तो मेल्यावर तीहि अन्नपाणी सोडून मरून गेली ! ती रात्रदिवस आमच्या वाडींत रहात असे. ब्लॅकी म्हातारा झाला तेव्हां त्याला शारीरिक पीडा फारच होऊं लागली. पण चंपी मात्र त्याला सोडून कोठेंच जात नसे. ब्लॅकीकरतां खाट, शेगडी, आणविली होती. त्याच्या अंगाला मी औषधें चोळीं. लोक हंसत. पण तो कुत्राहि सारें माणसासारखें करून घेत असे. डोळ्यांत औषध घालणें, पोटांत घेणें. खाटेवर पडून राहणें हे सर्व सोपस्कार तो करून घेई. दुःख फार झालें म्हणजे तो कुंथे. तशी चंपी धांवत धांवत घरांत येऊन माझा पदर ओढून मला त्याच्याकडे घेऊन जाई. एक दिवस दुपारच्या दोनाच्या सुमाराला चंपी आली व मला बाहेर घेऊन गेली. मी जाऊन पहातें तों तो फारच कण्हत होता. मला पाहतांच तो खाटेखालीं उतरला. त्यानें माझे पाय चाटले व तेथेंच पडून प्राण सोडला. त्याचीं चार लहान पिळें त्याच्या अंगावर उड्या मारूं लागलीं. चंपी मोठमोठ्यानें गळा काढून रडूं लागली. टिळकांना व मला हा देखावा पहावेना. आम्हीं तिला आंतल्या खोर्लींत कोंडलें व ब्लॅकीला तेथेच कौपांडांत पुरलें. पण चंपी सुटतांच तिनें ती जागा शोधून काढली व पुढें महिनाभर तेथें बसून ती रडत असे. तिनें अन्नपाणी वर्ज्य करून शेवटीं दुःखानें प्राण सोडला. धन्य बिचारी.

ह्या हकिकती सांगतांना कालक्रमाची चूक झालेली दिसते. (१) टिळकांनीं म्हशी विकून टाकल्या त्या १९१४ साली. (२) ब्लॅकीचा मृत्यू १४-१०-१९१५. (३) चोरी आणि लक्ष्मीबाईची धारुमाईस भेट १९१६ सालची. असा क्रम टिळकांच्या त्या अवधीतल्या पत्रांवरून दिसून येतो.

कहाणी

मीं एक सामाजिक कादंबरी लिहिण्यास घेतली होती. मला लिहितां लिहितां एखादें जोडाक्षर मध्येच आडवी; मग पुस्तकांची उलटापालट करून तो शब्द कोठें आढळला म्हणजे माझी गाडी पुन्हां रुळावर येई. एक दिवस असेंच माझें कादंबरीलेखन अगदीं जोरांत चाललें असतां मध्येच घोडें अडलें. मला मनुष्य कांहीं काढतां येईना. मी हातांशीं होतीं नव्हतीं तेवढीं पुस्तकें उलथीं पालथीं केली पण मनुष्य कोठें सांपडेना. मी चिंतातूर होऊन बसलें आहे, सभोंवार पुस्तकें अस्ताव्यस्त पडलेलीं आहेत, घरांत काम हांका मारीत आहे अशा वेळी ठोंबरे घरांत आले. हा सारा देखावा पाहून ते म्हणाले,

“लक्ष्मीबाई, तुम्ही अशा कां बसलां ? कांहीं हवें आहे का तुम्हांला ?”

“काय करूं रे ! मला हवा आहे मनुष्य. इतकी उलथापालथ केली पण तो कुठें सांपडत नाही.”

ठोंबरे माझ्यापुढें छातीवर हात ठेवून उभा राहिला.

“कशाला एवढी उलथापालथ करतां ? हा पहा इथें उभा आहे मनुष्य. आणखी हवे असतील तर जरा बाहेर या. हवीं तितकीं मनुष्यें दाखवितों. कांहीं तोटा नाही. अहो साऱ्या जगांत मनुष्येंच मनुष्यें. माणसांना काय तोटा ?”

“अरे मला जगांतली नकोत रे माणसें, मला पुस्तकांतला मनुष्य पाहिजे.” मग आम्ही दोघें खूप हंसलों. ठोंबऱ्यांनीं मला मनुष्य काढून दिला.

एक दिवस माझी ती कादंबरी मी ठोंबऱ्यांना वाचायला सांगितली. त्यांनीं ती वाचून तिच्यावर खाली दिलेला अभिप्राय लिहून ठेवला.

अभिप्राय:- सदर कादंबरी

मी संप्रुण वाचली. आशी

ह्या कादंबरीविषयी टिळक एका पत्रांत लिहितात-

"I am glad that Mama has found something to interest her, but a novel means much exercising of brain, and I am afraid if she pushes on that may tell upon her health and make her worse." (20-IV-1914)

कांदबरी समंघ माराष्ट्र

भाशेंत दूसरी दीसणार नाही.

त्रिबंक बापूर्ली टोंबरें

आहामंद नम्र

तारीख. पंदरा.ज्यून येकोणीशचउदा

जाइरात

नावे नोदवा नावे नोदवा नावे नोदवा

अप्रतिम गंथ्र अप्रतिम गंथ्र अप्रतिम गंथ्र

ही संधीपू न्हायेणा रनाहीं

वरील अभिप्रायाचें पान अजून मजजवळ आहे. कादंबरीला नांव ठेवले नव्हतें. पण वर ठोमन्यांनी मोठ्या अक्षरांत 'लक्षुम्बाईची कांदबरी' असें ठेवले होतें. तें पान काळाच्या उदरांत गडप झालेलें आहे. त्या गोष्टीला आतां एकवीस वर्षे झालीं. आतां मला पुष्कळच चांगलें लिहितां येतें. पण तेव्हांचें माझे लिखाण म्हणजे पोरान्या थट्टेचा एक विषय होता.

एक दिवस बेबीचें पत्र आलें, कीं मला तुमचें लांबलचक पत्र आलें नाहीं तरी लांब पत्र पाठवा. त्यावेळीं ठोमरे व मीच घरीं होतो. त्या पत्राला ठोमन्यांनीं उत्तर लिहिलें. पत्र होतें चारसाहा बोटें रुंद. कागदाला कागद चिकटवून तें इतकें लांब केलें होतें कीं तें उघडलें म्हणजे तिच्या डोक्यापासून पायांपर्यंत पुरावें. तें पत्र हें:-

कहाणी

अहमदनगर फर्ग्युसन गेट

टिळकांची वाडी

मधलें घर

माठानजीक, जात्याशेजारीं, लहानसें

अंधरुण, त्यावर निजलेल्या लक्ष्मी-

बाईच्या उशानजीक ता. ३-३-१४

अनेकोत्तम आशिर्वाद विशेष. आटपाट नगर होतें. तेथें एक गृहस्थ होते. त्यांना एक मुलगी होती. तिचें म्हणणें मला लांब.पत्र पाठवा ! लांबलचक पत्र ! लिहूं नये लिहिलें; कसें लिहावें काय लिहावें, मार्च महिना तिसरी तारीख. खिचडी करावी, साध्या पोळ्या लोणकढं तूप जेवण करावें, चाकराला भांडीं घासायला द्यावीं. कोठीच्या खोलीला कुलूप लावावं,

फाटकंसं अंधरावं, तुटकंसं पांघरावं एक वाजायला आला जरा आडवं व्हावं. असं केल्यानं काय होतं, देहमन निचिंत होतं, लांबलचक पत्र लिहिलं जातं.

एका एका ताराबाई तुमची कहाणी. पुणें शहर, हुजूर पागा हायस्कूल, बोर्डिंगमध्ये थोडीशी मंगोलियन, थोडीशी बर्मी, थोडीशी जपानी, थोडीशी इंडियन, अर्धी भाकर सगळा कांदा भिकारणीला वाढला ताराबाईचा अवतार घडला.

अरबांतला मुल्ला, तुर्काचा काजी, ग्रीकमधला शिपाई, रशियांतला रशियन कोंकणांत गेला भुरका झाला, अंगणांत आला. खुडखुडत पडला. मोठ्यानं रडला. सगळ्यांनीं पाहिला. म्हणलं धुणलं. ऊठ बाबा मोठा हो ! बाबा मोठा झाला!

नागपूर शहर हिस्लॉप कॉलेज इंटर क्लासांत शिकायला गेला. असली बहीण असला भाव त्रिखंड शोधून गेलं पाहूं, थकला भागला निराश झाला, घरचं खावं लष्कराच्या भाकरी भाजाव्या, असलं काम कोण करी; काम नाहीं धाम नाहीं तोच असलें काम करी.

इंजिनियर खात्यांत मांजर व्याली. तिला तीन पिलं झालीं. एक कुत्र्यानं खाल्लं, एक मांजरानं नेलं, ऊठ भाऊ प्रधानाला सांग 'ताराराणीला मांजर पाहिजे ! ताराराणीला मांजर पाहिजे !' कसं पाहिजे काय पहिजे ? रोगी कष्टी, मिच मिच दृष्टी, रोडके पाय तणतण करीत नाचत जाय ! प्रधानानं दिलं शिपायां हातीं. हाकारे नगारे पिटवारे नगरामध्यें. ताराराणीचं मांजर आलं ताराराणीचं मांजर आलं. आतां बाई ठेऊं कुठें नेऊं कुठें राहूं कुठें ? माझी मांजर माझी मांजर डोक्यावर घेऊं का खांद्यावर घेऊं पलंगावर घेऊन निजायला जाऊं. दोन सासर दुध पिते. दोन बचक मांस खाते. दूध काढायचे वेळीं त्रास देते. दुधाच्या बालदीत जीव देते. पण उंदीर पाहून पळून जाते. गरीब झुरळांचा जीव घेते. माझी मांजर, माझी मांजर, बऱ्या बाबाचा हात फोडते, चंपीवर दांत काढते, बऱ्याकीवर फुस् करते. हडहड पाप्या चांडाळा, माझं मांजरीचं खाद्य तूं कुठं धेऊन चाललास ? म्यांव म्याव, बऱ्यानं दिलं बनीने खाल्लं, किती खाल्लं तरी पुरत नाहीं, दरिद्र कांहीं फिटत नाहीं, हावरेपणा मिटत नाहीं.

आमच्या हातांची शिकार करते. लुगड्या धोतराचे सोगे धरते, सोंगटया उडवून घरभर भरते. आतां बाई सांगूं किती. गूण कांहीं संपत नाहीं. वर्णन केल्यावांचून राहवत नाहीं. आतांच पहा पत्र फाडलं, नवं जोडलं तेव्हां पुढचे लिहिणं घडलं. बवीपुराण लिहूं नाहीं लिहिलं. कसं लिहावं, काय लिहावं. फाल्गून मास पहिला पक्ष पहिल्या मंगळावारीं लिहिणं लिहिलं. कहाणीचं एवढं फळ, पत्राचं काय फळ. तें पत्र मला सांग. गुडगुड गुपित किल्ला कुपित, काय तुझ्या मनांत सांग माझ्या कानांत. तुझ्या मनांतलं मीं जाणलं लांबचलांब पत्र आणलं. पत्राच्या मिषें दौत भेटली लेखण भेटली - लांब पत्र लिहिण्याची हौस फिटली.

(बेबी ! तुझा कान पुढें कर. हे बघ, फाल्गुन महिना लागलाच आहे. वेड्यासारखी बाजा वाजविण्याची परवानगी कशाला मागायला पाहिजे ? दररोज मनसोक्त बाजा वाजवीत जा. सर्व मंडळीची सदर परवानगी आहे.)

कार्ला पुराण

शंख पुराणीं कथा पवित्र
कार्लयाची महती विचित्र
ती करून लांब दोन्ही श्रोत्र
श्रवण कीजे सादरे
कलीयुगींचा तीर्थराज
तोच वर्णिन सादर आज
श्रोते सज्जन महाराज
कथाभाग परसा कीं
साक्रेटीसाचा शिष्य परम
तखपीरखां तया नाम
तयें उपदेशून नेम
धोंडभटजीस सांगितला
कीं या कार्लीयांची महती
तिन्हीं त्रिकाळीं मुली गाती
कलीयुगीं विशुद्ध कीर्ती
तीर्थराज हा एक
होता कार्लीयाचें दर्शन
शहाणेपणाचा मळ धुऊन
गाढवाचे अवतार पूर्ण
भाविक जन होती पै
मुर्लीचा हट्ट चालिला
पैशियांचा खर्च मांडिला
किती पडती मिळवायाला

कष्ट तयांना न कळेची
म्हणती नरजन्माचा लाहो
त्यांतही स्वतंत्रपणाचा प्रभावो
चला चला जाउन पाहो
याहो कार्ले क्षेत्रांतरीं
लांगूल नसेल जयातें
सत्त्वरी ते उपजे तेथें
भाविक वदती कितेकांतें
शिंंगें आलीं तया स्थळीं
कितेक जाहाले चतुष्पाद
ऐसा कार्लियाचा प्रसाद
नाहीं नाहीं मिथ्या
प्रचीती आली कितेकां
आम्ही तरी दुबळे जन
आम्हा न घडे तीर्थ दर्शन
आपण परी अवश्य जाउन
तीर्थ पाहुन येईजे
या तीर्थाचा महिमा प्रसिद्ध
साच न मानी जयाचें चित्त
तोचि दुरात्मा मतिमंद
गाढवाचा अवतार
कार्लियासी तरी जाईजे
श्रद्धाळुपणें दर्शन घेईजे
रुपये येतिल आतां सहजें
टपाल मार्गेकरांनी
श्रोते म्हणती यास आधार
शंखपुराणीं असे सादर

फत्तेश्वर अति पवित्र
ग्रंथ लिहिला तयांनीं
त्रिभुवनांत डंका गाजिला
फत्तेश्वराची अगाध लीला
ग्रंथ सादर संपविला
एक तासामाझारीं
पहिलें तें तारा पुराण
मग दत्तोपंत जन्म निवेदन
त्यावरी सुंदर सुगुण
मांजारीचें पै केलें
त्यावरी बाजा वाजवायाला
दिली परवानगी तुम्हांला
कार्ला पुराणही अवलीला
संपविणें क्षणार्धीं
शंख पुराण ग्रंथ प्रचंड
लांब पत्र रचना उदंड
कर्ण लांबवोनी प्रचंड
अती आदरें परिसावें

- त्र्यं. बा. ठोंबरे

तारानें एक कविता केली होती. तिची पहिली ओळ “माझी मांजर माझी मांजर” अशी होती. ही मांजर इंजिनियर खात्यांतून दत्तूच्या प्रधान नांवाच्या एका मित्रानें बेबीला आणून दिली होती.

मी भित्री

भित्री म्हणजे अगदीं घाबरट नव्हे व तशी साधारणतः पाहिलें तर भित्रीहि नव्हे. पण टिळकांची माझी तुलना केली तर मी मात्र फारच भित्री ठरेन. टिळकांना भय हा शब्दच त्यांच्या डिव्शनरींत कधीं सांपडला नाही. सभा असो साप असो साहेब असो त्यांना कधीं भय वाटलें नाही.

नगरास एकदा आमच्याकडे मोठी जेवणावळ होती. दोन मास्तरणी आमच्याकडे जेवायला आल्या होत्या. ह्या होत्या एका मडमेच्या ताब्यांतल्या म्हणजे तिच्या बोर्डिंगमधल्या. तिच्या हुकमतीतल्या. ती मडम चांगली होती बिचारी. पण मोठीं कडक आणि शिस्तीची भोक्ती. शिस्त म्हणजे तिला परीटघडीचा कपडाच वाटायाचा. जरा एखादी सुरकुती पडली कीं झालीच ब्रह्महत्या.

ह्या मास्तरणींना आमच्याकडे रात्रीं आठपर्यंत राहण्याची परवानगी मिळाली होती. पण आपल्याकडच्या जेवणावळी त्या. त्या का ठरलेल्या वेळीं होणार ? तशांत ह्या मास्तरणींना मीं वाढायाचें काम दिलें होतें. म्हणजे दोन पंक्ती होऊन मग त्या परत जाणार. आठाच्या ठिकाणीं दहा अकरा होणारच. पण साडेआठ पावणेनऊ होतांच ती मडम आली व मास्तरणींना कां परत पाठवलें नाही म्हणून टिळकांशीं हुजत घालण्यांस तिनें सुरुवात केली. टिळक आधीं शांतपणें म्हणाले, “अजून जेवणीं झालीं नाहींत. जेवणीं झालीं म्हणजे त्यांना आणून पोंचवितो. ती ह्यावर संतापली. तुम्हीं काय समजतां ? अशानें आमच्या शाळेचें डिसिप्लीन कसें राहिल ? आतांच्या आतां मास्तरणींना पाठवा. एक मिनीटभर आणखी त्या येथें राहतां कामां नाहीं.”

टिळक म्हणाले, “-आतांच्या आतां तुम्ही माझ्या घरांतून चालत्या व्हा. ही कांहीं चावडी नाही येथें येऊन भांडत बसायला. आणि जात नसाल तर मला तुम्हांला हात धरून घालवून घावें लागेल. मास्तरणींना त्यांचीं जेवणीं झाल्याखेरीज मी पाठवीत नाहीं. तुम्हांला काय करायाचें असेल तें तुमच्या बंगल्यावरून करा.”

त्या गेल्या. पुढें प्रकरण कांहीं वाढलें नाही. पण टिळकांच्या त्या कृत्याचें सर्व पाहुणेमंडळीला मोठें आश्चर्य वाटलें.

ह्याच मडमेनें अमेरिकेहून येतांना वाटेंत जपानहून जिनरिक्षेचें एक खूळ आणलें होतें. ती जिनरिक्षेंत बसून हिंडे. व ती जिनरिक्षा शाळेंतील गरीब पोरें ओढीत. टिळकांना हें मुळीच खपत नसे. ते म्हणत, “ही आमची रीत नाही. पूर्वी देवभोळे लोक देवांना रथांत घालून ओढीत किंवा राजेरजवाड्यांचे रथ त्यांना मान देण्यासाठीं ओढण्यांत येत. तुम्ही कांहीं देव नाहीं कीं राजे नाहीं. आमच्या येथें येऊन तुम्हीं हा जुलूम करणें शोभत नाहीं. हीं मुलें गरिबांचीं झालीं व तुम्हीं त्यांना साह्य करीत असलां तरी ती तुमची गुलाम नाहीत. ही रिक्षा एकदम बंद करा नाहींतर पहा.”

ती म्हणाली “काय पहायचें आहे? माझा पाय दुखतो. मला चालवत नाहीं. मी रिक्षा बंद करणार नाहीं.”

“चालवत नाहीं तर तांगें नाहीत ?”

त्या वेळेस मोटारी प्रचारांत नव्हत्या. टिळकांचें बोलणें तिनें मनावर घेतलें नाहीं. टिळकांना तिचा आतां फारच रागआला. त्यांनीं जिनरिक्षा नांवाची एक कविता केली व ती दिली मुलांना शिकवून. मग काय भुताच्या हातीं कोलीत झालें. हां हां म्हणतां कविता ज्याच्या त्याच्या तोंडी झाली. तिची जिनरिक्षा निघाली कीं मार्गें पोरांचा घोळका ती कविता म्हणत निघायचा.

शेवटी डॉ. ह्यूमकडे गाऱ्हाणें गेलें. डॉ. ह्यूमनीं टिळकांना पाचारण केलें. तेथें मोठा वादविवाद होऊन जिनरिक्षेची रक्षा झाली व तेव्हांपासून नगरास कोणीं हें खूळ पुन्हां आणलें नाहीं.

नगरास असलेल्या मिशनरींत बिसल घराणें फार प्रसिद्ध होतें. रे. एच्. बिसल व त्यांच्या दोघी बहिणी डॉ. ज्युलिया बिसल व डॉ. एमिली बिसल ह्यांचा लौकिक फारच मोठा आहे. ह्यांचें मराठी भाषेवर इतके प्रभुत्व होतें कीं पडद्याआडून त्यांचें बोलणें ऐकलें तर कोणीहि म्हणेल कीं ही पुण्यांतील कोणी उच्चवर्णीय मंडळी बोलते आहे.

एकदा रे. मि. बिसल व टिळक ह्यांचे असेंच भांडण झालें. कारण टिळकांनीं त्यांना कांहीं पत्र लिहिलें होतें त्याच्याखालीं शेवट करतांना शेवट अगदीं औपचारिक केला होता. पण पुढें तें भांडण लौकरच मिटून टिळकांनीं बिसलसाहेबांना कवितेंत उत्तर दिलें.

तसेंच डॉ. एमिलीबाई बिसल ह्यांनीं टिळकांची एक कविता कोठें नीट चालीवर म्हणतां येईना म्हणून काना मात्रा बदलून म्हटली. त्यावर टिळकांना राग येऊन त्यांनीं कवीची विनवणी ही कविता लिहिली.

“कोमल कौशल्यें नटला कर तुमचा जरि किति असला - तरी तयानें माझीं कवनें जरा

स्पर्शणें सहन नहोणें कर्धिं मजला ह्याहुन जाव बरा गेला.” हें बिचाऱ्या डॉ.एमिलीबाईनाच त्यांनीं बजावलें आहे. परंतु डॉ.एमिलीबाई मात्र कधीं त्यांच्यावर रुसून बसल्या नाहींत. त्यांनीं टिळकांकडून कितीतरी काम करवून घेतलें. उपासनासंगीत हें पुस्तक संबंध त्यांनीं टिळकांकडून - रोज येऊन त्यांच्याजवळ बसून सुधारून घेतलें. बालबोधमेव्यांत टिळकांची मुलांवरची जेवढी कविता प्रसिद्ध झालेली आहे तेवढीचें श्रेय मिस हॅटा ब्रूस (मिसेस कूपर) व डॉ.एमिलीबाई बिसल ह्यांना आहे. ही कविता पुस्तकरूपानें लोकांपुढें नसल्यानें टिळकांनीं लिहिलेल्या मुलांवर व मुलांना उपयोगी पडतील अशा कवितेची कोणाला माहितीहि नाहीं. परंतु टिळकांच्या कवितेचें हें एक निराळें ऐश्वर्यवान दालनच आहे.*

टिळकांना साप उंदीर म्हटले म्हणजे मोठी वीरश्री चढत असे. त्यांनीं मोठाले साप मारले आहेत. पण उंदीर मात्र बहुतकरून त्यांच्या हातांवर तुरी देत. एकदा एक साप उंदीर गिळून वेटोळें घालून बसला होता. टिळकांनीं हळूच त्यांच्यावर पातेलें नेऊन पालथें घातलें व भोवतालीं गोवऱ्या रचून पेटवून दिल्या. वणीस असतांना एकदा एक मोठा साप माडीवर चढून आला. टिळक बसले होते त्यांच्या मागच्या खिडकींतून तो आंत आला. त्यांचा एक विद्यार्थी पुढें बसला होता त्यानें सांगितलें गुरुजी फार मोठा साप आला आहे. साप दोन पेट्यांच्या मागें गेला. टिळकांनीं दोन बाजूनीं दोन दिवे लावून ठेवले व मध्यें आपण पेटीवर उभें राहून मुसळानें तो साप दाबून धरला व मारला. सवा पुरुष लांबीचा तो साप होता. असे साप त्यांनीं व दत्तनें किती तरी वेळेला मारले. पण उंदीर मात्र त्यांना सांपडत नसत. रात्रीं कोठें खुट्टे झालें कीं टिळक जागे व्हायचे आणि मग झोंप येणें फार कठीण होई. हा खुट्टे आवाज बहुतेक उंदराचाच असे. मग काय साऱ्या घरभर गोंधळ. दिवे लागायचे ! काठ्या गोळा व्हायच्या ! निजलेली माणसें सारीं जागीं व्हायची ! दारें खिडक्या बंद व्हायचीं ! एका दारांत मुलगा, एका दारांत मुलगी, खिडकींत ठोंबरे, पलीकडे बायको, आणि मधें टिळक काठीनें रपाटे घालताहेत. मी घाबरायचीं. “अहो कोणाच्या डोक्यांत काठी पडेल.” ते म्हणायचे “हो मला काय वेडच लागलें आहे.” शिकार अगदीं रंगांत आली व उंदीर दाराजवळ आला कीं त्यांच्या मुलांनीं हळूच दार किलकिलें करून त्याला पळवाट करून द्यायची. मग हातांतून शिकार निसटलेल्या शिकाऱ्याची जशी स्थिति होते तशी त्यांची व्हायची.

“दत्या तूं सोडला उंदीर.”

“नाहीं पपा. तो आतां त्या दारांत दिसत होता.”

अशा तऱ्हेचा वादविवाद आणि थोडी आदळआपट होऊन मग उरलेली रात्र झालेल्या

* १९४७ मध्ये देवदत्तांनीं यांतील बहुतेक कविता “टिळकांचें बालोद्यान (टिळकांची कविता-भाग ३) मध्ये ग्रंथित केली आहे.

श्रमानें झोंप यायची.

आमच्या फर्युसन गेट कंपाउंडच्या - म्हणजे आमच्या घरांच्या पाठीमागें लगतच गावकूस होतें. ही भिंत थेट प्रत्यक्ष चांदबिबीची ओळख सांगणारी होती. व तिच्यांतून निजामशाहीचा इतिहास पाहिलेले सर्प बाहेर पडायचे.

एक दिवस माझ्या उशाखालीं कांहींतरी हालत असल्याचा भास झाला. मी टिळकांना एकसारखी म्हणे, “अहो, माझें डोकें कोणी उचलीत आहे. मला काड्याची पेटी द्या पाहूं.” पेठ्यांचें कोठार टिळकांच्या जवळ असे. ते म्हणत, “गप्प नीज. तूं फार भ्रांतिष्ट आहेस. तुझें डोकें उचलणार तूच आहेस.” ह्या वादांत आम्हांला झोंप लागली.

दुसऱ्या दिवशीं टिळक आपल्या विद्यार्थीगणाला व दत्तूला घेऊन डोंगरगणाला गेले. घरांत मी व बेबीच होतों. बेबीला कोणी कडाका खेळायला दिला होता. ती त्याच्याच नादांत होती. दुसरें कांहीं काम नसल्यानें मीं घराची साफसफाई करायला लागलें होतें. आम्ही निजत होतों तेथें पायगती एक पेटी होती व उशाला मोठें पुस्तकाचें कपाट होतें आम्ही जमिनीवरच निजत होतों. ती खोली साफ करायला लागलें तेव्हां पेटीमागें एक भल्ला मोठा साप ! त्याचें तोंड माझ्या पायाच्या आंगठ्याजवळ ! मी ती पेटी बाजूस सारली व चुलीजवळ मंजुळाबाईजवळ जाऊन बसलें. माझ्या तोंडांतून शब्द निघेना. मी आपलें डोकें दाबून बसलें. “मोठा साप निघाला आहे,” असें तिला मी सांगूं लागलें. तिला वाटलें मी कांहीं गोष्ट सांगतें आहे. ती आपली खुशाल हुंकार देत होती.

थोड्या वेळानें टिळक, दत्तू, भास्कर हे डोंगरगणाहून परत आले. त्यांना मी सापाबद्दल सांगूं लागलें. जें ते मला बेबीचा कडाका दाखवून हसूं लागले. मीं जीव तोडतोडून सांगतच होतें. तेव्हां टिळक उठले व म्हणाले, “दाखव पाहूं तुझा साप कोठें आहे तो !” टिळकांच्या मागें दत्तू उठला व त्यांनीं दोघांनीं तपास चालविला. तों कपाटाच्या मागें तो दत्तूला दिसला. “हा पहा पपा केवढा मोठा साप !” दत्तू म्हणाला. मग सर्वच धांवपळ सुरू झाली. काठ्या, छत्र्या, दिवे जें जें सांपडेल तें तें घेऊन मंडळी जमा झाली. भास्कर आपला चष्मा सावरीत सर्व मंडळीच्या खांद्यावरून सूचना देत होता. हा साप पुरुषभर लांब होता. तोच रात्री माझ्या उशीखाली असावा.

आमच्या घरीं आधींच आनंद व खेळाडूपणा पुष्कळ. त्यांत ठोंबरे, दत्तू व त्यांची मित्रमंडळी ह्यांची भर. मग त्या आनंदी आनंदाला काय विचारायला पाहिजे !

सुट्टीचे दिवस असले म्हणजे दत्तू व बेबी घरीं यायचीं. त्यांची मित्रमंडळी जमायाची. घरांत सारा दिवसभर धुडकूस असायाचा. दुपारीं जादूचे खेळ होत. संध्याकाळीं व्याख्यानें

होत. प्रेक्षकांनाहि कांहीं तोटा नसे. टिळक, टिळकांना भेटायला आलेली मंडळी, मी, मजकडे बसायला आलेल्या बाया. हीं सारीं प्रेक्षक बनत. मुख्य भाग असायचा दत्तू, ठोंबरे व बबी ह्यांचा. प्रेक्षक जमायाच्या आधीं काय काय करायचें हें ह्यांचें ठरत असे. ठोंबरे व दत्तू व्हायचे जादूगार व प्रयोग व्हायचे बेबीवर. मागें एका प्रकरणांत सांगितलेले आमचे दत्तक चिरंजीव हेहि त्यांत सामील असत. पण तें बाहेर कोणाला ठाऊक नसे. ते बसायाचे विरोधकांत आणि शंकाकुशंका काढायचे. मात्र खेळ सुरू झाला म्हणजे त्यांचा विडी ओढण्याचा सपाटा सुरू व्हायचा.

ह्या मंडळीनें एक पिशवी शिवली होती. तिच्या आंत एक उलटा कप्पा शिवला होता. ह्या पिशवींत टाकलेले जिन्नस उलट्या कप्प्यांत पडून ते प्रेक्षकांच्या दृष्टीनें नाहींसे होत व जादुगारांना टाळ्या मिळत. दुसरा खेळ म्हणजे अधांतरीं चेंडू नाचविणें. खेळाच्या जागेंत उतरतें छप्पर होतें व त्याच्या दोन कामट्या सहज पुढें आलेल्या होत्या. त्या खालून दिसत नसत. पण त्यांचा स्प्रिंगसारखा उपयोग होई. मुलांनीं चेंडू त्या कामट्यांच्या पुढें ठेवून घ्यायचा. व मागें त्यापैकीं एका कामटीला बारीक दोरी बांधून ती शेजारच्या खोलीत नेली होती. ती दिल्ली सोडली कीं, टिचकी मारल्याप्रमाणें मागून चेंडूला धक्का मिळायचा व तो खालीं पडायचा. प्रेक्षकांच्यापैकी कोणींहि चेंडूला खाली पडण्याची आज्ञा केली तरी तो जागा सोडीत नसे. पण ठोंबऱ्यांनीं सांगतांच टुणकन् उडी मारून तो खालीं यावयाचा ! मंडळीला अचंबा वाटे. भास्करराव उजगरे म्हणत “ही सारी लबाडी आहे. कांहीं तरी युक्ति आहे.” त्यावर ठोंबऱ्यांनीं म्हणावें, “भास्करराव, तुम्हीं असे मधोमध उभे रहा. मी तुमच्या चष्म्याची कांच बरोबर मधोमध फोडून देतो. अगदीं हात लावणार नाहीं. नुसतें मीं म्हटल्याबरोबर टचकन् दोन चिरा पडतील.” अर्थात् हा नुसताच धाक असे; पण भास्करराव म्हणत “जादूचे खेळ कोणाचें नुकसान करणारे नसावेत. काय करायचें तें तुमच्या चेंडूला नि पिशवीला करा.”

आणखी एक गमतीचा खेळ असे तो एखादी मनांत ठेवलेली जिन्नस बेबीला ओळखायला लावणें. दत्तू व ठोंबरे तिला ठराविक खुणा करीत. एकदा प्रेक्षकांनीं ह्या दोघांनाहि बाहेर लावलें. तरी बेबीनें जिन्नस बरोबर ओळखलीं. हें आमच्या दत्तक चिरंजीवांचें काम होतें. ठरलेल्या जिनसेला तिचा हात लागतांच त्यांनीं विडी पेटवायला फर्कन् काडी ओढावी. पण त्या काडीचाहि मंडळीला संशय येऊन त्यांची आगपेटी कोणीं उचलून ठेवली. तरी जिन्नस बरोबर ओळखला गेला. पण बेबीचा हात ठरलेल्या जिनसेला लागतांच चिरंजीवांच्या विडीच्या धुराचा फवारा बाहेर पडे हें मात्र बेबीवांचून कोणाच्या लक्षांत आलें नाहीं.

१. विनायक विष्णु जोशी

ठोंबरे मला नेहमीं म्हणे, “लक्ष्मीबाई, अहो माझी जादू कांहीं हलकी सलकी नाही. मी जादूनें काय पाहिजे ते आणू शकतो. तुम्ही म्हणाल तर आत्तां दत्तोपंतांना नागपूरहून आणून तुमच्यापुढें करतो.” मी म्हणे, “ठाऊक आहे तुझी जादू. उगाच बाता झोकू नकोस.” दत्तूला एकदा कॉलेजला जाऊन आठदहा दिवस झाले होते. संध्याकाळी नेहमींप्रमाणें गप्पा मारायला टिळकांकडे मंडळी जमली होती. मुळे, पारनाईक, ठोंबरे हेंहि आले होतें. आधीं ठोंबऱ्यांचा धाकटा भाऊ बाबू कांहीं तरी चांचरत चांचरत बोलून गेला होता. मुळ्यांची बहीणहि येऊन गेली होती. ठोंबरे मध्येच उठून बाहेर गेला व परत घाबऱ्या घाबऱ्या आंत आला. त्याच्या अंगाचा लटकांप झाला होता. कपाळावर दरदरून घाम आला होता. तोंडांनं “मो मो मो मो ठा सा सा सा सा साप फुस फुस करतो.” असें तो बोलत होता. मीं म्हटलें “तुला कंदील घेऊन जायला काय होतें ? असाच धांदल्या तूं.”

ठोंबरे घाबरलेले पाहून टिळकांनीं आपली बंदूक उचलली, राहुरीच्या घरासाठीं ही बंदूक घेतली होती. तिचा उपयोग कधीच होत नसे. वाडींत नेहमींच साप निघत पण आजची शिकार फारच मोठी होती. कंदील, काठ्या, छऱ्या, केरसुण्या वगैरे आयुधें घेऊन आम्हीं सर्व ठोंबऱ्यांच्या मार्गें निघालों. हा गोंधळ पाहून शेजारीपाजारी धावून आले. वीस पंचवीस माणसांचा घोळका हळू हळू पावलें टाकीत पायखान्याकडे चालला. टिळक म्हणाले कोठें आहे साप? ठोंबरे म्हणाला मधल्या पायखान्यांत. पायखाना खडखड वाजू लागला. पऱ्याचे पायखाने होते.

सापाच्या चळवळीनें पायखाना वाजू लागलेला पाहून कांहीं मंडळी एकमेकाला बिलगली, कांहीं मार्गें मार्गें सरूं लागली. टिळकांनीं आपली बंदूक उचलली इतक्यांत खाडकन् दरवाजा उघडला व आंतून दत्तू बाहेर आला !

ठोंबरे म्हणाला “लक्ष्मीबाई काढलें कीं नाहीं दत्तोपंतांना जादूनें बाहेर ?”

“चल चावट कुठला ! आत्तां बंदूक उडून भलतेंच झालें असतें तें !”

“अहो लक्ष्मीबाई आम्हीं भलतेंच होऊं दिलें कसें असतें?” खूप हंशा पिकला व रात्रीं बारा वाजले सारी मंडळी घोरोघर जायाला निघाली.

दत्तू कॉलेजला गेला खरा पण तेथें प्लेगमुळें कॉलेज गेल्याबरोबर बंद झालें. त्यानें आपल्या मित्रमंडळीला कळविलें होतें व अशी कांहीं गंमत करण्याचें त्यांचें आधींच ठरलें होतें. संध्याकाळी तो आला तसाच मुळ्यांकडे सामानासह गेला. तेथें जेवण वगैरे उरकून घरीं येऊन जादूनें त्याला बाहेर काढण्याचें ठरलें. पण हें बाबू ठोंबऱ्याच्या पोटांत राहिलें नाही. तो आमच्याकडे आला व कांहीं अडखळत अडखळत बोलला. “आज चांगला

चांगला स्वैपाक करा. भाऊ येतील.”

मी विचारलें “कशावरून रे ?”

“तें नाहीं मला माहीत. पण मला वाटतें.”

इतका प्रताप करून तो तिकडे मुलांत गेला. तेव्हां ठोंबऱ्यांनी आपल्या भावानें केलेला प्रताप ओळखला. “बाब्या टिळकांच्या घरीं गेला होतास ना? कशाला रे गेला होतास ?”

नंतर मुळ्यांच्या बहिणीला त्यांनीं शोध घेऊन येण्यास सांगितलें. तिनें सांगितलें कीं टिळकांच्या घरीं दत्तोपंत येणार असल्याचा कोणाला संशय आलेला दिसत नाहीं. तरी पण बाबूरावांच्या शहाणपणामुळें आपल्याला पूर्ण गंमत करतां येणार नाहीं म्हणून दत्तूला जादूनें बाहेर काढण्याचा बेत आयत्या वेळीं बदलून वरील सापाची बतावणी करण्यांत आली.

बालकवि ठोंबऱ्यांच्या आठवणी

आमच्या घरीं असतांना ठोंबरे नेहमीं आनंदी, खेळाडू, आशावादी असा असावयाचा. पण नगर सोडून गेल्यावर त्याची ही वृत्ति नेहमीं बदले. पुन्हां परत आल्यावर त्याची बालवृत्तिहि परतायाची. बाहेर जायचा म्हणजे खानदेशांत नाहीं तर पुण्याला. पुढें पुढें कामानिमित्त तो महाबळेश्वराला जाऊं लागला पण त्या वेळपर्यंत त्याची वृत्ति स्थिर झाली होती. तो महाबळेश्वराला जाऊं लागला तेव्हां ही आंदोली वृत्ति राहिली नव्हती.

एक दिवस खानदेशांतून आल्यानंतर आल्याबरोबर त्यांनीं माझ्याशीं भांडायला सुरुवात केली.

“तुम्ही सर्वजण माझ्यावर प्रेम कां करतां ह्याचें मला कारण सांगा.”

“मला नाहीं तुझें बोलणें कळत.”

“तें नाहींच कळणार. कारण त्यांत तसेंच गूढ आहे.”

“ठोंबरे मला तुझें गूढबीढ कांहीं कळत नाहीं. कोणी प्रेम कर म्हणून करीत नाहीं. नको करूं म्हटल्यानें थांबत नाहीं.”

“नाहीं. त्या प्रेमाच्या बुडाशी दुसराच हेतु आहे.”

“कोणता बाबा हेतु ? मला तर कांहींच दिसत नाहीं.”

“नाहीं ना ? नाहीं ना ? मग तुम्हीं मला दूध कां प्यायला देतां ?”

“ठोंबरे मला बाबा तुझें बोलणें कांहीं कळत नाहीं !”

“कळतें. हें सारें मीं ख्रिस्ती व्हावें म्हणून चाललें आहे !”

“ठोंबरे ! तूं ख्रिस्ती झालास तर मला आनंदच होईल. कारण मी ख्रिस्ती आहे व ख्रिस्ती झाल्यानें आत्मिक उन्नति होते असा माझा भरंवसा आहे. पण तेवढ्यासाठीं मी किंवा टिळक तुजवर प्रेम करतों असें म्हणणें मात्र चुकीचें आहे. कारण प्रेम कोणत्या हेतूनें करायाचें म्हटलें तर तें प्रेमच नाहीं तें नाटक झालें. व तुझ्यासाठीं ज्या खास्ता आम्हीं खाल्ल्या व खातों तें नाटक आहे असें तुलाच वाटत असेल तर गोष्ट निराळी. वाटतें का तुला हें सगळें

नाटक आहे म्हणून ? कोणी तुझ्या मनांत हें वेड भरवून दिलें ?”

ठोंबरे शांत झाला, व पहिल्याप्रमाणें वागूं लागला. ह्या वेळेस ठोंबऱ्यांबरोबर त्याचा धाकटा भाऊ बाबू आला होता. तोहि शाळेंत जाऊं लागला. दोघेंहि खाणावळींत जात व आमच्याकडे रहात. हे आले तेव्हां टिळक घरीं नव्हते, माझी पाठ फार दुखत होती व मी पाठीवर ओढा घातला होता. तो ओढा फार तडतडूं लागला व मला त्रास होऊं लागला.

दुसऱ्या दिवशीं पहाटे मी मंजुळाबाईला हांक मारून सांगितलें, “पहा ह्यांनं मला किती त्रास दिला आहे. पाणी तापीव.” ती गेली. शेजारच्याच खोलींत ठोंबरे व बाबू निजले होते. ठोंबरे आला व जोराजोरानें दाराला धक्के देऊं लागला. मीं दार उघडलें. तो माझ्यापुढें कंबरेवर हात ठेवून उभा राहिला.

“सांगा मीं काय त्रास दिला तुम्हांला?”

“कशाचा बाबा त्रास ? कोण म्हणतें त्रास दिला ?”

“तुम्ही म्हणतां !”

“मी ? आणि कुणाला म्हणालें ?”

“कुणाला ? मवाळ मंजुळाबाईला.”

“तिनें सांगितलें तुला ?”

“सांगायला कशाला पाहिजे ? मीं मीं माझ्या ह्या कानांनीं ऐकलें.”

“काय ऐकलेंस ?”

“ह्यानें मला किती त्रास दिला आहे !”

“हें पहा ठोंबरे, नीट ऐकत जा आणि मग भांडत जा. हा पहा माझ्या पाठीवर ओढा दिला आहे. मीं मंजुळाबाईला सांगितलें कीं ह्यानें मला फार त्रास दिला आहे पाणी तापीव. मी येथेंच आहे. आपलें बोलणें मंजुळाबाईला ठाऊक नाही. तूं जा, परस्पर मागील दारीं जाऊ न तिला विचार.”

ठोंबरे चटकन् मंजुळाबाईकडे गेले. तेथें मीं सांगितलें तेंच बाहेर आलें. तेव्हां ते जे इतके जहाल झाले होते ते चटकन् मवाळ झाले.

आमच्याकडे मंजुळाबाई नांवाच्या दोन बाया एकाच वेळेस कामाला होत्या व त्या पुष्कळ वर्षे कामाला होत्या. जहाल मवाळ पक्ष त्या वेळेस प्रसिद्ध होते. त्यावरून आमच्या मुलांनी ह्या बायांना जहाल मंजुळाबाई व मवाळ मंजुळाबाई अशीं नांवे ठेवलीं होती. वर

त्यांपैकीं मवाळ मंजुळाबाईचा उल्लेख आहे. तिची आठवण जन्मभर राहिल अशी मजजवळ आहे. एक दिवस त्याच दिवसांत तिच्या मुलीचा खून करून कोणी तिचीं खांडें खांडें करून विहिरींत टाकलीं अशी बातमी तिला येऊन सांगितली. ती ऐकतांच तिनें गळा काढला व मी जवळच होतें तों मला धसका बसून तरुणपणांतच माझी मान हालायला लागली ती अजून हालतेच आहे. तिचें मात्र रडें ताबडतोब थांबलें. कारण तिची मुलगी जिवंत असून ती लगेच आईला भेटायलादेखील आली.

एकदा ठोंबरे असेच पुण्याहून आले होते. आमच्या माजघरांत दोरीचा झोंका बांधला होता. त्यावर ते येऊन बसले. मी तेथेंच स्वेंपाकणींना कांहीं सांगत होतें. ठोंबरे झोंक्यावर बसून झोक्याला पीळ देत होते. पीळ बसला म्हणजे त्यांच्यासह झोंका गरगर फिरे. पीळ निघे व पुन्हां पीळ बसूं लागे अशाच पिळाचें त्याचें भाषण होतें.

“कुऱ्हाडीचा दांडा मुळाला गोता.”

“म्हणजेरे काय ?”

“म्हणजे दांडा असतो तो झाडाचाच. पण तो कुऱ्हाडींत असला म्हणजे त्यानें झाडाचीं मुळें देखील तोडतां येतात.”

“म्हणजे काय ?”

“म्हणजे तुम्ही.”

जसा त्या हिंदोळ्याला पीळ बसला होता तसाच ठोंबऱ्याच्या मनालाहि बसलेला होता. मीं म्हटलें,

“ठोंबरे तुझ्या मतानें आम्ही दांडा नाही का ?”

“होय अलबत्.”

“आणि मुळें तुम्ही ना ? आणि कुऱ्हाड रे बाबा ? ती तुमची रूढी ! तिची आम्हीं पायमल्ली केली. तुम्हांला ती कशी सहन होणार ?”

पण मी बोलत होतें तें माझ्या स्वभावाप्रमाणें सारें हंसत हंसत.

तों तों त्याचा संताप अधिकाधिक वाढत होता. तो म्हणे, “मी इतका रागावतों आणि तुम्हांला त्याचें कांहींच कसें नाही. तुम्ही हंसता.” मी म्हटलें, “अरे बाबा तो झोका आहे ना ? तूं जितका त्याला पीळ देतो आहेस तितका तो बसतो आहे. तो उकलणेंहि तुझ्याच हातांत आहे. माझ्या मनांत कांहीं पीळ नाही म्हणून मी हसते आहे. तूं पीळ उकल म्हणजे तुंहि

हंसायला लागशील.”

ठोंबरे आमहांला आमच्या मुलाइतका प्रिय वाटायाचा व त्यालाहि आमच्याबद्दल तेंच प्रेम वाटायाचें. पुढें पुढें त्यानें शाळा सोडली व तो पंडिताचें म्हणजे युरोपियन लोकांना मराठी शिकविण्याचें काम करूं लागला. * त्यामुळें त्याला कधीं पुण्याला तर कधीं नगरला रहावें लागे. उन्हाळ्यांत तो नेहमीं महाबळेश्वरला जाऊं लागला. एका उन्हाळ्यांत जेव्हां तो प्रथमच महाबळेश्वरला गेला तेव्हां त्याच्याबरोबर दत्तू व बेबी होती. त्यांनीं तिघांनी मिळून एकच घर घेतलें होतें व ते तेथें हातांनीं स्वैंपाक करून रहात. त्या तीन महिन्यांत त्यांनीं तिघांनी मिळून सारें महाबळेश्वर पालथें घातलें. प्रतापगडला पायरस्त्यानें गेले. तेथें दऱ्याखोऱ्यांत बसून कविता म्हटल्या. ठोंबऱ्यांची निश्वास कविता येथेंच १९१३ सालीं लिहिली गेली व तेथें त्यांनीं ती दऱ्याखोऱ्यांत बसून म्हटली म्हणजे तिला एक अपूर्वत्व येत असे असें पोरें सांगत.

ठोंबरे जे पैसे मिळवी ते मजजवळ ठेवी. एकदा नगरास असतांना मीं त्या पैशांतून थोडे थोडे मागें टाकून पन्नास रुपये सांचविले. पण मध्यें टिळकांच्या कांही खर्चिकपणामुळें मला हे पन्नास रुपये भर घालून तो खड्डा बुजवावा लागला होता. टिळकांना कर्ज करण्याची चिंता असे व मला तें फेडण्याची असे. मीं ठोंबऱ्यांना म्हटलें,

“ठोंबरे मीं तुझे पन्नास रुपये सांचवले आहेत. ते मी खर्च करूं का ? मला कर्ज फेडायाला ते हवे आहेत.”

“खुशाल खर्च करा.”

“मी ते परत कधीं करीन हें सांगता येत नाही. देईन हें मात्र नक्की. आणि मी जर मेलेबिलें तर दत्तूजवळून घे. आणि तुला जर ते फार निकडीनें हवे असलें तर मला निदान एक महिना आधीं कळीव मी त्याची तजवीज करीन.”

“आतां तर तुम्ही ते घ्या. मग परत कसे घ्यावयाचे तें पाहूं.”

ह्यानंतर ठोंबरे पुण्यास गेले. थोड्या दिवसांनीं पुण्याहून बाबू आला व पैसे मागूं लागला. “मला खानदेशला जायचें आहे, व मला आतांच्या आतां पैसे पाहिजेत. मी म्हटलें, टिळक घरी नाहीत. पगार झाला नाही. पगार झाला कीं पैसे पाठवून देईन.” पण बाबू ऐकना. तो म्हणे, मला अमृतरावांनीं पाठविलें आहे व लौकर पैसे घेऊन यायला सांगितलें आहे. मी म्हणे, “बाबू मजजवळ पैसे असते तर मीं ठेविले असते का ?” ह्यावर

* पुण्यास फादर विन्स्टो यांना मराठी शिकविण्याचें काम बालकवींनीं केलेले आहे. पुढे टिळकांच्या कित्येक प्रसिद्ध कवितांची उत्कृष्ट इंग्रजी भाषांतरें फादर विन्स्टोनीं केली.

बाबू रागारागानें निघून गेला.

बाबू सकाळीं आला होता तो दुपारीं गेला. संध्याकाळच्या गाडीनें ठोंबरे आला. तो साऱ्या वाटेनें रडतच आला. दत्तू फिरायाला चालला होता. त्याला ठोंबरे खालीं मान घालून स्टेशनच्या रस्त्यानें पायीं येत असतांना दिसला. तसा दत्तूहि परत फिरला.

ठोंबऱ्याला पाहतांच मीं म्हणालें, “ठोंबरे मीं पैसे टिळक आल्याबरोबर पाठवून देईन.” ठोंबरे स्फुंदत स्फुंदत म्हणाला, “लक्ष्मीबाई मीं ह्या बाबूला पैसे आणायाला पाठविलेंच नव्हतें. मला नकळत हे कारभार त्यानें केले. मीं तुमची समजूत करायला आलों आहे. मला हें समजल्यावर पुण्यास एक क्षणभर रहावेना. मला पैशाची मुळींच अडचण नाहीं.”

ठोंबऱ्याला बाबूच्या ह्या वागण्यानें फारच वाईट वाटलें होतें.

पुढें टिळक आल्यावर आम्हीं ते पैसे ताबडतोब मनीऑर्डर करून पाठविले. ठोंबऱ्यांची आई फारच गोड स्वभावाची बाई होती. ठोंबऱ्यांचा स्वभाव आपल्या आईसारखाच होता म्हटलें तरी चालेल. तिचा साधा सरळ निष्कपट स्वभाव पाहिला कीं ठोंबऱ्यांची आठवण होई व ठोंबऱ्यांना पाहिलें कीं तिची आठवण होई. ठोंबरे ज्याप्रमाणें आमची सर्व मंडळी आपलीच समजे तशीच त्याची आईहि समजे. ती मला म्हणे “लक्ष्मीबाई, तुम्ही होतात म्हणून नाना आम्हांला दिसला. तुम्हीच त्याची आई आहां.” पुण्याला ही मंडळी गेली तेव्हां त्यांची सारी दागदागीनें चीजवस्तु त्यांनीं मजजवळ ठेवले होते. कारण तेथून महाबळेश्वरला जाऊन पुन्हां नगरला यायचें होतें. पण ह्या गडबडींत तुशी कोठें गेली हें कळना. पुढें कळलें कीं ती अमृतरावांच्या बायकोबरोबर गेली होती. पण मला कांहीं कोणी कळविलें नाहीं. मीं आपली काळजीतच होतें. ठोंबरे पत्र लिहिण्याच्या बाबतींत फारच आळशी होता. तुशीबद्दल चार पत्रें टाकलीं तरी त्याचें उत्तर नाहीं. शेवटीं महाबळेश्वरला दत्तूनें त्याला एक जोड कार्ड पाठविलें. त्याच्या कार्डावर मोठ्या अक्षरांत तुशी ? असा प्रश्नचिन्हांकित एकच शब्द लिहिला व उत्तराच्या कार्डांत एकाखालीं एक सांपडली हरवली असे दोन शब्द लिहिले होते व खालीं ताजा कलम होता कीं एक शब्द खोडून कार्ड पोस्टांत टाकणें.

ही मात्रा अगदीं बरोबर लागू पडून ताबडतोब ठोंबऱ्यांचें एक लांबलचक पत्र आलें. तुशी हरवली हा शब्द खोडून तुशी सांपडली असल्याची बातमी दत्तूच्या जोडकार्डांनें आधींच एक दिवस आणली होती.

ठोंबरे स्वतःच्या कविता जितक्या प्रेमळपणानें म्हणत तितक्याच दुसऱ्यांच्या म्हणत. त्यांना एखादीं कविता आवडली म्हणजे तिच्या बाबतींत त्यांना आपपरभाव कधीं वाटत

नसे. व त्यांच्या कवित्वाची हीच खरी मजा होती. कांहीं कांहीं कवि असे असतात की दुसऱ्याची कविता म्हटली की त्यांच्या नाकाला मुरड पडते.

ठोंबऱ्यांना टिळकांची कविता फार आवडे. व वनवासी फूल तर ते इतकं उत्तम समजून सांगत की त्याची मजा प्रत्यक्ष तें त्यांच्या तोंडून ज्यांनीं ऐकलें असेल त्यांनाच सांगतां येईल. एकदा टिळकांच्या वर्गाला त्यांनीं वनवासी फूल शिकविलें व विद्यार्थ्यांत खुद्द टिळक बसले होते. प्रवृत्ति व निवृत्ति ह्या दोन मार्गांविषयीं ठोंबऱ्यांचे भाषण ऐकून टिळक इतके खूष झाले की त्यांचें व्याख्यान संपतांच ठोंबऱ्यांना पोटाशीं धरलें.

एकदा टिळक फिरतीवर गेले होते. दत्तू कॉलेजांत व बेबी पुण्याला होती. ठोंबऱ्यांना भेटला कोणी ज्योतिषी. त्यानें त्यांना सांगितलें की “तुम्ही अपघातानें मरणार व तें आजच मरणार !” तो आला तो थेट चुलीपाशी येऊन बसला.

“लक्ष्मीबाई मला ज्योतिषानें आज अपघातानें मी मरणार असें सांगितलें आहे.”

“अरे ज्योतिषी लबाड असतात. कांहींतरी सांगतात झालें. तूं आतां कोठें बाहेर जाऊंच नकोस.”

“पण मला गेलेंच पाहिजे. तें भविष्य खोटें कसे ठरणार ?”

भविष्य खरें करण्याचा जेव्हां बेत बाहेर पडला तेव्हां मी माझें हातांतलें काम तसेंच टाकून दिलें व त्याच्याजवळ बसून राहिलें. दत्तूच्या मित्रमंडळीला बोलावून आणलें व त्यांना आमच्या घरींच निजायाला या म्हणून सांगितलें. दोन रुपयांची मिठाई आणून ती सारी रात्र कांहीं करमणूक कांहीं गाणें कांहीं गप्पा ह्यांत जागून घालविली व तो दिवस व ती रात्र टळेपर्यंत ठोंबऱ्यांना दृष्टीपुढून हालूं दिलें नाहीं. भविष्य त्या वेळेस खोटें ठरलें पण पुढें पांच वर्षांनीं खरें ठरलें.

आमच्या घरीं नाना प्रकारचीं माणसें आलीं आणि गेलीं. पण ठोंबऱ्यांसारखें कोणीच नव्हतें. तो मधूनमधून भांडे तरी त्याच्यांत कपट नव्हतें. द्वेष नव्हता. स्वार्थ नव्हता. तो प्रेमळ, मनमिळाऊ, आनंदी, थट्टेखोर आणि थोडासा खोडकरहि होता. निदान आमच्या घरीं त्याचें बाळपण कायम राहिलें होतें. तो आला म्हणजे नेहमीं कांहींतरी गंमती व्हायच्या, दंगामस्ती, झाडांवर चढणे, घरांवर उड्या मारणें, भांडणें, कागद घरभर करणें, कविता लिहिणें, त्या वाचून दाखविणें, त्या कोणी मन लावून ऐकल्या नाहींत तर चिडून फाडून टाकणें, पुन्हां हंसणें, गोष्टी लिहिणें, त्या वाचून दाखविणें, दुसऱ्यांच्या कविता आपल्या कवितांइतक्याच उत्साहानें म्हणणें, कांहीं गंमतीच्या कविता असल्या म्हणजे त्यांची टर उडविणें, घरांतच सभा भरविणें, जादूचे खेळ करणें, भास्कररावांच्या चष्यावर डोळा

टेवणें, माझ्या लिहिण्याची चेष्टा करणें, रात्री अंगणांत निजले म्हणजे चांदण्यांची मोजदाद करणें, त्या वांटून घेणें, वांटणी बरोबर झाली नाही म्हणजे भांडणें, घरांत पसारा करून टेवणें, मी रागावलें म्हणजे तो आवरूं लागणें, टिळकांच्या पुढें गंभीर तोंड करून बसणें-वगैरे किती तरी बारीकसारीक गोष्टी डोळ्यांपुढें उभ्या राहतात व मन उद्ध्विग्न होतें.

ये आतां घे शेवटचे हे

अश्रू दोन पिऊन

पांखरा येशिल का परतून

देवाचा दरबार

नगरास काँग्रेसेशनल चर्च आहे. आम्हीं ह्याच चर्चचे सभासद आहों. जे ख्रिस्ती उपासक ख्रिस्ताला मात्र चर्चचा एकटाच खरा अधिपति समजून सिद्धांतासंबंधानें किंवा चर्चच्या नियमांसंबंधानें कोणत्याहि एका विशेष व्यक्तीचा अगर अनेक व्यक्तींच्या बनलेल्या विशेष संस्थेचा अधिकार मानीत नाहीत; परंतु हे अधिकार प्रत्येक स्थानिक चर्चच्या स्वाधीन असावे असें समजतात असे लोक काँग्रेसेशन्यालिस्ट.

ह्या शब्दाला मराठी प्रतिशब्द दोन तीन सुचविण्यांत आले. टिळकांनीं एका व्याख्यानांत 'ख्रिस्ताचा दरबार' असें मराठी प्रतिरूप सुचविलें. कारण दरबार या शब्दांत राजा आणि त्याचे लोक असा बोध होतो. म्हणून ख्रिस्ताचा दरबार म्हणतांक्षणींच ख्रिस्तावांचून जेथें राजा किंवा अधिकारी नाही, व त्याच्या अनुज्ञेनें जेथें त्याचेच लोक सर्व कामें पहात आहेत अशी संस्था हा बोध होतो. त्यांचें असेंहि म्हणणें होतें की "दुदैवानें चर्च हा शब्द ऐक्यापेक्षां विग्रहाचाच अधिक व्यंजक झाला असून त्याच्या योगानें मानवी अधिकार, कार्यापेक्षां संस्थेचा आणि कायद्याचा अधिक बडेजाव, इत्यादि अनिष्टें ध्वनित होतात. तशीं दरबार ह्या शब्दानें होत नाहीत म्हणून ख्रिस्ताचा दरबार हे शब्द वापरण्यास कोणती हरकत आहे?"

ह्या वर्षीं टिळकांच्या अंतःकरणांत मोठी खळबळ उडून राहिली होती असें दिसतें. त्यांनीं कीर्तनकलाप लिहिण्यास सुरुवात केली होती. मजकडून तीं पाठ करवून घेऊन कीर्तन कसें करावें ह्याची मला ते संथा देत होते. * माझ्यामागें माणसेंहि जमविली होती. तसेंच भजनाचा प्रचार व्हावा म्हणून त्यांनीं ह्याच वर्षीं आपली सुप्रसिद्ध अभंगांजलि लिहिण्यास सुरुवात केली. भजन, कीर्तन व पुराण ह्या त्रैनीं ख्रिस्ती धर्माचा परकीपणा अगदीं काढून टाकतां येईल अशी त्यांची पूर्ण खात्री होती. अभंगांजलिसंबंधीं ते म्हणतात:-

"भजन, कीर्तन, प्रवचन किंवा पुराण यांचें धर्मोपासनेंत व धर्मप्रचारांत निदान या देशांत तरी केवढें महत्त्व आहे हें आम्हीं आपल्या ख्रिस्ती बंधुभिर्नींच्या लक्षांत वारंवार आणून दिलें आहें. आम्ही अत्यानंदपूर्वक ईश्वराचे उपकार मानतो, कीं ख्रिस्तविलीन रे. हॅरि विसल्

* एका पत्रांत लक्ष्मीबाईबद्दल टिळक म्हणतात- "The Bowa is getting on very well." (22-IX-1914)

यांनीं प्रथमतः हातांत चिपळ्या घेऊन भजनाचा प्रचार पाडल्यापासून केवळ सात आठ वर्षांच्या अवधीत महाराष्ट्रीय ख्रिस्ती लोकांत शेंकडों भजनी मेळे होऊन त्यांच्या योगांनीं त्यांच्यामधली भक्तिमत्ता एकसारखी उद्दीप्त होत आहे. तथापि या मेळ्यांच्या हातीं जुन्या व नव्या मिळून दोन अडीचशें भजनपर पद्यांवांचून कांहीं नाहीं. ही अडचण अंशतः तरी दूर व्हावी म्हणून आम्ही ज्ञानोदयांतून जसा कीर्तनकलाप तसाच* अभंगांजलिं प्रसिद्ध करूं लागलों आहों. यांचा उपयोग करणारे पुष्कळ आहेत; त्यांचे आम्ही उपकार मानतो. **

देवाचा दरबार म्हणून त्यांनीं ह्याच वर्षीं एक चळवळ काढली. हिचा उगम ह्या व्याख्यानांत व त्यांच्या मनांत ह्या वर्षीं उडालेल्या खळबळींत असावा. ह्या खळबळीची तयारी वीस वर्षे चालली होती हें त्यांच्या निरनिराळ्या काव्यांवरून व उद्गारांवरून दाखवितां येणें शक्य आहे. परंतु ह्या वर्षीं ह्या सर्व कल्पना केंद्रित झाल्या असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कीर्तनकलाप, अभंगांजलि व ह्यांच्या बरोबरीला आपलें ख्रिस्तायन पुरें करावयाचें असें टिळकांनीं ठरविलें.

ही झाली काव्याची बाजू. परंतु त्यांच्या स्वभावाला एवढें पुरेसें खाद्य नव्हतें. त्यांचे विचार केवळ कागदावरच पडून रहाणारे नव्हते त्यामुळें देवाच्या दरबाराला सुरुवात झाली. नगरास त्यांना पुष्कळ दरबारी मिळाले. त्यांनीं निराळीं दरबार गीतें रचलीं. ही दरबारी मंडळी बहुतेक नव्या पिढींतली होती. प.वा.डॉ.हिरालाल गायकवाड, रा.चिंतामणराव गायकवाड^१, रा.हिवाळे^२ रा.रामभाऊ धर्माधिकारी, वगैरेनीं आपलें भजनाचे काम फार उत्साहानें चालविलें. टिळकांनीं दरबारचा संकल्प छापून काढला व साऱ्या महाराष्ट्रांतली ख्रिस्ती लोकांत ही चळवळ सुरू केली. टिळकांनीं प्रसिद्ध केलेली योजना खालीं दिली आहे.

देवाचा दरबार

१ नांव - प्रभु येशू ख्रिस्त मनुष्याच्या अंतःकरणांत व तदनुषंगानें मनुष्याच्या जगांत स्वाराज्य स्थापित आहे. स्वाराज्य म्हणजे “स्वर्गाचें राज्य” “देवाचें राज्य” हें स्वाराज्य किंवा देवाचें राज्य ज्यांच्या अन्तःकरणांत स्थापित झालें, त्यांच्या संघाचें नांव देवाचा

* टिळक अंजलि हा शब्द संस्कृतप्रमाणें लुलिंगीं वापरीत.

** ज्ञानोदय, १५-२-१९१७

१. चिंतामण सखाराम गायकवाड. (यांना टिळकाच्या घरीं “थोरला चिंतू” म्हणत. चिंतामण रेवजी गायकवाड हे दुसरे एक कीर्तनकार त्या वेळीं टिळकांच्या तालमीत तयार होत होते. त्यांचे नांव “धाकटा चिंतू”.)

दरबार.

२ हेतु - ख्रिस्ती मिशनांचा, चर्चाचा, इतर ख्रिस्ती संस्थांचा अगदीं विरोध न करितां बाप्टिस्मा पावलेल्या किंवा न पावलेल्या ख्रिस्तशिष्यांना प्रेमाच्या व सेवेच्या अनुबंधांनीं संयुक्त करून त्यांचा बंधुवर्ग करावा, त्यांच्या अन्तःकरणांत आपला पिता ईश्वर आहे म्हणून मनुष्यमात्राचे आपण बंधु किंवा भगिनी असून “मनुष्याचा पुत्र” जो प्रभु येशू ख्रिस्त आपला गुरु, त्यानें जशी खांबाला खिळला गेला तरी मनुष्याची प्रेमपुरःसर सेवा केली तशीच आपण करावी व त्या “देवाच्या पुत्रा” चे खरे बंधु व भगिनी ठरावें ही उत्कंठा अद्भूत व्हावी, त्यांनीं खरे खरे जगन्मित्र, खरें खरें स्वदेशभक्त ठरावें, हा बंधुवर्ग म्हणजे खरे खरें विश्वकुटुंब व्हावें, याच्यामधून जगाला पुन्हां प्रभु येशू ख्रिस्त पाहायला सापडावा, याच्या योगानें मूळचा पारैस्त्य ख्रिस्त पुन्हां पारैस्त्य ठरावा, ख्रिस्ती प्रेम, ख्रिस्ती स्वातंत्र्य मनुष्याला त्याच्या परिस्थितीचा स्वामी करणारें ख्रिस्ती सामर्थ्य, इत्यादि जगाच्या प्रत्ययास यावें, ख्रिश्चिअनिटीचा परकेपणा जाऊन ती होत होत पूर्णपणें हिंदी व्हावी, आमच्या ख्रिस्ती लोकांना आम्ही सांभाळूं व आमचे ठेवूं असा बाणा बाळगण्याची सुबुद्धी आपल्या देशबंधूंच्या ठायीं जेणेंकरून उत्पन्न होईल असें या बंधुवर्गाचें शील बनावें, अशा स्वरूपाचे या संस्थेचे हेतु आहेत.

३ दरबारी - सरकारी कायद्याप्रमाणें वयांत आलेल्या ज्या पुरुषाला किंवा स्त्रीला शेवटीं दिलेला संकल्प मान्य आहे व ज्याची किंवा जिची दोन दरबाऱ्यांनीं शिफारस केली आहे त्याला किंवा तिला वडील सेवकांची संमति असेल तर संकल्पपत्रिकेवर सही करून किंवा लिहितां येत नसेल तर आंगठ्याची निशाणी करून देवाच्या दरबाराचा दरबारी होतां येतें, मग त्या पुरुषाचा किंवा स्त्रीचा बाप्टिस्मा झालेला असो वा नसो.

अपवाद (अ) - मनुष्याला एखादें विशिष्ट पाप केल्याबद्दल जर त्याच्या चर्चनें बहिष्कृत केलें असेल, किंवा सरकारनें गुन्हेगार ठरवून दंडावाचून शिक्षा केली असेल, तर त्याला देवाच्या दरबाराचा दरबारी होता येत नाही. त्याला दरबाराचा संकल्प मान्य असेल, तर अनुक्रमें त्याच्या चर्चच्या व सरकारच्या सल्ल्यानें त्याला देवाच्या दरबाराचा आश्रित करून घेतां येईल. अशा मनुष्याला दरबाराचा आश्रित करून घेण्याला सरकारी कायदा आड येत नसेल, तर तोच सरकारचा सल्ला समजावा.

अपवाद (ब) - देवाच्या दरबाराच्या संकल्पाचीं सारीं कलमें ज्याला मान्य नाहीत त्याला दरबारी होतां येत नाही. त्याची इच्छा असल्यास व दरबाराच्या वडील सेवकाची संमति असल्यास त्याला आश्रित होतां येईल.

आश्रित - आश्रिताला मत देण्याचा अधिकार नाही.

४ आश्रयदाता - दरबारी किंवा आश्रित नसून दरबारचें अभीष्ट चिंतिणाच्या प्रत्येक व्यक्तीला दरबाराचा आश्रयदाता समजण्यांत येईल.

५ स्थानिक दरबार - एखाद्या गांवीं पांच किंवा त्यांहून अधिक दरबारी असतील, तर त्यांनीं ईश्वरोपासनेकरितां व जनेसवेकरितां सोईप्रमाणें आपला एक किंवा अधिक संघ स्थापावे. या संघांची ते वाटेल तीं नांवे ठेवोत, हे सारे स्थानिक दरबार आहेत. या दरबारचा बिनपगारी किंवा पगारी सेवक असावा. त्यानें कोणतीं कामें करावीं व त्याला विशेष अधिकार असावा किंवा मुळींच नसावा हें स्थानिक दरबारनें ठरवावें. स्थानिक दरबार हा तो जेथला असेल, तेथल्या सर्व चर्चचा इतर कायदेशीर लोकोपयोगी संस्थांचा व आपल्या गांवचा सेवा करणारा आहे, तसाच तो प्रभु येशू ख्रिस्ताचा प्रतिनिधि असून स्वाराज्याचा-देवाच्या राज्याचा-प्रचार करणारा आहे. स्थानिक दरबार म्हणाजे चर्च नव्हे सर्व चर्चांचा संग्रह करणारें “देवाचें राज्य - स्वाराज्य.” स्थानिक दरबार संघशः व व्यक्तिशः देवाच्या दरबाराचा दरबारी आहे. एखाद्या ठिकाणीं बरेच दरबारी असून त्यांना कांहीं कारणामुळें स्थानिक दरबार स्थापितां येत नसला, तरी ते व्यक्तिशः देवाच्या दरबाराचे दरबारी आहेत. देवाचा दरबार व स्थानिक दरबार कोणत्याहि ख्रिस्ती संस्थेची व कायदेशीर अशा इतर लोकोपयोगी संस्थांची सेवा करणारें असल्यामुळें यांचा कोणीहि विरोध करणार नाही. कोणीं केलाच, तर यांचें ब्रीद “बन्यानें वाईटाला जिक” हेंच असलें पाहिजे.

६ स्वाराज्यप्रचारक - म्हणजे जगाला स्वाराज्याची-देवाच्या राज्याची व देवाच्या दरबाराची ओळख पटवून देणारे दरबारचे खास उपदेशक. या उपदेशकांची निवड करणारा देव आहे. त्याला उपदेशाकरितां कोटूनही पगार न घेतां, अंशतः आपल्या हातांनीं काम करून व अंशतः आपलीं ख्रिस्ती व ख्रिस्तीतर बंधुभगिनी स्वताच्या प्रेरणेप्रमाणें जें देतील तें घेऊन आपला चरितार्थ चालवावयाचा आहे. ज्याला संन्यासवृत्तीला साजेल अशीच राहणी प्रिय आहे, ज्यानें ख्रिस्ताला असें वचन दिलें आहे कीं:-

१ मी तुझ्यासारखा दरिद्री राहीन.

२ तुझ्यासारखी सेवा करीन.

३ तुझ्यासारखा निर्वैर असेन.

४ तुझ्यासारखा खांबाला खिळला जाण्याला सिद्ध राहीन.

५ तुझ्यासारखा देवाच्या इच्छेची परिपूर्ति करायला झटेन.

६ तुझ्यासारखें मनुष्यमात्रावर प्रेम करीन.

७ मी श्रद्धेच्या बलानें तुझ्यासमीप असेन, तुजें माझें जग एक करीन, तुजें माझें रूप सारखें व्हावें म्हणून झटेन व शेवटीं तुझ्याशीं युक्त होऊन “तुम्ही मेलानां आहां, व तुमचें जीवित ख्रिस्तासह देवाचे ठायीं प्रच्छन्न आहे” हें साधुवर्य पौल यांचें म्हणणें स्वानुभवानें खरें करीन.

असा पुरुष किंवा स्त्री देवाच्या दरबारचे स्वाराज्यप्रचारक होतील. यांच्याकरितां प्रार्थना करणें व यांना साह्य करणें हें प्रत्येक दरबारीचें कर्तव्य आहे.

७ दरबारचें आदिपीठ किंवा संस्थान- देवाच्या दरबारचे आद्यप्रवर्तक किंवा वडील सेवक यांचें नेहमीं राहण्याचें ठिकाण. येथें पुढें दिलेलीं कामें होतील:-

१ सर्व दरबारींच्या व आश्रितांच्या नांवांचीं नोंद ठेवण्यांत येईल.

२ स्थानिक दरबारांशीं व व्यक्तिशः कोणत्याहि दरबारांशीं पत्रव्यवहार करण्यांत येईल.

३ स्वाराज्यप्रचारकांच्या शिक्षणाची व कामाची व्यवस्था लावण्यांत येईल.

४ देवाच्या दरबारासंबंधीं वाङ्मय तयार करवून प्रसिद्ध करण्यांत येईल.

५ दरबारासंबंधीं प्रश्नांचा विचार होईल.

स्थानिक दरबाराचे सेवक हे वडील सेवकाचे सल्लागार होत.

८ वडील सेवक - देवाच्या दरबाराचा आद्यप्रवर्तक हाच अर्थात् त्याचा पहिला वडील सेवक असून ह्याला सध्यां असलेल्या दरबारीं लोकांनीं वडील सेवक म्हणून मान्य केला आहे.

देवाच्या दरबाराचा संकल्प

जसा बाप लेंकरांकडून त्याला सर्वस्वीं साह्य करून कार्य करून घेतो, त्याप्रमाणें तूं हे ईश्वरा बापा, मज दुर्बलाकडून तुझ्या नांवानें मी जे संकल्प करित आहे, ते पुरे करून घे.

१ मीं प्रभु येशू ख्रिस्ताला आपला गुरु केला आहे, यास्तव मी त्याच्या चरित्राचें, शीलाचें, हेतूंचें आणि उपदेशाचें मनन करीन.

२ हें मनन योग्य रीतीनें करितां यावें म्हणून मी बायबल्चा व या विषयावरील इतर ग्रंथांचा नित्यनेमानें अभ्यास करीन (१ पेत्रस २:२).

३ प्रभु येशू ख्रिस्त आपल्या शिष्यांना म्हणत आहे, कीं मी तुमचें जीवन आहे; तरी मी त्याला आपलें जीवन समजून त्याला घेऊन विचार करीन व त्याला घेऊन सारीं कामें करीन (योहान्न १५:४).

४ मीं आपल्या दिनचर्येच्या आरंभीं, मध्ये व अंतीं म्हणजे सकाळीं, दुपारीं व रात्रीं निजायाला जाण्यापूर्वी एकच पवित्र, प्रेमस्वरूप माझा पिता जो परमेश्वर त्याची प्रार्थना करीन (मात्ही ७:७, ८).

५ मी देवाच्या दरबारच्या प्रत्येक दरबाऱ्याला आपला बंधु किंवा भगिनी समजेन. त्याचें किंवा तिचें निरंतर अभीष्ट चिंतीन, संकटाच्या समयीं त्यांचें साह्य करीन, ती दुःखी असतां त्यांचें सांत्वन करीन, त्यांना व त्यांच्या कुटुंबियांना मान देईन, त्यांची जी अब्रु ती माझी असें समजेन, सारांश देवाच्या दरबारच्या दरबाऱ्यांचें बंधुप्रेम पाहून जगानें आश्चर्यभरित होऊंन देवाचें गौरव करावें हेंच माझें यापुढें ब्रीद असेल (मात्ही १२:४७ - ५० योहान्न १७:२१).

६ मी राहतों त्या ठिकाणीं आणखी एक किंवा अधिक दरबारी असतील, तर त्यांच्याबरोबर ठरलेल्या दिवशीं ठरलेल्या वेळेस आठवड्यांतून एकदा ईश्वरोपासनेला हजर राहीन व उपासना करीन.

७ माझा गुरु जसा स्वताला “देवाचा पुत्र” म्हणत आहे तसाच “मनुष्याचा पुत्र” हि म्हणत आहे व मनुष्याच्या सेवेचाचून देवसेवा पुरी होत नाही असें मला शिकवीत आहे, म्हणून मी नियमानें मनुष्याची कोणती तरी निष्काम सेवा करीन.

८ मी ईश्वराची प्रार्थना करून तो बुद्धि देईल त्याप्रमाणें दरबारच्या सर्व जबाबदाऱ्या स्वताच्या समजून दरबाराला नित्यनैमित्तिक रीतीनें द्रव्यदान करीन.

९ मी दर बारा महिन्यांच्या अवकाशांत निदान एक तरी नवा दरबारी मिळवून देईन.

ख्रिस्तनायनाश्रम,
सातारा, एस्.एस्.सी.

नारायण वामन टिळक,

वडील सेवक
देवाचा दरबार

देवाच्या दरबाराला सुरुवात झाली. पुष्कळ सभासद मिळूं लागले परंतु त्यास विरोधही फार होऊं लागला. * कोणतीही नवीन गोष्ट आली म्हणजे तिच्याकडे संशयो दृष्टीने पाहण्याचा

* डॉ. आर.ए.ह्यूम लिहितात-

"Mr. Tilak's ideal in forming this new organisation is to develop brotherhood of Indian Christians, which will be connected with the Indian Church and will help it by promoting Christian Service among its members and among others. This Darbar is not to have services on Sundays, is not to administer Christian sacraments, is not to lesson, but is to develop loyalty to the Christian church and its works."

मनुष्यस्वभावच आहे.

ह्याच परिस्थितीत ख्रिस्तायन लिहिण्यास शांतपणा मिळावा म्हणून त्यांनी आपले नगरचे बिन्हाड हालवून सातान्यास नेण्याचे निश्चित केले.

सातारा

१९१६ साली रूथ इंटर पास झाली* तिचा रिझल्ट लागल्यावर आठ दिवसांनी दत्तू बी.ए.झाल्याची तार आली. बी.ए. झाल्याबरोबर दत्तूला नगरच्या मिशन हायस्कूलांत मास्तरचें काम लागलें. मुलगा पगार मिळवता झाला म्हणून मलाहि आनंद वाटला. पण नगरास त्यानें तीनचार महिनेच काम केलें. त्याच्या मनांत फार होतें कीं आपण एम्.ए. व्हावें; त्याप्रमाणें आपल्या पोटापुरती व फी पुस्तकापुरती व्यवस्था झाली तर नागपुरास जाण्याची त्याची धडपड होती. तिला यश येऊन तो नागपूरला गेला. तेथें त्याला हॉस्टेलमध्ये रहायला एक फुकट खोली व त्यावर देखरेख करण्याच्या कामासाठीं १५ रुपये महिना असें त्याच्या बेतापुरतें काम मिळालें. शिवाय एक शिकवणी मिळाली. त्यानें तेथें जाऊन एम्.ए. व एल.एल.बी.च्या वर्गांत नांवें घातलीं.

इकडे टिळकांच्या वृत्तींत अधिकाधिक बदल होऊं लागला व तो अगदीं झपाट्यानें होऊं लागला. अगदीं बाळपणापासून त्यांच्या मनाचीं एकसारखी तळमळ व धडपड चाललेली असे. आपण आहों ते व तसे असतां उपयोगी नाहीं कांहीं तरी अधिक चांगलें व्हावें अशी शेवटल्या घटकेपर्यंत त्यांची इच्छा असे. व शेवटीं त्यांच्यांतील मोठमोठाल्या दुर्गुणांवर त्यांनीं जय मिळविला. मनुष्याचा स्वभाव तरुणपणांत पूर्णपणें जो बनायाचा असतो तो बनतो असें म्हणतात. परंतु टिळकांच्या बाबतींत तरी तें खोटें ठरलें. कारण त्यांची वाढ अगदीं शेवटपर्यंत होत चालली होती.

दत्तू नागपूरला गेल्यानंतर थोड्याच दिवसांत टिळकांनीं आपली बदली सातारान्याला करून घेतली. ** कित्येक वर्षांपूर्वीं सुरू केलेलें महाकाव्य ख्रिस्तायन हे कोठेंतरी बसून पुरें करावें असें त्यांच्या मनांत फार होतें. पण जन्मस्वभावाप्रमाणें त्यांना कधीं स्वस्थ बसून तें काम उरकतां आलें नाहीं. नगरास ते इतक्या लोकांना माहीत होते व शिवाय ते नगरास आहेत हेंहि इतक्या लोकांना माहीत होतें कीं घरीं भेटायला येणाऱ्या माणसांची संख्या फार वाढूं लागली होती. व ह्यांच्याशीं एखाद्या आवडत्या विषयावर वादविवाद सुरू झाला कीं मग तासच्या तास निचिंतीच व्हायची.

* सर्व मुलींत पहिली आली.

** ७ सप्टेंबर १९१६ रोजी टिळक सातारान्यास हजर झाले असें त्यांच्या एका पत्रावरून कळतें.

तेव्हां एखाद्या शांत स्थलीं जाऊन ख्रिस्तायन पुरें करण्याचें ठरलें. डॉ. ह्यूमसाहेब होतां होईल तितके त्यांना संभाळून घेत. त्यांनीं ताबडतोब सातारला आपल्या मुलीला लिहून तेथें आमची व्यवस्था केली. तेथला एक मोठा बंगला आम्हांला राहाण्यास मिळाला. ह्या बंगल्याचें नांव टिळकांनीं ख्रिस्तायनाश्रम असें ठेवून तेथें जातांच एक पाटी करवून ती त्या बंगल्यावर ठोकून दिली.

सातान्यास आम्हीं पोंचलों तेंव्हां डॉ. ह्यूमच्या कन्या मिसेस ली ह्यांनी आमचें स्वागत केलें. त्या दिवशीं आम्हीं सारीं त्यांच्याकडे राहिलों. त्यांचे पति मिस्टर ली नुकतेच वारले होते. त्यांची दोन गोजिरवाणीं मुलें व त्या इतकीच माणसें त्यांच्या घरीं होतीं.

दुसऱ्या दिवशीं आम्हीं आपल्या बंगल्यांत राहायला गेलों. राहणी दरवेशाचीच होती; पण ती मोठ्या थोरल्या बंगल्यांत होती एवढेंच. कोठें सामान नाहीं सुमान नाहीं सारें चक्र-गोसाव्याच्या मठीप्रमाणें वारा द्वारें मोकळीं. कोणीं यावें कोणीं जावें अशी व्यवस्था होती. आमच्याबरोबर दत्तूच्या भावि पत्नीचा आतेभाऊ बेंजी^१ होता. रामभाऊ धर्माधिकार्यांची चिकी होती. चिकीची आई वारल्यापासून ती आमच्याच घरी वाढली होती. मी म्हणे बंगल्यांत कशाला राहायला पाहिजे ? बंगल्यांत राहायचें म्हणजे सोबतीचा प्रश्न आहे. बेंजी कांहीं नेहमीं राहणारा नाहीं. बंगला हा असा वस्तीपासून दूर ! ते म्हणत करायची काय आणखी सोबत ? चिकी आहे; टॉमी आहे; चिकी बिचारी आठनऊ वर्षांची होती. टॉमी कुत्रा होता.

पण टिळकांची पुण्याई मोठी. तेथें आल्यावर टिळकांना ख्रिस्तायन लिहिण्यास म्हणून डॉ. ह्यूमसाहेबांनीं एक कारकून^२ पाठविला. टिळक आतां ख्रिस्तायनाचें काम करीत होते. शिवाय ज्ञानोदयाचें काम तर १९१२ पासून ते फुकटच करीत होते. तेव्हां टिळकांना कामाचा बोजा पडूं नये म्हणून ज्ञानोदयाच्या कामांत हातभार लावायला व ख्रिस्तायनाच्या नकला करायला ह्या गृहस्थांची योजना झाली. ह्यांचें कुटुंब चांगलं होतें. दोन मुलांपैकीं एक गवई^३ होता. त्याच्याकडून टिळकांनीं मला सा रे ग मचे पाठ देण्यास सुरुवात केली. कधीं कधीं तेहि धडे घेण्यास बसत. कारण पुढेंमागें कीर्तनें करीत हिंडण्याचा आमचा बेत होता.

आमच्या कीर्तनांत साहाय्य करण्यासाठीं टिळकांनीं मुंबईहून मिस मिलार्ड ह्यांच्या आंधळ्यांच्या शाळेंतून लिंबाजी^४ नांवाचा एक आंधळा तरुण बोलाविला होता. तो आंधळा, त्याची बायको एका डोळ्याची. पण चार डोळ्यांऐवजीं ह्या एकाच डोळ्यांत त्यांची प्रेमांमुळें

१. बेंजामिन गंगाराम कुकस.

२. नारायण गोविंद रातंजनकर.

३. श्रीकृष्ण नारायण रातंजनकर.

४. लिंबाजी बोरुडे.

फार चांगली गुजराण होत होती. आम्हीं त्याला दहा रुपये व घर दिलें होतें. पण आतां परवां मीं ऐकलें कीं त्याला दहा रुपयांच्या ठिकाणीं आतां चाळीस रुपये पगार मिळतो व एक डोळ्याच्या जागीं त्याच्या घरांत आतां नऊ डोळे आहेत ! बांबोरीस एक गरीब ख्रिस्ती मनुष्य होता. त्याचें नांव राभाऊ ससाणे. ह्याला सहाय्य म्हणून टिळक कित्येक वर्षे दरमहा दोन रुपये पाठवीत असत. पण सातारच्या ह्या गडबडींत दोन महिने पैसे पाठवावयाचे राहून गेले होते. शिवाय आतां पैसेहि नव्हते म्हटलें तरी शोभले असतें.

आम्हीं सातारच्यास पोंचल्यावर एक दोन आठवड्यांतच ससाण्यांची स्वारी आपलें गोठोडें व काठी सांवरीत सांवरीत बंगल्यांत शिरली !

“सलाम साहेब !”

“ससाणे ? तुम्ही कसे आलां ?”

“आगगाडीनें !”

“कां आलांत ?”

“पैशासाठीं”

“अहो ससाणे दोन दिडक्यांत मला पत्र आलें नसतें का ?”

“म्हटलं आठवण राहते न राहते म्हटलें जावें झालें स्वतःच.”

“अहो तें खरें पण खर्च किती झाला ह्याची कांहीं कल्पना ? नाहीं म्हटलें ! आपण ते घालच ! मी उसने आणले ते पैसे.”

“वा ससाणे ! मोठा शहाणपणा केलांत. आतां उशीर झाला तर असे येऊं नका. आलांत तर मी पैसे बंद करीन.”

असें म्हणून त्याचें जातांयेतांचें भाडें दहा रुपये व मागच्या दोन महिन्याचे चार रुपये असे चौदा रुपये त्या म्हातार्याला देऊन वाटेला लावलें. दहा रुपयांचा धडा घेतला. मग मात्र शेवटपर्यंत टिळक कधीं ते दोन रुपये पाठवायला विसरले नाहींत.

टिळकांनीं सातारच्यास आल्यावर कांपाउंडमध्ये बाग लावण्यास सुरुवात केली. मी त्यांत कांहीं मन घालीत नसे म्हणून ते माझ्यावर संतापत. मी म्हणे आजपर्यंत इतक वेळां बाग लावली ती तुम्हीं कोठेंच टिकू दिली नाहीं. आतां मी कांहीं बाग लावायला तयार नाहीं. तेव्हां ते आपले एकटेच पाणी घालून बागेची जोपासना करीत. काय असेल तें असो पण माझे मनच होईना बागबगिचा करायला. एहवीं मी किती हौशी पण येथें तें कांहीं

जमेना.

ख्रिस्तायन लिहायाला म्हणून टिळक साताऱ्यास आले पण तेथे आल्यावर त्यांचे ते काव्य पुन्हां मागे पडले. मी म्हणे, अहो तुम्ही मुद्दाम ख्रिस्तायन लिहायाला सातारला आलां आणि येथे कांहीं लिहीत नाही. ते म्हणत, तुला काय समजते आहे त्यांत ? हे काम स्फूर्तीचे आहे. करा काव्य म्हटल्याने काव्य होत असते का ?

आणि त्यांना इतर कामे का थोडीं होती? देवाचा दरबार होता व त्याच्या जोडीला डेक्कनरयत समाज नांवाचा एक समाज* त्यांनी व कोठारी* वगैरेंनी नुकताच सुरू केला होता. प्रांतिक कार्यकारी मंडळांत त्यांचे नांव पहिले होते. व ह्या डेक्कनरयत समाजाच्या निमित्ताने त्यांचे एकसारखे पुण्याला जाणे येणे सुरू होते. विशेषतः ख्रिस्ती लोकांत देवाचा दरबार व ख्रिस्तीतर मागासलेल्या लोकांत डेक्कनरयत समाज ह्या दोन्हीमध्ये ख्रिस्तायनाची ओढाताण सुरू झाली होती.

* या समाजांत वा.रा.कोठारी, के.आर.कांबळे, प्रो.वामन गोविंद काळे इत्यादिकांचा पुढाकार होता असे १९१७ च्या ज्ञानोदयावरून कळते.

१. वालचंद रा. कोठारी.

— १७ —

संन्यास

परंतु सातान्यास आलों तरी टिळकांची फिरती कमी झाली नव्हती. मात्र ह्या फिरतींत फार महत्वाचे प्रसंग घडून आले. मद्रास इलाख्यांत हिंदिंगल येथे त्यांना आमंत्रण आल्यावरून तेथील ख्रिस्ती लोकांना त्यांनी जाऊन व्याख्यान दिली.* महाराष्ट्रातील ख्रिस्ती लोकांत दिसून न येणारी एक विचित्र गोष्ट टिळकांच्या पाहण्यांत आली. हे लोक ख्रिस्ती झाले तरी त्यांनी ख्रिस्ती होतांना स्पृश्यास्पृश्यतेचे गाठोडे झटकून न टाकतां तसेच आपल्या उराशी बाळगून आपल्याबरोबर आणले आहे. कांहीं लोक चर्चमध्ये आंत बसत तर कांहीं अस्पृश्य ख्रिस्ती (?) लोक बाहेर बसत !

टिळकांच्या वृत्तीला हें सहन होणें शक्य नव्हतें. एक दिवस ते आले ते बाहेरच्या लोकांत जाऊन बसले, आंतल्या मंडळीकडे ते दुंकून पाहीनात. बाहेरच त्यांनी बोलण्यास सुरुवात केली. तेव्हां आंतल्या मंडळीला लाज वाटून एक एक एक बाहेर येऊन बसूं लागला. टिळकांनीं नंतर तेथें असा नियमच केला कीं असा भेदभाव ज्या ठिकाणीं असेल तेथें आपण बोलणार नाहीं. व त्याचा इतका चांगला परिणाम झाला कीं त्यांना त्या फेरींत पुढें कधीं भेदभाव दिसून आला नाहीं.

ह्याच सुमाराला राहुरीस ख्रिस्ती व्यवसायी मंडळाचें संमेलन होतें त्यांत टिळकांना आमंत्रण असून तेथें ते गेले होते.

जवळ जवळ ख्रिस्ती झाल्यापासूनच आपण मिशनचे पगारी नोकर राहूं नये असें त्यांना वाटे. मार्गे एक दोन वेळेस त्यांनीं पगार घेण्याचें थांबविलें व मिशनचें पूर्वीं होते तेंच काम विनावेतन केलें. परंतु आतां त्यांना एक फार मोठें व निराळें कार्य अंगावर घ्यायचें होतें व तें घेण्यासाठीं पूर्वतयारी म्हणजे मिशनची नोकरी सोडून देणें. राहुरीहून १ सप्टेंबर १९१७ रोजीं त्यांनीं हें पत्र प्रसिद्ध केलें:-

विज्ञापन**

शनिवार, सप्टेंबर १९१७

* Evangelistic Forward Movement for Churches in Southern India. May 26 to June 4, 1916.

** ज्ञानोदयांतूनहिं हें विज्ञापन ६-९-१७ रोजी प्रसिद्ध करण्यांत आले होतें!

“माझ्या देशाप्रीत्यर्थ, ख्रिस्ताच्या दरबाराप्रीत्यर्थ मला यापुढें प्रेम आणि सेवा यांचे अनुबंध शिवाय करून अन्य रीतीनें कोणत्याहि मानवी संस्थेचा बांधलेला राहतां येत नाहीं. माझा यापुढें सर्व हेतूस्तव सारा हितसंबंध ख्रिस्ताशीं व शुभवर्तमानाशीं मात्र असला पाहिजे. म्हणून देवाच्या वाणीला मान देऊन मी आजपासून मिशनचा किंवा दुसऱ्या कोणत्याही मानवी संस्थेचा आश्रित किंवा वेतन घेऊन काम करणारा चाकर नाहीं. मी एक ख्रिस्ती संन्यासी म्हणजे विरागाच्या नव्हे - तर अनुरागाच्या मार्गे जाणारा संन्यासी आहे. मला आजपासून देव जो आत्मा तो सांगेल तसा होण्याचे व तो सांगेल तें करण्याचे प्रयत्न करावयाचे आहेत.

ज्यांचें ख्रिस्तावर, हिंदुस्थानावर, मजवर प्रेम आहे, त्यांनीं आपणा सर्वांचा पिता जो परमेश्वर त्याच्या दयासनासमोर मजकरितां मध्यस्थी करावी हें साह्य मी मागत आहे.

नारायण वामन टिळक

ह्या खालीं ‘कांहीं गोष्टींचा खुलासा’ दिलेला आहे तो असा:-

१. हा माझा निश्चय प्रसिद्ध करण्याची कारणें तीन आहेत.

(अ) मला पुन्हां माणसांवर अवलंबून राहण्याचा मोह झालाच तर हें प्रसिद्धीकरण माझ्यापुढे उभें राहिल व मला पुष्कळ अंशीं आंवरून धरील.

(ब) माझें उदाहरण पाहून हिंदी ख्रिस्ती समाजांत जे लोक असेंच करायला पाहात असतील त्यांना उत्तेजन येईल.

(क) हा निश्चय तडीस जायला मला पुष्कळांच्या प्रार्थनांची गरज आहे.

२. मी करीत आहे या कामाचें काय होणार.

(अ) अमेरिकन मराठी मिशन मला प्रत्यक्ष माझ्या आईच्या ठिकाणीं झालेलें आहे. माझ्या मनांत कृतज्ञतेचा नुसता लवलेश जरी असेल, तरी मी माझ्या या मातृतुल्य मिशनला अडचणींत पाडणार नाहीं. यापुढें मला याचा पगार मात्र नको. याचें प्रेम, सहानुभूति, प्रार्थना हें सारें पाहिजे आहे. मी याचीं जीं कामें करीत आहे, तीं अशींच करीत राहणार. माझ्या ह्या नवीन स्थित्यंतरांतसुद्धां मला याचें साह्य पाहिजे. आणि तें होणार आहे.

(ब) मी “जनसेवा ही ईश्वरसेवा !” समजणारा मनुष्य आहे, एवढ्यावरून माझ्या शुभवर्तमानाच्या सेवेविषयींच्या समजुतींत कोणकोणत्या कामांचा समावेश होतो हें लक्षांत येण्यासारखें आहे.

ना.वा. टिळक”

टिळकांनी पगार घेणें सोडलें. एक प्रकारचा संन्यास घेतला. ते अंगांत कफनी घालूं लागले. त्यांच्या दोनच कफन्या असत व त्या ते स्वतः हातांनीं धूत. घरांत सुद्धां आतां चाकरनोकर कोणी नव्हतें. अगदीं चूल-पोतेऱ्यापासून ते स्वतः करीत. 'तुम्हीं संन्यास घेतला म्हणजे कुटुंबाचा त्याग केला काय ?' असा त्यांना एका ख्रिस्ती गृहस्थांनीं* प्रश्न केला. ह्यांनाहि टिळकांप्रमाणें आपण लोकसेवा करावी असें वाटत होतें. परंतु त्यांच्यावर कुटुंबभरणाचा मोठा बोजा होता. टिळकांनीं ह्यांना जें उत्तर पाठविलें तें, व आपल्या झोळीसंबंधीं जें त्यांचें म्हणणें होतें तें त्यांनीं प्रसिद्ध केलें होतें तें खाली दिलें आहे.

एक मननीय पत्र*

जयख्रिस्त वि.वि. आपलें पत्र येऊन बरेच दिवस झाले. त्याबद्दल उपकार मानतो. त्याचें उत्तर देतांना जर मजकडून एखादा शब्द, एखादें वाक्य, एखादें विधान आपणास अप्रिय वाटण्यासारखें माझ्या लेखणींतून बाहेर पडलें, तर त्याबद्दल क्षमा करावी.

ख्रिस्ती संन्यास म्हणजे पत्नीचा त्याग नव्हे. तिचें आपणावर व आपलें तिच्यावर निष्काम प्रेम असणें, परस्परांनीं परस्परांला इहलोकीच प्रभु ख्रिस्ताच्या इच्छेप्रमाणें व उपदेशाप्रमाणें स्वर्गांत नेऊन अधिष्ठित करणें. आपल्या सामर्थ्याच्या बाहेर आपल्या कुटुंबाची वाढ होणे ही भयंकर आपत्ति होय. हिला मी भयंकर म्हणतो याचें कारण ही प्रत्यक्ष मातापितरांकडून स्वताःच्या संततीच्या शरीराचा, मनाचा, आत्म्याचा नाश करविणारी आपत्ति होय. फाजील संतती ही ईश्रवराची देणगी नव्हे. ईश्रवराचे संदेश जगाला देणारा साधुवर्य पौलस इंद्रियदमनाची गणना पवित्र आत्म्याच्या फळांमध्ये करीत आहे (गलती ५:२२,२३); याचा अर्थ इतकाच, कीं देवाचा आत्मा - पवित्र आत्मा - देव जो आत्मा तोच पतिपत्नीला इंद्रियदमन करून असा असें सांगत आहे; म्हणजे तुम्हांला तुमच्या आवांक्व्याच्या बाहेर संतती होऊं नये असें म्हणत आहे. ख्रिस्ती संन्यास पतीला आपल्या पत्नीचा त्याग कर असें सांगत नाही. या बाबतींत "जें देवानें जोडिलें तें माणसांनीं तोडूं नये" अशी प्रभूची स्पष्ट आज्ञा आहे. सारांश जर आपल्या कुटुंबाच्या आजचाच आटोक्याबाहेर झालेला विस्तार आणखी अधिक व्हावयाचा असेल तर आपण मजप्रमाणें संन्यास न घेतां, घरांतले घरांतच देवाचें साह्य घेऊन क्रमाक्रमानें किंवा एकदम आपल्या पत्नीविषयक प्रेमाशीं संबद्ध असलेल्या कामाचा त्याग करा. हा पहिला संन्यास होय. हा पूर्णपणें व्हायला पति व पत्नी या उभयतांचें सहकारित्व पाहिजे. आपण उभयतां देवाच्या चिंतनांत, प्रार्थनेंत, सेवेंत, जितकीं जितकीं अधिक निमग्न व्हाल, तितका तितका आपणास हा संन्यास होईल.

* नीळकंठराव उर्फ मामा माटेगांवकर, हे देवाच्या दरबाराचे एक दरबारी होतेच. त्यांना दिलेलें हें उत्तर ४-१०-१९१७ च्या ज्ञानोदयांत प्रसिद्ध झालेलें आहे.

आपण इतपत संन्यास घेतला, तरी आपण गृहत्याग करूं नये. आपलें काम किंवा वेतन सोडूं नये. आपलें कुटुंब मोठें आहे, आपण आपल्याच संततीला अन्नान्नदशेला लावाला, तर तें महापाप होय. देव आपल्या भक्तांचा योगक्षेम चालवितो त्यांनीं त्याबद्दल चिंता करूं नये. या अर्थाचे आदेश व उपदेश पवित्र शास्त्रांत पुष्कळ ठिकाणीं सांपडतील; पण त्यांपैकीं एकाचाहि अर्थ अजून जगाला कळावा तसा कळत नाहीं. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे या सर्वांचा खरा सारांश “कामकरी मजुरीस योग्य आहे,” ह्या ख्रिस्ताच्या एका वचनांत आलाआहे. प्रभु आपल्या शिष्यांना संग्रह करूं देत नाहीं, पोटासाठीं कोणाची चाकरी करूं देत नाहीं, आपल्या कार्याची परंपरा सोडून इतर धंदा करूं देत नाहीं, “तुम्ही स्वाराज्य जवळ आलें आहे” अशी घोषणा करीत संचार करा, रोग्यांना निरोगी करा, महाव्याधिग्रस्तांना स्वच्छ करा, मृतांना उठवा, भुतें काढा, तुम्हांला फुकट मिळालें आहे तुम्ही फुकट द्या ही आज्ञा देऊन जगांत पाठवीत आहे; तरी तो त्यांना म्हणत आहे, कीं “कामकरी मजुरीला योग्य आहे !” या कामकऱ्यांची मजुरी देणारा यांचा मालक कोण? अर्थात् प्रभु. पण तो ही मजुरी कोणाकडून देवविणार ? ज्याचें हें मजूर काम करितील त्या जगाकडून! किती? कामाच्या महत्त्वाप्रमाणें. यावरून आपल्या लक्षांत येईल, कीं नुसतें ईश्वरचिंतन करून नव्हें, तें जो तो स्वतःच्या अध्यात्मलाभासाठीं करित असतो, तर जगाची सेवा करणाऱ्या ख्रिस्ती संन्याशांनं जगापुढें आपल्या मजुरीकरितां झोळी पसरणें ही भिक्षावृत्ति नव्हे. “भिक्षापात्र अवलंबिणे ! जळो जिणें लाजीवाणें !” ख्रिस्ती संन्यासी तें कदापि करणार नाहीं.

मी झोळी घेतली आहे, कारण मी हिंदुस्थानाची सेवा करायला तयार आहे. मला माझ्या सेवेची मजुरी पाहिजे आहे, ती माझ्या सेवेपुरती पाहिजे आहे. माझ्या कुटुंबाकडे पाहून त्याची दया येते म्हणून कोणीं माझ्यापुढें लाख रुपये ठेविले, तरी मला ते नको आहेत. माझ्या सेवेची किंमत जगानें माझ्या एकट्याच्याच पोटापुरती ठरविली, तर मी उपाशीं राहून तें अन्न आपल्या कुटुंबापुढें ठेवीन. जर ती अशी दहा कुटुंबें पोसण्याइतकी ठरली तर मीहि आपल्या कुटुंबाच्या पंक्तीला बसून दोन घास खाईन, व बाकी उरल तें जगाचें जगाला परत देईन. आपल्या देशाच्या मार्गें आतां २१ वर्षे लागलेला प्लेग आपणास भयंकर वाटतो, पण त्यापेक्षां भयंकर अशी एक सांथ या देशाच्या मार्गें निरंतर लागलेली आहे. या सांथीचें नांव भिक्षादेहि ! हिचा घरबसल्या अगर चोहोंकडे हिंडून प्रसार करणें हाच आपला धर्म, वडिलोपार्जित धंदा असें समजणारे लोक ह्या देशांत असंख्य आहेत. यांत आणखी ख्रिस्ती संन्याशांची भर पडायला नको.

तथापि पौलसानें ज्याप्रमाणें आपल्या हातांनीं काम करून स्वतःचा व स्वतःबरोबर शुभवर्तमानाची सेवा करणाऱ्याचा चरितार्थ चालविला, (प्रे.कृ. २०:३३ - ३५) त्याप्रमाणें

आपल्या वैद्यकीच्या धंद्यावर आणि तोहि आपल्या देवसेवेच्या व देशसेवेच्या आड येणार नाही इतपतच करून जर आपणास आपला व आपल्या कुटुंबाचा चरितार्थ चालवितां येईल, तर आपण खुशाल वेतन सोडून स्वतंत्र व्हावें.

पुढें दिलेल्या स्थलांचा विचार करा:-

१. कलस्सै ३:३ - याचा ज्याला अनुभव आला आहे,
२. प्रे.कृ. २:४ - याप्राणें जो संपन्न झाला आहे,
३. रोम. ८:३५-३९-इतकी ज्याची ख्रिस्तार्शी मैत्री आहे,
४. फिलिप्पै. १:२१- या योगाची ज्याला नित्य प्रतीति आहे,
५. मात्थी ५:११, १२-हीच ज्याची धन्यता आहे,
६. मात्थी २५:३४-४०-याप्रमाणें ज्याला मनुष्यमात्र देवाचा प्रतिनिधि दिसत आहे,
७. १ करिंथ १३-येथपर्यंत ज्याचें प्रेम जाऊन पोहोचलें आहे,
८. १ करिंथ ११:१-इतका ज्याला अधिकार प्राप्त झाला आहे,

त्याला मात्र हा संन्यास साध्य आहे. आपण करीत आहां तेंच काम करीत राहा, व शास्त्रवाचन, मनन, प्रार्थना, सेवा यांचा आश्रय करून देव काय सांगतो याची वाट पाहा. माझा अगर कोणत्याहि माणसाचा सल्ला घेत बसूं नका. हा सल्ला घेणें हेंच आपण अजून देवावर नव्हे, तर माणासावर अवलंबून आहांत याचें चिन्ह आहे.

आणखी एक लक्षांत ठेवा. “ज्याला हें घेववेल तोच हें घेवो” (मात्थी १९-१२) ही ख्रिस्ताची सूचना नुसती ब्रह्मचर्यापुरतीच नसून, असल्या कोणत्याहि महात्यागाला लागूं आहे. शिवाय १ करिंथ. १२:४-२० या भागाचा नीट विचार केला, तर दिसून येईल, कीं ज्यांना असले महात्याग करवत नाहीत, ते जयांनीं हे केले आहेत त्यांच्याहून किमपि कमी नाहीत. आपण आपल्या आहे त्याच स्थितींत आपल्या असेल तितक्याच सामर्थ्याचा व साधनांचा देवाप्रीत्यर्थ व मनुष्यांप्रीत्यर्थ उपयोग केला म्हणजे पुरें. मग आपली योग्यता व आपला उपयोग हे महात्याग करणाऱ्यांच्यापेक्षां कमी नाहीत.

आपण आणखीं दोन प्रश्न केले आहेत, त्यांचीं उत्तरें मी देत नाहीं. कारण हीं उत्तरें दे अशीं ख्रिस्ताची मला आज्ञा नसून, हीं देण्यानें आपल्या मनाचेंहि समाधान होणार नाहीं. तथापि या प्रश्नासंबंधानें आपणास माझा एकच अनुभव सांगून मी हें पत्र पुरें करितों. आपण किंवा दुसरे कित्येक लोक ज्याला माझा अस्थिरपणा म्हणतात, तें मीं ईश्वरी कृपादान समजून त्याबद्दल त्याचे कितती वेळां तरी उपकार मानिले आहेत !

अधिकोत्तराबद्दल पुन्हां एकदा आपली क्षमा मागून मी आपली रजा घेतों.

आपला नम्र सेवक,

नारायण वामन टिळक

विज्ञापन*

“कामकन्याला त्याचें अन्न मिळावें हें वाजवी आहे” (मात्थी १०:१०).

हें अन्न देणारा देव आहे, आणि हें तो कामकन्यानें ज्यांचें काम केलें त्यांच्याकडून देववितो (मात्थी १०:११-१४),

यास्तव खाली सही करणारा आपल्या ख्रिस्ती व ख्रिस्तीतर बंधुभगिनींस याप्रमाणें सविनय सूचना करीत आहे.

१. मी ज्यांची सेवा करीन, त्यांच्यापुढें मला गरज असल्यास आपली झोळी करीन. तींत देवाच्या प्रेरणेनें ते जें टाकितील त्याचा मी देवाचे व त्यांचे उपकार मानून स्वीकार करीन. माझ्या गरजेपेक्षां हें दान अधिक भरल्यास बहुतकरून मी त्याचा तेथल्या तेथेंच जनसेवेप्रित्यर्थ उपयोग करीन.

उदारणार्थ मी नुकताच एके ठिकाणी गेलों असतां निरनिराळ्या पांच जनसंघांकरितां माझीं व्याख्यानें झालीं; या पांचहि प्रसंगीं मला आपली झोळी पुढें करण्याचा हक्क होता. पण तेथें असतांनाच देवानें अन्य मार्गाने माझ्या गरजा भागविल्या. म्हणून पुन्हा गरज लागेपर्यंत मला या हक्काचा उपयोग करणें न्याय्य वाटलें नाही, व मी तो केला नाहीं.

२. या वृत्तीला मी भिक्षा समजत नाहीं. मला भिक्षा मागायाची नाहीं, किंवा भिक्षुकीला उत्तेजन द्यावयाचें नाहीं. मी संन्यासी आहे. मी ख्रिस्ती संन्यासी असल्यामुळें मला आपल्या कुटुंबाला हें पूर्वजन्मींचे लागेबांधे म्हणून दूर करतां येत नाहीं. “स्वर्गांत लग्न करून देत नाहीत, आणि घेत नाहीत” ही प्रभूची उक्ति येथेंच खरी झालेली अनुभवविणारीं आम्ही नवराबायको येथें आहेत तोंपावेतों एकत्रच राहणार, मुलेंहि तशींच. यामुळें माझी नाहीं तर माझ्या कुटुंबाची दया येऊन कोणी मला कांहीं पाठवूं नये. आधीं आपलें किंवा आपल्यातर्फें दुसऱ्या कोणाचें काम सांगावें, तें मीं केलें तर माझ्या झोळींत जें टाकावेसें वाटेल तें टाकावें. उगीच कोणीं कांहीं दिल्यास तें मी घेणार नाहीं. कारण “कामकन्याला त्याचें अन्न मिळावें हें योग्य आहे.”

नारायण वामन टिळक

* ज्ञानोदय १७-४-१९१७

तीव्र जाणीव

सातारला जाऊन दहा महिने झाले नाही तोंच टिळकांनी काम सोडलें. तें सोडण्याचा निश्चय जाहीर करण्यासाठी ज्या डाकेनें त्यांनीं ज्ञानोदयाकडे पाठविला त्याच डाकेनं दत्तूकडे रवाना झाला. दत्तूची प्रीव्हियस एम्.ए. ची परीक्षा तोंडाशीं आलेली आणि त्यांतच ही बातमी त्याला जाऊन पोंचली. त्यानें ताबडतोब वडलांना पत्र लिहिलें कीं आपण काम सोडूं नका असें मी म्हणत नाहीं पण मी येतों आहे तेंथपर्यंत हें प्रसिद्ध करूं नका. वडलांची तार गेली कीं मी तुला पुण्यास रा.कोठारीकडे भेटेन. तेथें ये. दत्तू तेथें गेला तों त्याला कळलें कीं बातमी प्रसिद्धहि झाली ! अर्थात् त्याला काय बोलायाचें होतें तें तेवढ्यावरच राहिलें. त्याचें म्हणणें एवढेंच होतें कीं बेबीची काय व्यवस्था करायाची ती करून मागचा पुढचा विचार व व्यवस्था करून मग काम सोडावें* पण आतां तो प्रश्नच राहिला नव्हता. आतां एम्.ए.हि राहिली; कारण आतां आपल्याला संसाराकडे पाहवें लागणार हें त्यानें ओळखलें. मात्र पुढें काय करायाचें हें त्यानें ठरवून टाकलें. मुंबईस येऊन इकडच्या एल्.एल्.बी.च्या टर्मस् भरायाच्या असें त्यानें ठरविलें. पण टिळक एकेनात. ते म्हणत वकिलीच्या धंद्यात माझ्या मुलानें पडावें असें मला मुळींच वाटत नाहीं. दुसरा कोणताहि धंदा तूं कर. दुसरा कोणता करतां येईल ? डॉक्टर तर आतां होतां येणें शक्य नाहीं. राहतां राहिला मास्तरचा धंदा. तो करतो पाहिजे तर. शेवटीं मुंबईस जाऊन मास्तरकी मिळवावी व उरल्या वेळेंत एल्.एल्.बी.च्या टर्म भराव्या असें ठरलें व तो मुंबईस काम शोधायला गेला. त्याला कामहि चटकन लागलें व भायखळ्याच्या मिशन हायस्कूलमध्ये तो मास्तर झाला ! ह्या गडबडीत प्रीव्हियस एम्.ए.मध्ये दत्तू नापास झाला व पुढें पुढें मुंबई युनिव्हर्सिटींत एकदोनदां प्रयत्न केला असतां येथें त्याला परीक्षेलाच बसण्याची परवानगी न मिळाल्यानें एम्.ए.ची आशा अजिबात सोडून द्यावी लागली.

पुण्याहून टिळक नगरला जाऊन आलें. कल्याणीची एक पारडी सोनी तेवढी राहिली होती ती येतांना ते विकून आले. पन्नास रुपयांना विकली असें म्हणाले. मला काय सोनी गेली एवढें खरें. विकली असो वा दिली असो. ते पैसे कांहीं हातीं आले नाहीत.

येतांना नाम्या नांवाचा एक टोणगा मात्र घेऊन आले. नाम्या अत्यंत भोळा, बोबडा व

* टिळकांनीं आपल्या हयातींत ताराबाईच्या शिक्षणाचा भार देवदतांवर किंवा दुसऱ्या कुणावरहि पडूं दिला नाही.

कामसू होता. कामाचा कंटाळा असा त्याला नसे. त्याला जेऊन खाऊन एक रुपया पगार व कपडे ही बोली होती. टिळक नाम्यावर आपला वेळ खर्च करू लागले. त्याला ते रोज प्रभूच्या प्रार्थनेच्या संथा देत. त्यांनी म्हणावें, “हे आमच्या आकाशांतील बापा” तर त्यानें हटकून म्हणावें, “हे आमच्या आईच्या बापा.” पण टिळकांनीं कधीं कंटाळून त्याला शिकविण्याचें सोडलें नाहीं.

एकदा आमच्याकडे बॅरिस्टर आठवले^१ व त्यांच्या पत्नी सौ.मीनाबाई पाहुणीं आलीं होती. नाम्यानें मला विचारलें, “हे कोण आहेत ?” मी सांगितलें, “ही माझी मुलगी आहे व ते जांवई.” “जांवयाला कोण कोण आहेत ?” नाम्यानें पुन्हां विचारलें. “त्यांना एक भाऊ आहे,” मी म्हटलें. “ते काय कलतात ?” नाम्या बोबडा बोलत असे. मी म्हटलें, “त्यांनाच विचार जा.” नाम्या हातांत केरसुणी घेऊन जांवईबुवांकडे गेला.

“काय हो जांवईबुवा तुम्ही काय काम करलता ?”

“हजामतीचें”

“अन् तुमचा भाऊ ?”

“बटलचें”

नाम्या हें ऐकून हतबुद्धच झाला ! टिळकांनीं आपली मुलगी हजामाला कशी दिली ह्याचे त्याला मोठें कोडें पडलें. तो पुन्हां माझ्याकडे आला आणि निषेधात्मक स्वरांनें म्हणाला-

“अहाहा ! काय जांवई पाहिला आहे. एक हजाम तर त्याचा भाऊ बटल ! भाऊला मुलगी कुठली पाहिली तल मुंबईची. त्याच्यापेक्षां माझ्या शलावनमामाची मुलगी किती चांगली. ती का नाहीं केलीत भाऊला ?”

ह्या वेड्या गोळ्याचे आमच्या घरांत फार कौतुक होई. चिकीचें व त्याचें नेहमीं भांडण होई. चिकीनें केलेलें त्याला पसंत पडत नसे. एकदा ती परातीत पाणी घेऊन त्यांत मडकें ठेऊन तें धूत होती. नाम्याला तिच्या कामांत कांहींतरी खोड काढायची होती. पण काय काढावी? तो तिच्यापुढें थोडा उभा राहिला. मग त्याच्या डोक्यांत कल्पना आली. तो म्हणाला “चिके सांगूं का आईला ? ते मलकं पाण्यांत ठेवलंस ! बुलल ना पलातीत !”

आंतमध्ये आमची हसून हसून मुरकुंडी वळली.

एकदा नाम्याला मीं एका आजारी बाईकडे निजायाला धाडलें होतें. ती दुसऱ्या दिवशीं

१. बॅ. शांतवन ना. आठवले

पहाटें पहाटें मेली. पहाटेच नाम्या येऊन घरीं निजला. टिळकांचा चहा झाला. त्यांनीं एक कप बेबीजवळ देऊन नाम्याला घायला सांगितला. बेबी जवळ जाते तों नाम्या ताठ ! टुळटुळू पहात होता पण हालेना कीं बोलेना.

“नाम्या ! नाम्या ! अरे असें काय करतोस ? हा चहा घे !”

पण नाम्याचें हूं नाहीं कीं चूं नाहीं. शेंवटीं आम्हीं त्याच्याभोवतीं जमा झालों तेव्हां त्यानें सांगितलें,

“मी बोलूं कसा ? त्या बाईसालखी माझी दातखीळ बसली आहे ना !”

दत्तू बी.ए. होऊन वर्षदीडवर्ष होत आलें होतें रुथ बी.ए.ला बसणार होती. त्याला कामहि पोटापुरतें लागलें होतें. आतां त्याचें लग्न करण्याचें वाटूं लागलें. पण लग्नाला पैसे कोठून आणायचे ? पैशावांचून लग्न कसें होणार ? कांहींतरी पैसे पाहिजेतच. मी मिसेस हेजनला मराठी शिकवीत असे व त्या शिकवणीचे पैसे त्यांच्याजवळच सांचविले होते. दत्तूच्या लग्नापर्यंत शंभर रुपये होणार होते. पण आणखी पैसे पाहिजे होते आणि ह्या पैशाची तीव्र जाणीव आम्हांला आतां होऊं लागली.

टिळकांनीं दत्तूच्या लग्नाची जय्यत तयारी सुरू केली. म्हणजे त्यांनीं एक विवाहपद्धति लिहून काढली व त्या पद्धतीनें त्याचें लग्न लावायाचें असें ठरविलें. ह्या विवाहपद्धतीच्या नकला करायचें काम आमच्या घरांत धूमधडाक्यानें सुरू झालें. टिळकांना अधिक काळजी करण्याची आणि तयारी करण्याची जरूरच नव्हती.

मी मिसेस हेजनला मराठी शिकवीत असे. मला इंग्रजी येत नव्हतें पण मराठींतून मराठी शिकवी. आम्ही सम्रट अशोक हें पुस्तक वाचीत होतो. त्यांत आमच्या पुष्कळ गंमती होत. एकदा वाचतां वाचतां अंगवंगकलींगमगधादि हा शब्द आला. मिसेस हेजनला ह्यांतील लालित्य इतकें आवडलें कीं त्या बेहद्द खूष झाल्या व मला म्हणूं लागल्या मी आतां मि.हेजनचें हेंच नांव ठेवणार व त्यांना अंगवंगकलिंगमगधादि म्हणून हांक मारणार !

नको नको म्हणतां म्हणतां मला हसूं येत होतें. मग ही देशांची नावे आहेत असें सांगितल्यावर त्याहि हसूं लागल्या.

१९१७ च्या जून जुलै मध्ये ज्ञानोदयांत* जाहिरात आली कीं ख्रिस्ती समाजनिदर्शक अशी स्वतंत्र मराठी कादंबरी लिहिणारासाठीं १५० व ५० रुपयांचें अशी दोन बक्षिसे लावण्यांत आली आहेत. वाङ्मयकमिटीनें लावलेल्या बक्षिसांकरतां कादंबरी लिहिण्याचा

* ज्ञानोदय जून २८, जुलै ५, १२, १९

माझा विचार नसून तीं बक्षिसें इतरांच्या उत्तेजनार्थ व्हावीं हीच माझी इच्छा आहे.

हे विचारणारे गृहस्थ म्हणजे दत्तूच होता. त्याच्या मनांत आपण कादंबरी लिहून पाहण्याचें होतें. त्या वेळपर्यंत त्यानें कधीं लहान लहान गोष्टी, मधून मधून कविता असें लिखाण लिहिलें होतें; परंतु मोठें पुस्तक लिहिण्याचा त्यानें कधीं प्रयत्न केला नव्हता.

टिळकांनीं आपल्या चिरंजीवांना अगदीं छापील उत्तर दिलें, तेव्हां त्यानें कादंबरी लिहिण्यास सुरुवात केली व ती दहाबारा दिवसांत लिहूनहि पुरी केलीं. पुढें दिवाळीच्या सुटींत तो साताऱ्याला आपलें बाड घेऊन आला.

आपली कादंबरी वडिलांच्या नजरेखालून जावी अशी त्याची फार इच्छा होती. पण ते कांहीं जमेना. टिळक नेहमीं कांहीं ना कांहीं तरी कामांत गुंतलेले असायाचें.

शेंवटीं एकदाचा योग आला. एक दिवस दुपारचें जेवण झाल्यावर टिळक खाटेवर जाऊन पडलें. अगदीं निवांत वेळ होता. कोणी माणसें जवळ नव्हतीं. दत्तू त्यांच्याजवळ खुर्ची टाकून बसला.

“पपा आतां तुम्हांला निवांत वेळ आहे. मी माझी गोष्ट वाचून दाखविता.”

“हं ! वाच” असें म्हणून टिळक डोळे झांकून ऐकू लागले. चारपांच पानें वाचलीं असतील नसतील तर टिळकांना गेली झोप लागून ! दत्तूला फार वाईट वाटलें तो मजकडे आला.

“आई, पपा आतां झोपीं गेले ! ह्यांचे लिखाण वाचूं लागले नि आपण दुर्लक्ष केलें म्हणजे ह्यांना किती राग येतो. मला कधीं हें उत्तेजन देत नाहींत.”

“अरे बाबा, ते दमले असतील. मग वाचून दाखीव.”

पण दत्तूला फारच घुस्सा आला होता. तो म्हणाला, मी त्यांना आतां कधींहि वाचून दाखविणार नाहीं कीं ह्या पुस्तकाचें काय होईल तें कळविणार नाहीं.”

पुढें पांचसहा महिन्यांनी एक दिवस टिळक टपाल आल्यानंतर दोनतीन तास ऑफिसमध्ये गेले. तों ते एक पुस्तक वाचण्यांत गुंग होऊन गेलेले.

“हें पाहिलंस का ? दत्तूनें मोठी गंमत केली. हें घे तुझें पुस्तक. दत्तूचें पुस्तक ! त्यानें लिहिलेलें आणि तुला आणि मला अर्पण केलें आहे.”

मला पुस्तकाची साधारण कल्पना होती.पण टिळक अजिबात विसरून गेले होते.

“त्याला दीडशें रुपयांचें बक्षीसहि मिळाले. आणखी काय सुंदर पुस्तक लिहिलें आहे.

मला अगदीं हातांतून खालीं ठेववत नाहीं.’’

“पण तो तुम्हांला तें वाचून दाखवीत होता तेव्हां तुम्हांला झोंप लागली होती !”

टिळकांना तें आठवलें. तें पुढें कांहीं बोलले नाहींत. हंसले आणि त्यांनी पुढें वाचन सुरू केलें. त्या दिवशीं पुस्तक संपविल्यावर मग ते जेवायला उठले. त्यांना पुस्तकाचा इतका आनंद झाला कीं कांही विचारतां सोय नाहीं. दत्तूला ताबडतोब पत्र गेलेंच पण शिवाय डॉ.बिसल, बेबी वगैरे आणखी पांचसहा जणांना त्या पुस्तकाबद्दल त्यांनीं लिहिलें.

जुन्या मराठी पुस्तकांतील मुक्या व बहिऱ्या आईला आपलें तान्हें मुलहि मुकें आणि बहिरे असावे असे वाटून तिनें त्याच्या उशाशीं एक मोठा थोरला दगड नेऊन आपटला व ते पोर रडायला लागल्यावर तिला मुल बहिरे व मुकें नाहीं म्हणून जो आनंद झाला तो मला आज झाला आहे असें टिळक ज्याला त्याला सांगूं लागले.

तीव्र जाणीव लेखक : दे.ना.टिळक

अभंगाञ्जली

टिळक साताऱ्यास येण्याचे मुख्य कारण ख्रिस्तायन. पण तो काव्यौघ अभंगांजलिंत जाऊन मिळाला. व हे अभंग रचण्यास साताऱ्यास आल्यावर कारणेहि तशींच मिळालीं.

काम सोडल्यानंतर एक दिवस मिसेस लींनीं टिळकांना म्हटलें आतां तुमचें कसें होईल? त्यावर हा अभंग लिहिला.

पोरक्या पोराच्या कराव्या चौकशा । जर्गी माझ्या तैशा चाललेल्या ॥^१
अशानें शेवटी होईल कीं काय । बुद्धिभेद भय वाटे मला ॥
दुर्बलता माझी मजला भीववी । भुतें नवीं नवीं नाचवून ॥
राहिं राहिं बापा माझीयाजवळ । नाहीं बरा काळ सांगतो मी ॥
कर्णिं तुझी वाणी भरलेली राहो । ऐकूं नच येवो दुजें कांहीं ॥
ऐकूं आलें तरी तूंच दे उत्तर । मज अवसर देऊं नको ॥
दास म्हणे बापा कर कांहीं तरी । दिलसें तें करीं राहो माझ्या ॥

मिसेस लीची नुसती शाब्दिक सहानुभूति नव्हती. चौकशी झाल्यानंतर पुढें एक दिवस हळूच त्यांनीं टिळकांच्या पुढें पत्रास रुपये आणून ठेवले. टिळकांनीं ते साभार परत केले. टिळक ते घेईनात तेव्हां मिसेस लींनीं ते मजजवळ दिले तेव्हां टिळकांनीं हा अभंग म्हटला.

नको तेंच कां रे लावीशी पाठीशीं । सांग अर्थ मशीं याचा आर्धी ॥^२
कां रे याला त्याला मज ओढूं देशी । त्रेधा उडवीशी कां रे माझी ॥
कोंबुनी कोटरीं ठेवायाचें होतें । तरी कां पंखातें वाढूं दिलें ॥
आपुल्याच हस्तें फोडीं हे नयन । बसूं हे झांकून कोठवरीं ॥
सदा पुढें जीव ओढा घेई । अवजड पार्यीं बीडी परी ॥
कर्धीं रे मजला सोडवीशी देवा । सोंसवेना जीवा त्रास आतां
दास म्हणे बापा माझी कूरकूर । एकदाची दूर करीनास ॥

मिसेस ली, रे.मि.हेजन, मिसेस हेजन वगैरे प्रेमळ मिशनरींची सहानुभूति होती व साह्य होतें तरी तेथें आणखी एक मिशनरी बाई होती. तिला टिळकांचें कांहींच पसंत नसे. हीच ती जिनरिक्षेवाली बाई. दोघांची गांठ पुन्हां येथें पडली. बाई दुष्ट होती असें मी म्हणत नाहीं पण तिला टिळकांचें कोणतेंच करणें पसंत नसे. ती डिसिप्लीनची मोठी भोक्ती होती. इतकी कीं ठराविक वेळेचें काम व ठराविक पद्धतीनें व्हायचें. काम जरा निराळें किंवा निराळ्या प्रकारचें दिसलें कीं तिच्या जिवाचा तडफडाट व्हायचा व हिच्या ह्या वृत्तीमुळें टिळकांचे व तिचे जवळजवळ रोजच्या रोज खटके उडायचे.

टिळक रोज सकाळ संध्याकाळ भजन करीत. पायांत चाळ, हातांत झांज चिपळा, मार्गें तबला नाहींतर पखवाज अशा रीतीनें त्यांचें भजन चाले व त्यांत 'ब्रह्मानंदीं लागली टाळी कोण देहातें सांभाळी' अशी त्यांची स्थिति व्हायची. ते भजन करतां करतां नाचत; पण पाश्चात्य उपासनापद्धतीला आदर्श उपासनापद्धति समजणाऱ्या ह्या मिशनरीबाईला हें मुळींच खपत नसे. तिनें आपल्या कामदारांना आमच्या येथें येऊन भजनांत भाग घेण्याची बंदी केली. ते ऐकतना. बंदी झाली तरी ते तसेच येत. त्यावरून तिचे व कामदारांचे खटके उडत. तिनें एक दोघांना कामावरून काढून टाकलें. तसें टिळकांनीं त्यांना ताबडतोब कामें लावून दिलीं. ह्या बाईच्या जांचावर त्यांनी खालील अभंग लिहिला-

मरतांना सात वेळ । जरि देहाला येईल^३

तरी हा मी सिद्ध देवा । एक अनुग्रह व्हावा ॥

तुझ्या नांवें आरेरावी । तुझ्या राज्यांत नसावी ॥

तुझीं पाहणें लेकरें । नको झालीं जनावरें ॥

दास म्हणे डोळे फोड । नको दर्शन हें द्राड ॥

त्याच मिशनरी बाईला उद्देशून हा आणखी एक अभंग आहे-

मलाहि भेटला मंबाजी दयाळा । धन्य तुझी कळा मायबापा ॥^४

कुठें कां असेना मंबाजीवांचून । तुझें राज्य शून्य देवराया ॥

मंबाजी भेटला जीव माझा धाला । संस्तवीं तुजला आनंदानें ॥

भला निवडीला पंतोजी तापट । देईल चापट ती ती खरी ॥

इथें नाहीं मीचें कांहीं चालायाचें । पाहिजे देहाचें विसर्जन ॥

शाहण्याचें नोहे मूर्खाचें गाढव । व्हावें तेव्हां देव कळे येथें

इथेंच चढणें पुढली पायरी । इथेंच ईश्वरी कृपा भेटे ॥

दास म्हणे नाही म्हणणार छळ । सोहळा केवळ सुखाचा हा ॥

टिळक घराला कड्या लावूं देत नसत. कुलूप तर नाहीच नाही. मी म्हणें, “असें कसें करता ?” ते म्हणत, “खरोखर परमेश्वरावर आपला इतका भाव असला पाहिजे की आपल्याला कांहीं सांठवून ठेवण्याची इच्छाच होतां कामा नये. व आपलें जें असेल तें साऱ्यांचें असलं पाहिजे. तुझें माझें हा भेदभाव कांहीं उपयोगीं नाही.” ह्यावर त्यांचे खालील अभंग आहेत.

यारे यारे यारे लुटा सारें धन । तरीच संपन्न होईन मी ॥^५
यारे यारे यारे करा विडंबन । हाच माझा मान मला व्हावा ॥
यारे टाका मज खांबाला खिळून । तरीच होईन चिरंजीवी ॥
दास म्हणे घारे एवढेंच दान । जाऊं द्या म्हणून पूर्ण झालें* ॥
त्याग करवीशी तरी होवो पुरा । नाही तरी बरा न झालेला ॥^६
त्रिशंकूसारीखा ठेवणें लोंबत । जिवाची गंमत नको ऐशी ॥
आपटून खालीं चुरडा जाहला । तरी पूरवला याच्यापेक्षां ॥
दास म्हणे बापा लाव रे निकाल । जहाले ते हाल पुरे झाले ॥
घरोघर बाप घरोघर आई । घरोघर ताई भाई माझे ॥^७
माझिया ममत्वेण व्यापियेलें नाही । असें न एकही स्थान कोठें ॥
प्रेम आणि रेव एक हा विश्वास । कसा तो विश्वास दूर मानी ॥
विश्व दूर तरी विश्वनाथ दूर्ती । काय सांगूं वैरी मीच त्याचा ॥
स्वप्नांतहि मज नसो दुजा भाव । हीच एक ठेव दे दे देवा ॥
दास म्हणे बापा माझे भाऊपण । करीं संरक्षण तूंच त्याचें ॥

टिळकांचा तापट स्वभाव, राग वगैरे जवळजवळ नाहीसें झाले होते. आतां रागाची जागा कीव घेई. कोणी कांहीं विरुद्ध बोललें किंवा छळ होऊं लागला तर ते म्हणत, “वाः, ह्या गोष्टी तर मला माझ्या कामांत स्फूर्ति देतात.” ह्यावर त्यांनीं खालील अभंग रचले आहेत.

५. अभंगाजलि १२६

* बायबलचा संदर्भ – ख्रिस्ताला खांबावर खिळल्यानंतर त्यानें एकंदर सात वाक्यें उच्चारली. हे वधस्तंभावरील सात उद्गार प्रसिद्ध आहेत. त्यांतला हा सहावा उद्गार.

६. अभंगाजलि २१५

७. अभंगाजलि २५६

जों जों जगाला मी होईन अप्रिय ॥ तों तों माझें ध्येय माझें झालें ॥^८
जों जों निंदा छळ तों तों वाढे बळ । उज्वळ उज्वळ आत्मनिष्ठा ॥
जों जों जग कोपे दूर दूर जाई । तों तों तेंच येई हारीं माझ्या ॥
भय काय आम्हा जगज्जेता गुरू । आमुचें तो करू पाहिजे तें ॥
दास म्हणे ख्रिस्त अवघाच ख्रिस्त । हळूं हळूं अस्त पावलों मी ॥

मात्र त्यांना सात्विक संताप अतिशय येई. स्वतःचा अपमान झाला म्हणून ते रागावत नसले तरी हिंदी ख्रिस्ती लोकांतील कित्येक दुर्गुणांची तसेंच मिशनरींनीं त्यांना आणलेल्या पांगळेपणाची त्यांना अत्यंत चीड येई. एकदा तर वाईच्या चर्चमध्ये उपदेश करतांना त्यांचा आवेश इतका परमावधीला गेला कीं त्यांनीं बोलतांबोलतां पुढें असलेल्या टेबलावर बुक्की मारली आणि एका बुक्कीसरशी तें टेबल ताडकन फुटून गेलें.

खालील तीन अभंग कांहीं कांहीं मिशनरींना उद्देशून आहेत.

निंदावया अन्या तोंडें सवकलीं । जळे पायाखालीं काय पहा ॥^९
सतरा पिढ्यांहीं प्रभू आर्लिगीला । तरी नाही झाला भेद दुरीं ॥
जातिभेद पाप अन्य भेद पुण्य । पढविलें ज्ञान कोणीं सांगा ॥
काय देवराया तुला आशांवीण । सेवक न अन्य गवसले ॥
दास म्हणे बापा घे रे घे रे छडी । आधिं यांस झोडी नीट करीं ॥
मारुनी स्वार्थाला लाथ येथें आलां । घेउनी ख्रिस्ताला आम्हांसाठीं ॥^{१०}
आम्हांसाठीं देह जीव सर्व कांहीं । ऋणाला ह्या नाही सीमा कोठें
तरी एक आतां लहानशी अर्जी । ऐकाल का माझी गरीबाची ॥
तुम्ही मायबाप आम्ही पंगु बाळें । आतां पुरें झालें नातें ऐसें ॥
देव दूर येथें तुम्हीच दैवतें । कधीं पातकातें त्यजाल ह्या ॥
स्वयें उभारून राज्य गुलामांचें । राज्य हें देवाचें म्हणून नका ॥
आम्ही नाचणारे तुम्ही सूत्रधार । नाट्य कोठवर चालेल हें ॥
कोठवर आम्हां ठेवाल मेलेले । ईश्वराला डोळे नाहीत का ॥
पोहूं द्या बुडूं द्या मरूं द्या आम्हांला । पोहण्याची कला देणें तरी ॥

८. अभंगांजलि १८२

९. अभंगांजलि २०९

१०. अभंगांजलि १९८

गुंडाळून ठेवा अवघे सिद्धान्त । आधीं आम्हा ख्रिस्त सांपडूं द्या ॥
 नका येऊं रागा निरोप्या मी दीन । आलें तिकडून तेंच बोलें ॥
 दास म्हणे बंधू-भगिनी व्हा पाहूं । गम सारें घेऊं सांवरोनी ॥२॥
 जिथें प्रेम नाही तेथला विचार । क्रूर निशाचर बोकाळला ॥^{११}
 जिथें प्रेम नाही तेथली कल्पना । डाकिनी नर्तना करी स्वैर ॥
 जिथें प्रेम नाही तेथली वासना । महाविषानना खवळली ॥
 दास म्हणे माझा देवबाप प्रेम । प्रेम हाच धर्म शर्म मुक्ती ॥
 आणि कित्येक ख्रिस्ती लोकांना हा आहेर आहे-
 आम्हीं टाकीलें टाकीलें । अरे नंदी तुझें झालें ॥^{१२}
 नको भीती नको कोप । ये रे घे घे हें आटोप ॥
 वेड्याऐसें नको करूं । नको शिंगांना ऊगारूं ॥
 आम्हापाशीं काठी नाही । न ती घेणें आम्हालाही ॥
 तरी तुला दांडेणार । आम्हांमार्गे निरंतर ॥
 दास म्हणे वाटे दुःख । आत्मघात करी मूर्ख ॥१॥
 पट्टासांखळीची आवड जयांना । होवोत तीं त्यांना लखलाभ ॥^{१३}
 असोत लोहाचीं सोन्याचीं असोत । मौक्तिके गुंफोत कोणी त्यांना ॥
 नावें तयांवर अधिकार कीर्ती । सन्मान श्रीमंती कांहीं कोरा ॥
 नकोत तीं आम्हां नरकयातना । कोणता शहाणा आर्लिगील ॥
 दास म्हणे देवा तुवां सोडवीलें । पाहिजे राखीलें तूंच आतां ॥२॥
 कांहीं नव्हतें जोवरीं । खेळगडीच तोंवरीं ॥^{१४}
 घार उडाली वरोनी । गेली हाडूक टाकोनी ॥
 गूरगूर डसाडसी । सुरू फाडाफाडी खाशी ॥
 संधिविग्रह विग्रहसंधि । मौज सारी सारी धुंदी ॥
 दास म्हणे तुझ्या तुला । अरे स्वार्था साध्य लीला ॥३॥
 नव्हे हिंदुस्थान लेकुरांच्या चेष्टा । नव्हेत प्रतिष्ठा भंडांच्या या ॥^{१५}

११. अभंगांजलि १६२

१२. अभंगांजलि

१३. अभंगांजलि १०५

१४. अभंगांजलि १०४

१५. अभंगांजलि २८८

इथेंच जहाले महाधर्मवीर । जयां थरथर विश्व कांपे ॥
 इथेंच जहाले मुनी योगीश्वर । अहो आजवर प्रभा ज्यांची ॥
 श्रद्धा हेंच ज्यांचें जीवितसर्वस्व । अपुलेंच विश्व घर ज्यांचें ॥
 असे भक्तराज इथेंच जन्मले । हर्दी विराजले ज्याच्या त्याच्या ॥
 इथें नाचवून भलतींच सोंगें । करुनियां ढोंगें अर्थ काय ?
 मिळवाल तेंही घालवाल अंतीं । घालील फजीती माळ कंठीं ॥
 दास म्हणे येथें प्रभु येशू ख्रिस्त । पाहिजे संतत उभा केला ॥

नाम्याला मुंबईला जाण्याची फार हौस. पण आम्हीं कांहीं ना कांहीं तरी समजूत करून त्याचा तो बेत नेहमीं बदलवीत असूं. पण एक दिवस तो रिक्रूटांत भरती होऊन पळून गेला. त्याला तेथें पंखा ओढायला जायचें म्हणून कोणी सांगून नेलें. पुढें तेथें ऑफिसरची व त्याची गमतीदार मुलाखत झाल्यानंतर तेथून त्याला हाकलून दिला. पण नाम्या गेल्यानंतर आमच्या येथें कोणी चाकर नोकर राहिले नाहीत.

केरपोतेच्यापासून टिळक आतां घरांतलें सर्व काम माझ्या बरोबरीनें करीत.

ते म्हणत ख्रिस्ताला कुठें चाकर नोकर होते. त्याला कुठें घरें माड्या होत्या, त्याला डोके टेंकायलासुद्धां जागा नव्हती मग आपल्यालाच कशाला हे चोचले पाहिजेत ? त्यावर त्यांनी खालीं दिलेले दोन अतिशय प्रसिद्ध असलेले अभंग रचले.

तुला कुठें होते चाकर नोकर । मला हा जोजार कशाला रे ॥^{१६}
 तुझीया पुढारां वाढीलें कदन्न । मजला पक्कान्न कशाला रे ॥
 तुला नाहीं जागा डोकें टेंकायाला । मला रे कशाला घरें माड्या ॥
 कोण हा जुलूम गरीबावरतीं । कां रे ही फजीती मांडीयेली ॥
 नको तें लादीलें माझ्या डोईवर । प्रेमाचा सागर धन्य तूंच ॥
 बोलतो रागानें काय करूं तरी । ऐकशीना जरी तूंच माझें ॥
 दास म्हणे ख्रिस्ता तुझ्या कंथेवरी । मला जागा करीं थोडकीशी ॥
 तुझ्या तोंडावर थुंकले दुर्जन । मग मीच कोण मोठा आलों ॥^{१७}
 तुझ्या पाठीवर ओढीयेले वेत । मग ते नकोत मलाच कां ॥

१६. अभंगांजलि ७७

१७. अभंगांजलि १३८

लागे ऊचलावा तुझा तुला खांब । मग मला थांब कोण म्हणे ॥
तुझीया मस्तकीं कंटककिरीट । माझा थाटमाट हाच अंती ॥
तुजला खांबाला खिळून मारीले । मरण निराळें मला कैचें ॥
दास म्हणे सारा सुखाचा सोहळा । तुझिया निराळा होऊं न दे ॥

(सर्व अभंगांचें क्रमांक १९५९ ते प्रकाशित झालेल्या आवृत्तीवरून)

नगरास शेवटली भेंट

असें करतां करतां १९१८ साल उजाडलें. रूथ बी.ए.च्या परीक्षेला ह्या वर्षी बसली. दत्तूला बी.ए. होऊन दोन वर्षे झाली होती व मुंबईस राहून तो युनिव्हर्सिटीच्या क्लासमध्ये जाऊन पुन्हां एम्.ए.चा अभ्यास करूं लागला होता. मुंबईकडल्या एल.एल.बी.च्या टर्मसहि तो पुन्हां भरूं लागला. पण त्याचें हें नुसतें हौशीचें काम होतें, मुख्य काम मुंबईच्या हायस्कूलमध्ये शिक्षकाचें. आतां त्याला पगार मिळत होता. त्यानें थोडेसे पैसे सांठविले होते. तेव्हां त्याला लग्न करण्यास कोणतीच हरकत नव्हती. त्याप्रमाणें मी टिळकांच्या मार्गे लकडा लावून तारीख महिना ठरविला. हा महिना व ही तारीख* मला पसंत नव्हती. मी म्हणें चैत्रांत लग्न करूं नये. व्याही म्हणत चैत्रांतच व्हायला पाहिजे. कारण लग्नानंतर पुढें उन्हाळ्याचा एक संबंध महिना सर्वांना मोकळा मिळतो, तसेंच गांवाबद्दलहि माझे कांहीं चाललें नाहीं. मी म्हणें सातारला लग्न व्हावें ते म्हणत नाहीं; मुलीच्याच गांवीं तें व्हायला पाहिजे. तसें पाहिलें तर सातारा आमचें स्वतःचें गांव नव्हतें कीं मुंबई त्यांचें स्वतःचे गांव नव्हतें. पण आपल्या समजुती झालें. आम्हांला साताऱ्याला लग्न व्हायला हवें होतें, ह्याचें कारण आमचें एवढें मोठें वन्हाड मुंबईस कोठें ठेवणार ? पण त्याची व्यवस्था आम्ही करूं असा व्याह्यांचा निरोप आला. तेथेंहि मी नमतें घेतलें.

व्याह्यांनीं दत्तूला खूप मदत केली. मुंबईस त्या वेळीं तरी बऱ्यापैकी भाड्याचें घर मिळवणें कठीण असे. पण भायखळ्याला त्यांनीं आपल्या व आपल्या बहिणीच्या चाळींच्या मधल्या एका चाळींत दत्तूसाठीं घर भाड्यानं घेतलें.

माझा संसार सारा चोरीस गेला होता. पण माझ्याकडे दोन तीन राखोळी घातलेले पाहुणे संसार होते. माझ्या डोक्यांत एक कल्पना आली. बेंजीचें संसारोपयोगी सामान मजजवळ होतें हेंच दत्तूच्या येथे मांडून द्यावें व मग त्यानें आपलें सामान गोळा केल्यावर हळू हळू हें सामान बेंजीच्या स्वाधीन करावें. कारण बेंजी संसारांत पडायला अजून दोनतीन वर्षांचा तरी अवधी होता. बेंजी हा रखमाबाईंचा म्हणजे माझ्या व्याह्यांच्या बहिणीचा मुलगा. तेच त्याचे अज्ञानपालक होते. तेव्हां त्यांची मी संमती घेऊन सर्व जिनसा मुंबईस पाठवून दिल्या. व मुंबईस दत्तूचें - भाड्यानेच का होईना पण - स्वतःचें घर थाटलें. माझा

* ३० एप्रिल १९१८

आनंद गगनांत मावेना.

उन्हाळ्यांत लग्न व्हायचें ठरलें. दिवाळीच्या सुट्टींत व पुढें नाताळांतहि दत्तू घरीं आला होता. तो काळ मोठा आनंदांत व मजेंत गेला.

एक दिवस टिळकांची व दत्तूची पैज लागली कीं सातारहून वाईला पार्यीं जायचें व परत पार्यीं सातारला यायचें. टिळक दिसण्यांत अशक्त तरी अतिशय काटक होते. उलट दत्तू दिसण्यांत सशक्त असला तरी काटकपणांत टिळकांच्या मागें मैलेंगणती पडेल असा आहे. साऱ्या जन्मांत टिळकांनीं कधीं दोन दिवस अंथरूण धरलें आहे असें मला फारसें आठवत नाहीं. त्यांना आजारी पडण्याची संवयच नव्हती. असो. बापलेकांत पैज ठरली व दुसऱ्या दिवशीं बाराला जाण्याचा बेत मुकर झाला. दुसऱ्या दिवशीं बाराला सुमाराला कोणीतरी येऊन टिळकाशीं बोलत बसलें व बाहेर पावसाला सुरुवात झाली.

टिळक कांहीं वाईस जाण्याचीं चिन्हें दाखविनात. दत्तू हंसू लागला. “पपा पाऊस पडतो आहे तेव्हां आपला वाईस जाण्याचा बेत रहीत ना ?” ते म्हणाले, “अरे मी पावसाला डरणार नाहीं.” ह्यावर दत्तू म्हणाला, “पण तुमची निघण्याची कांहीं तयारी दिसत नाहीं ती!”

टिळकांना काय तयारी करायाची होती? आंगांत कफनी होतीच शेजारीं घोंगडी होती. कोंपऱ्यांत काठी होती व उंबऱ्यांत वाहाणा होत्या. चल निघूं एवढें शब्द तोंडातून पुरे बाहेर पडताहेत तोंच ते ही सारी आयुधें घेऊन बाहेर पावसांत जाऊन दत्तूची वाट पहात उभेहि राहिले.

दत्तूहि पांच मिनिटांत तयार होऊन निघाला. मी म्हटलें, “अहो एवढ्या पावसांत जायचें सांगितलें आहे कोणी ?” दोघेहि माझ्या बोलण्याला हंसून बाहेर पडले.

टिळक व दत्तू शिळंधार पावसांत पायी वाईला गेले. तेथें पोंचतांच दत्तूला हॉस्पिटलमध्ये पोंचता केला व टिळक गांवांत एक फेरफटका मारून आले.

“काय दत्तू परत चलायचें ना ?”

दत्तूला ताप भरला होता. त्यानें पडल्या पडल्या हात जोडून सांगितलें मी हरलों. दुसऱ्या दिवशीं दोघेहि मोटारमध्ये परत आले.

माझी कीर्तनाची तयारी उत्तम झाली होती. टिळकांनीं मला खूप संथा दिल्या होत्या. मी आतां कीर्तनें करूं लागलें व माझ्या कीर्तनांचा थोडा बोलबालाहि होऊं लागला. मला नगरास कीर्तनाचें आमंत्रण आलें. टिळकांनाहि नगरास वर्गासाठीं जायचें होतें.

आम्हीं दोघें निघालों. आम्ही नगरास डॉ. ह्यूमसाहेबांच्याच बंगल्यांत उतरलों. पुण्याहून

येतां येतां बरोबर बेबीलाहि दोन दिवसांसाठीं घेतलं होतें.

नगरास आम्ही सर्वांनी यावें व एकदा पोटभर बोलावें म्हणून खरोखर डॉ. ह्यूमची ही योजना होती. टिळकहि नगरास येण्याला उतावीळ झाले होत. पण ते देवाच्या दरबारींना भेटण्यासाठीं. ह्या संस्थेचा पाया नगरासच घातला गेला असल्याने त्यांना नगरची ओढ लागणें सहाजिकच होतें. तेथें गेल्यावर माझे कीर्तन राहिलें बाजूला. त्याऐवजीं साहेबांनींच आपलें कीर्तन सुरू केलें.

ते म्हणाले -

“तारा फार हुशार व शहाणी मुलगी आहे. मला वाटतें तिने आतां काम धरावें. कारण आपल्या बापाला मदत करण्याजोगी ती आतां झाली आहे. मी तिला मिस ब्रूसच्या शाळेंत काम लावून देतों. तिला सहज सवाशें रुपये पगार मिळेल !”

टिळकांना सवाशें रुपये पगार होता. त्यांनीं काम सोडलें असलें तरी तें केवळ पैसे घेण्याच्या बाबतीत. बाकीं सारें पूर्वीचें काम तें करीतच असत. ज्ञानोदयाचें काम तर ते पहिल्यापासूनच फुकट करीत. पण ज्या कामाबद्दल त्यांना पगार मिळे तेंहि काम आतां तें फुकट करूं लागले. पण पैशावांचून ह्यांचे कसें होणार ह्याविषयीं डॉ. ह्यूमना पहिल्यापासून काळजी लागून राहिली होती व त्यांनीं ही एक युक्ति काढली. बेबीला कामाला लावावयाचें व तिला टिळकांचा पगार द्यायचा ! टिळकांचीहि समजूत पटली शिवाय त्यांची अडचणहि दूर झाली. पण ही युक्ति मात्र टिळकांच्या घ्यानांत आली नाही. त्यांना डॉ. ह्यूमचें बोलणें पटलें. पण मीं म्हटलें,

“साहेब हा पगार तिला नेहमी मिळेल का ? शिवाय आज तिच्या अभ्यासांत व्यत्यय आणला म्हणजे पुढें तो तिच्याच्यानें होईल का ? मला वाटतें एकदा अभ्यासांतून लक्ष्य उडालें म्हणजे पुढें तें लागणें कठीण होईल.”

ह्यावर साहेबांनी माझी समजूत करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण मी म्हणें “आज तिची योग्यता १५-२० रुपये मिळविण्याची आहे, ह्या पलीकडे नाहीं हें मला स्पष्ट दिसतें आहे.”

साहेब म्हणाले, “लक्ष्मीबाई; तुमच्या मुलीची योग्यता तुम्हांला कळत नाहीं. आम्हांला ती कळतें.”

“साहेब आज तुम्ही तिला सवाशें नाहीं दोनशें रुपये पगार द्याल. पण पुढें टिळकांच्या मार्गे किंवा तुमच्या मार्गे तिची तुम्हांला वाटते आहे तीच किंमत इतरांना वाटेल का ? मला नाहीं वाटत मी तिच्या शिकण्यांत इतक्यांत खो आणावा.”

“बरें पण तुम्ही तिचें शिक्षण तरी किती करणार ? आणि कसें करणार ?”

“मी हवें तें करीन. तिला बी.ए.पर्यंत शिक्षण देण्याचें मीं ठरविलें आहे.”

“मग मी तिच्यासाठीं काय करूं ?”

“प्रार्थना.”

टिळक हा सारा संवाद गुपचिप ऐकत होतें, त्यांनीं मुळींच मध्ये तोंड घातलें नाहीं. पण जेवणाचें टेबल सोडून आम्ही आपल्या खोलींत परत आल्यावर टिळक मला म्हणाले,

“अग तुला बेबीची योग्यता माहीत नाही.”

“मला माहीत आहे तिची योग्यता. तुमचाच पगार ते तिला देणार ! मग तुम्हीच करा ना पगारी काम ! साहेबांनीं ह्याच कामासाठीं आपल्याला साताऱ्याहून बोलावलेलें दिसतें.”

साहेबांचें हें काम असलें तरी टिळकांचें मात्र काम दुसरेंच होतें. टिळक आल्यापासून बरेच दरबारी त्यांना येऊन भेटलें. देवाच्या दरबाराच्या विरुद्ध असे काहीं लोक उभे राहिले होते. ते जाऊन मिशनरींचीं मनं कलुषित करीत. त्यांनीं असा समज पसरवून दिला, कीं ह्या निमित्तानें आपल्या कामांत काहींतरी घोटाळा घालण्याचा टिळकांचा बेत आहे.

दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं आम्ही जेवायाला बसलों तोंच विरुद्ध पक्षाचे लोक बाहेर येऊन बसले. टिळकांना हें माहीत नव्हतें. जेवण झाल्यावर टिळक व साहेब साहेबांच्या ऑफीसमध्ये गेले. तेथें गेल्यावर साहेब म्हणाले,

“आतां भावा ! तुम्हीं हें काय काढलें आहे ? सारे लोक काय म्हणत आहेत ?”

“कोणते सारे लोक ? कोण काय म्हणतें आहे ? मीं त्यांना चोऱ्या करायला सांगतों ? दरोडा टाका म्हणतों ? खून करायला उत्तेजन देतों ? काय करतों मी सांगा !”

“आता भावा -”

“कोणता काय सांगतों आणा त्याला माझ्या पुढें-”

हें बोलणें इतकें मोठ्यानें होत होतें कीं दुसऱ्या खोलींत आम्हांला तें स्पष्ट ऐकू येत होतें. शेवटली गर्जना तर एवढी मोठी होती कीं मिसेस ह्यूमनीं बंगल्याचीं दारें बंद केलीं व मला घेऊन त्या दूर एका खोलींत जाऊन बसल्या. मीं म्हटलें मला जाऊं द्या, पण त्या जाऊं देईनात. त्यांना असला प्रसंग कधींच ठाऊक नव्हता. मला तें रोजचेंच ठाऊक होतें. मीं त्यांची समजूत घातली कीं मडमसाहेब मला जाऊं द्या मला त्यांचा स्वभाव चांगला ठाऊक आहे.

साहेबांनीं भावा भावा म्हणून टिळकांना मिठी घातली. टिळक जरा शांत झाले. बाहेरचीं

मंडळी आंत आली. टिळकांनीं त्यांच्यापुढें साष्टांग नमस्कार घातला व देवाच्या दरबाराचीं सर्व योजना सर्वांना समजावून सांगून त्यांची समजूत घातली.

आम्ही नगरास आलों हें कळतांच ठोंबरे धांवतच आला. तो आपल्या सर्व मंडळीसह त्या वेळी नगरासच होता. तो मला व टिळकांना कडकडून भेटला व म्हणाला, “आज इतके दिवसांनीं मला माझें हितचिंतक पुन्हां भेटले. तुम्हीं येथें नव्हतां तेव्हां मला किती चुकल्याचुकल्यासारखें वाटत होत.”

आम्ही शेवटल्या दिवशीं त्यांच्या घरीं जेवायाला गेलों होतो. त्या वेळीं त्याच्या आईनें माझे व टिळकांचे किती किती आभार मानले. म्हणाल्या, “त्र्यंबक माझा नाहीं, त्र्यंबक तुमचा आहे. तुम्हीं त्याच्यासाठीं किती तरी त्रास सोसला, त्याचा आजार काढला.”

ठोंबऱ्याला दत्तूच्या लग्नासाठीं ये म्हणून मीं आग्रह केला व त्यानेंही येण्याचे वचन दिलें.

टिळकांनी काम सोडले असल्यानें ठोंबऱ्यानें पैशाविषयी चौकशी केली. लग्नाला पैसे आहेत का? नाहीं तर तुम्हांला दोनशें रुपयापर्यंत मी पैसे देतो असें म्हणून तो ते रुपये देऊंही लागला. मी म्हटलें, “आतांच नकोत लागले तर घेईन, तूं हे पैसे बरोबर घेऊन ये. मी उगाच खर्च करून टाकीन.”

“बरें तर देण्याघेण्याला खण लागतील ते तरी घेऊन जा. ते मी बरोबर देतो.”

“आज नको. तेहि तूं घेऊन ये.”

रात्री आम्ही त्यांच्याच घरीं राहिलों. सारी रात्र बोलण्यांतच कशी निघून गेली तें कळलं सुद्धां नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं तो आम्हांला पोंचवायाला स्टेशनवर आला होता. गाडी सुटतां सुटतां त्याच्या डोळ्यांत पाणी आलें. उठहि डोळ्यांना पदर लावला. टिळकांच्याहि डोळ्यांतून अश्रु पडले. अश्रुंच्या बाबतींत टिळक तसे फार कंजूष होते. तें सारें कंटाट मला दिलेलें आहे. पण त्या दिवशीं टिळकांचे सुद्धां डोळे ओले झाले.

ठोंबऱ्यांची सर्वच मंडळी आमच्या परिचयाची होती. त्यांची एकच थोरली बहीण कोर्णी पाहिली नव्हती. ठोंबरे नेहमीं सांगे “मला कवितेचा नाद तिच्यामुळें लागला व तीहि कविता करते.” तेव्हां मी म्हणें “ठोंबरे कसेंहि कर आणि माझी अन् तुझ्या जिजीची एकदां भेट करवून दे.” त्यानें पुष्कळदां आपल्या मनांत किल्ले बांधले. मी तुम्हांला नेईन मग आपण असें करूं नि तसें करूं पण तें सारें ढासळून पडले.

सच्छील माता, सुशील पत्नी, सद्गुणी बहिणी, प्रेमळ भाऊ, व जिवलग मित्र ह्या

सर्वाना दुःखसागरांत लोटून शान्तस्थलीं काव्य रचण्यासाठी बालकवि निघून गेले. टिळकांनी त्यांना अश्रूंनी न्हाणलें. दत्तू, तारा त्याच्याबरोबर खेळलीं बागडलीं. अजून आठवण झाली म्हणजे आम्हीं अश्रू ढाळतो.

ये आतां घे शेवटले हे अश्रू दोन पिऊन

पांखरा येशिल का परतून ?

दत्तूचें लग्न

देवाच्या दयेनें मला बरेच मानसपुत्र व मानसकन्या आहेत. साताऱ्यास असाच एक मानसपुत्र होता, त्याचें नांव अर्नेस्ट. त्याची बायको डॉक्टरीण होती. तेव्हां त्याला डॉक्टर अर्नेस्ट म्हणत. आता दत्तूच्या लग्नाची तिथिवार, गांव हीं ठरलीं. आम्हांला वऱ्हाड व वऱ्हाडाचा प्रवासखर्च पाहिजे होता. वऱ्हाड घरींच होतें बहुतेक व पैसा मी गोळा करायला लागलें. डॉक्टर अर्नेस्टजवळ मी दोनशें रुपये मागितले. कर्जरोखा तोंडी. रोख्याच्या अटी येणेप्रमाणें. “बाबारे तूं मला पैसे, दिले त्याला साक्षीदार फक्त देव. जसें तूं मला अंधारांत पैसे दिलेस तसे मी ते अंधारांत परत करीन. मुदतीचा प्रश्न नाही. मी मेलें गेलें तर दत्तूपासून पैसे घ्यावे. विश्वास असेल तर पैसे दे नाहीतर नाही म्हणून सांग. मला कांहीं वाटणार नाही. व्याज मजजवळ कांहीं मिळणार नाही.”

माझ्या कर्जदारानें ह्या सर्व अटी कबूल करून माझ्या शब्दाच्या तारणावर दोनशें रुपये मला दिलें.

टिळकांचीहि तयारी होत आली. घरीं हाताशीं एक कारकून^१ होताच. त्याच्याकडून व कांहीं स्वतः लिहून ‘विवाह-पद्धतीच्या’ नकला त्यांनीं करण्याचा सपाटा लावला. ही विवाहपद्धति पुढें त्यांनीं ज्ञानोदयांत छापून काढली.

दत्तू मुंबईसच होता. तेथें तो कामावर होता. उन्हाळ्याची सुट्टी सुरू झाली तरी तो आला नाही. कारण त्याला आपल्या सासूसासऱ्यांच्या मदतीनें घराची व्यवस्था करायची होती, आमच्याकरतां जानोसघर पहायाचें होतें व कोठून तरी भांडीकुंडीं मिळवायाचीं होती. टिळकांचे मित्र डॉ. गोवंडे^२ ह्यांनीं भांडीकुंडीं देण्याचें कबूल केलें होतें. पण आयत्या वेळीं त्यांची व आमच्या व्याह्यांची कांहीं कुरबूर झाली व पुढें ते लग्नलाहि आले नाहीत. दोन्हीकडच्या मूळचिड्या एकाच कागदावर छापल्या होत्या. त्याहि मुंबईसच छापवून घेतल्या होत्या.

माझ्या घरचें हें पहिलेंच कार्य होतें. नातलग कोणी येणार नाहीत हें ठरललेंच होतें. मला हौस कीं बरेच वऱ्हाडी बरोबर यावे. पण इकडून वऱ्हाडी मुंबईला जाणार आणि वर मुंबईसच

१. ना.गो.रातंजनकर

२. भास्कर विष्णू गोवंडे

अडकून पडलेला. तरी माझे वन्हाड तयार झाले. अर्नेस्ट, त्याची बायको, मुलगी, नागपूरहून जहाल मंजुळाबाई^१ व तिची मुलगी^२, बाबू पाटणकर, माझ्या भावाचा मुलगा वासुदेव^३, बेंजी, व आम्ही तिघे आणि चिकी. पैकीं मला फक्त पाटणकराचें भाडें द्यावें लागलें नाहीं. लढाईचे दिवस, भाडीं वाढलेलीं. त्यामुळें ह्या ट्रिपमध्ये बराच पैसा गेला. सामानाचेंहि भाडें पडलेंच असतें म्हणून धान्य व जो कांहीं किरकोळ बाजार भरला होता. त्याचा बाजार भरविला नाहीं. म्हणजे ह्यांत जो पैसा अडकून टाकला तो तेथेंच अडकून पडला. टिळकांच्यापेक्षां मला व्यवहारज्ञान अधिक ही घमेंड अशी एखाद वेळेस सपाटून उतरे व असे घोटाळे उडून रहात. आम्ही सर्व मंडळी म्हणजे वन्हाड निघालों. अर्नेस्ट आमचा अधिकारी. वन्हाडाबरोबर वर पाहिजे म्हणून दत्तूला आधीं लिहून ठेवलें होतें कीं मुंबईच्या एखाद्या मधल्याच स्टेशनावर तूं येऊन आम्हांला मीळ.

अर्नेस्ट मोठा डोक्याचा मुलगा. त्यानें सातारला आम्हांला डबा रिझर्व करून दिला. आम्ही सर्व ऐसपैस बसलों. गाडींत गर्दी म्हणते मी. लग्न दोन दिवसांवर आलेलें. पण आम्ही सुखानें पुण्याच्या स्टेशनपर्यंत आलों. गाडी स्टेशनांत पोंचतांच अर्नेस्टनें सामान भराभर बाहेर फेंकण्यास सुरुवात केली. मी म्हटलें असें ग का हा करतो ? त्याची बायको म्हणाली डबा रिझर्व करण्याची कांहीं भानगड आहे. पुण्याहून मुंबईस जातांना पुन्हां गर्दीचा तोच त्रास झाला. पण पुन्हां अर्नेस्टचें डोकें चालूं लागलें. पुन्हां त्यानें डबा रिझर्व केला. आतां डबा आमच्या बापाचाच. आम्ही सर्वांनीं आपापल्या पथाच्या सोडून पांघरुणें घेऊन पसरलो. अर्नेस्ट मात्र एका कोपण्याला बसून होता. पुणें सोडलें. पुढच्या स्टेशनवर एकजण जाणता आला. त्यानें अर्नेस्टचें खरें स्वरूप ओळखलें. जाणत्याच्या मागोंमाग माणसांची रीध लागली ! डबा तोंडोंतोंड भरला. आमचें सामान गुंडाळतां गुंडाळतां आमची पुरेवाट झाली. कशा तरी वळकट्या गुंडाळून ठेवून आम्ही पहाटे पहांटेपर्यंत वेळ मारून नेली. मुंबईजवळ आल्यावर दुधाच्या कावडी आंत शिरूं लागल्या. मला हसूं लोटलें. डॉक्टरचें तोंड पहाण्यासारखें झालें.

दत्तूला सांगितल्याप्रमाणें तो आम्हांला गांठण्यासाठीं आला. बरोबर भास्करराव उजगरे होते. दोघांनीं ठरविलं कीं मुंबईच्या शिवेपासून आपण ह्यांच्याबरोबर असलेलें बरें. म्हणून ते शीव स्टेशनवर येऊन आमच्या गाडीची वाट पहात उभे राहिलें. पण गृहस्थांनीं टाईमटेबल पहाण्याचे श्रम घेतले नाहींत. त्यामुळें आमची गाडी शीव स्टेशनवर न थांबतां सुळकन पुढें निघून गेली तेव्हां त्या दोघांची पाहण्यासारखीं तोंडें आम्हांला गाडींतून पाहण्यास मिळालीं.

१. मंजुळाबाई भिमाजी गायकवाड

२. जाई भिमाजी गायकवाड

३. वासुदेव विष्णु गोखले

म्हणजे आतां वराच्या अगोदर वऱ्हाडी पोंचले*. भायखळ्यावर माझ्या सांगण्याप्रमाणे आमचे व्याही आम्हांला सामोरे आले होते. पण दत्त बरोबर नसल्यानें माझे मन खट्ट झालें होतें.

आम्हांला मेथाडिस्ट मिशनच्या मुलींच्या शाळेंत जागा मिळाली होती. ही शाळा जेकब सर्कलकडे आहे. व्याही बेलासीस रोडला रहात होते. आम्ही मुंबईस पोचल्यावर पुष्कळ लोक भेटायला आले.

माझे व्याही व विहीण दोघेहि सुज्ञ. जेवणाचा व टीपार्टीचा खर्च आम्हीं दोघांनी मिळून करायचा ठरलें. एकेकाला दीडशें दीडशें रुपये खर्च आला. तोहि मी त्यांच्याच जवळून उसना घेतला. ते पैसे पुढें लौकरच मी फेडलें.

नवऱ्यामुलीचे आईबाप आमच्याचकडे रहाण्यास आले. मुलगी मात्र आपल्या घरी होती. दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळचें लग्न. मुलीचें आईबाप लग्नाच्या दिवशीं आपल्या घरी गेले. लग्नाच्या वेळीं मुलगी वेळेवर देवळांत आली. आम्हीहि वेळेवर निघालों पण ट्रॅम मिळेना! तेव्हां पार्यीच निघालों. गाडीहि लवकर मिळेना. शेवटीं नवरा मुलगा पळत पळत पुढें गेला! कारण ठरलेली घटका भरत आली होती. आम्ही मागाहून पोचलों. टिळकांनीं आपल्या नवीन विवाहपद्धतीप्रमाणें लग्न लावलें. त्यांनीं केलेलीं मंगलाष्टकें म्हणण्यांत आलीं. ती म्हणायला पाटणकर, जाई, माझा भाचा, भास्करराव उजगरे वगैरे निरनिराळ्या प्रकारचीं माणसें होती. **

लग्नाच्या दुसऱ्या दिवशीं नवरानवरी हनीमूनसाठीं माथेरानला गेलीं. व्याही विहीणहि हवा बदलण्यासाठीं निघून गेलीं. जातांना त्यांनीं आपलें सामानसुमानहि नेलें. आतां आम्ही बाराचाळीमध्ये आमच्या वऱ्हाडासह बसून राहिलों. सकाळीं चहासंध्येची वेळ झाली तेव्हां आम्हांला सातारा आठवला. शेळीचे कान बोवाजीच्या हातीं ही म्हण आम्हांला आतां आठवली. मुलाच्या बिऱ्हाडाकडें थोडीबहुत पंधरा दिवसांची तरतूद केलेली होती. पण उपयोग काय. मुलाचें घर भायखळ्याला आणि घराची किल्ली माथेरानला.

कालच येथें वऱ्हाड्यांनीं लाडू साखरभात आणि आज पळीभर चहाचें पाणी नाही ! मीं दगदगीनें अंथरूण धरलें होतें. पण मनांतल्या मनांत प्रार्थना करीत होतें. डॉ.गोवंड्यांनी मला लुगड्यासाठीं पंधरा रुपये पाठविले. त्याच पैशातून मीं भटान्याच्या रोट्या मागविल्या.

* भास्कररावांचा स्वभाव व टिळक-परिवाराशी स्नेह ध्यानांत घेतां त्यांनीच ही गंमत केली असेल असें वाटतें.

** याशिवाय सरुबाई आढाव, सॅम मलेलु इ.

लाडू व भर्जी होतीच उरलेली. अशा रीतीने आमचा फराळ झाला. निम्मे अर्धे भाडें देऊन कांहीं वऱ्हाड लावून दिलं, बाकी राहिलें तें तीन दिवस मुंबईत मुक्काम करून राहिलें. मुंबईच्या वस्तीला दहाबारा माणसांना दोन वेळेस चहा व दोन वेळेस जेवण म्हणजे कांहीं सोपी गोष्ट नाही.

पण तेथें बारा चाळीत सदाशिवराव देठे ड्रॉइंगमास्तर रहात होते. ते त्यांची बायको. पदरीं चार मुलेंबाळें. त्यांचें घर आमच्या जानोसघराजवळ होतें. ज्या गृहस्थानी* माझा आणि दत्तूचा बाप्तिस्मा केला होता त्याचे हे जांवई. त्यांचें घर फारच लहान पण मन फारच मोठें आहे. त्यांनीं आमचा पाहुणचार अंगावर घेतला. बायकोनें करावें व त्यांनीं तें आणून आम्हांला वाढावें. सदाशिवरावांचें व कृपाबाईचे जे माझ्यावर उपकार झाले ते मी जन्मभर विसरणार नाहीं.

काना नांवाच्या गांवीं एका लग्नसमारंभांत येशूनें द्राक्षारस संपला असतां चमत्कार करून नवीन द्राक्षारस तयार केला तसें माझें झालें. दत्तूनें बेंजीला सांगून ठेवलें होतें कीं परत निघतांना आईला बँकेंतून पन्नास रुपये आणून दे. त्यानें थोडे आढेवेढे घेतले. पण शेवटीं तें आणून दिले. आम्हीं देवाच्या दयेचा भरपूर सांठा घेऊन सातारा गांठला.

मी स्वतः अडचणींत पडून दुसऱ्यास कशी खर्चात घालतें ह्याचा आणखी एक दाखला खालीं देतें. लग्नाचा केक मीं महाबळेश्वरला मिसेस ह्यूम ह्यांच्याकडे पाठवून दिला व सांगितलें कीं तेथें जमलेल्या सर्व मिशनरींना व ओळखीच्या इतरास ही द्या ! खिरापतीसारखी ती थोडी थोडी वाटयाची अशा समजुतीनें मीं एक स्लाईस त्यांच्याकडे पाठवून दिली. पण तशी रीत नाही. मिसेस ह्यूम ह्यांनीं स्वतःच्या खर्चांनें तेथें एक पार्टी दिली व त्यांत माझा हा 'वेडिंग केकचा' स्लाईस वाटला.

असो. आम्ही साताऱ्याला येण्याच्या अगोदरच तेथे एक पाहुणे सहकुटुंब आमची वाट पहात बसले होते. हे रे.मि.मलेलू^१ व त्यांची बायकामुलें. उन्हाळ्यासाठीं हवा बदलायाला म्हणून ते आमच्या घरीं आले होते. रे.मलेलू हे माझ्या सुनेच्या आतेचे यजमान. त्यांचीं सात माणसें, त्यांची नोकरीण, व आमची तीनचार माणसें व नाम्या अशीं घर भरून आम्ही माणसें झालों. लग्नासाठीं जो बाजार भरून ठेवला होता त्याचा चांगला उपयोग झाला. पाहुणेमंडळीचें करायालाही मी, बेबी, चिकी व नाम्या चांगले दणदणीत खणखणीत होतों. नामा एकसारखी भांडी घाशी व दळूं लागे व मी एकसारखी चुलीशीं लागे.

* रे. वणिरामजी बापूजी ओहोळ, राहुरी

१. रे. जॉन मलेलु व सौ. यमुनाबाई

ग्रेस^१ मनु,^२ चिकी, बेबी ह्या मधून मधून हातभार लावीत. असो. पण आमचे हे दिवस सुखांत व आनंदात गेले. टिपांतलें धान्य बुडाला चिकटलें; पावसाळा डोकावूं लागला; सुट्ट्या संपल्या; पाहुणे ओसरले. हनीमूनहून मुंबईस जाण्यापूर्वी रूथ व दत्तू एक दिवस सातारला आले. त्यांना पाहून आम्हांला अतिशय आनंद झाला.

माझी सून बी.ए. झाली. पण तिला घरकामाचा मुळींच कंटाळा नाही. आपल्या आईसारखीच तीहि कामसू व व्यवहारदक्ष असल्याचें पाहून आम्हांला फार आनंद वाटला.

नाम्यानें मुंबई प्रथम दत्तूच्या लग्नांतच पाहिली. त्याला वाटूं लागलें आपण पुन्हां जावें मुंबईला. दत्तू व रूथ जायला निघाले तेव्हां तो हटून बसला. मग त्याची कशी तरी समजूत केली. त्यानें जें जें मागितलें तें तें त्याला कबूल केलें.

“आंगठी पाठवाल ? बूट पाठवाल ? आणि रिस्टवॉच ? टोपी ?”

“हो; मी हें सर्व तुला मुंबईस गेल्याबरोबर पाठवीन.”

हें सारें पाठविणें कठीण नव्हतें. दोनचार आण्यांत सारें सामान येण्यासारखं होतें ! दत्तू गेल्यावर नाम्याला मोठी काळजी पडली. तो म्हणे भाऊ ह्या जिनसा पाठवितील त्या साऱ्या मधल्यामधें पोस्टाच्या शिपायानें घेतल्या तर ? त्याची कितीहि समजूत केली तरी त्याचें आपलें तेंच खरें असे. तो कांहीं तरी भांडण काढी. मुंबईस जायला कांहीं तरी निमित्त काढायला त्याला पाहिजे होतें.

एक दिवस चिकी परातीत मडकें ठेवून तें धूत होती. त्यानें तिच्याकडे पाहून कांहीं विचार केला. मग मान तुकवून म्हटलें,

“काय कलतेस ? मलकें बुलेल ना पाण्यांत !”

मी म्हटलें “बुडूं दे. पपा आतां गांवाहून पुष्कळ मडकीं आणतील !”

“खलं ? किती आणतील ?”

“गाडाभर मडकीं आणतील.”

“मग मी जातों शेशनवल ! तीं मलकीं घलीं कोण आणील जपून.”

हो हो करतां करतां मला पुरेवाट झाली. शेवटीं नाम्याला त्या मडक्यांची एवढी काळजी वाटूं लागली कीं तो उपाशीच उठून स्टेशनवर चालता झाला. त्या वेळेस रिक्रूट-भरती होती.

१. डॉ.सौ.कश्यप

२. मीराबाई रामदास

त्यांत नामा लढाई करण्यासाठी भरून निघून गेला. हा वेडा आहे. ह्याला कांहीं कळत नाही असें टिळकांनीं पुष्कळ सांगून पाहिलें पण कांहीं उपयोग झाला नाही. मुंबईस गेल्यावर मात्र आपल्याला लढाईचें कांहीं सांगितलें नाही. साहेबाचा पंखा ओढायाचें काम आहे म्हणून सांगितलें असा त्यानें जबाब दिला व तेथून त्याला हाकलून देण्यांत आलें. नाम्याची गोष्ट येथेंच संपली. पुढें जनसमुद्रांत हा बिंदू कोठें गडप झाला कांहीं कळलें नाही.

चिकी

रामभारु धर्माधिकाऱ्याविषयीं मीं मागें वेळोवेळीं सांगितलेंच आहे. रामभारुचें लग्न झालें. नंतर तो आमच्याकडे जवळजवळ येईनासा झाला. त्याला एक मुलगी झाली. ती मुलगीहि कधीं त्यानें आमच्याकडे आणली नाहीं. रामभारुला आमच्याबद्दल फार प्रेम व आदर वाटे. पण त्याच्या बायकोला तें खपत नसे. ती म्हणे हे कोण आपल्या प्रेमाचे वाटेकरी? हे कांहीं आपल्या नवऱ्याचे नातलग नाहींत कीं कोणी नाहींत. मग ह्यांच्याकडे त्यानें एवढे जाणें येणें कशाला ठेवावें ? पण ईश्वरी योजना कांहीं वेगळ्याच असतात. रामभारुची ती बायको वारली.^१ ज्या मुलीचें नख आमच्या दृष्टीस पडूं नये अशी तिची खटपट असे त्याच तिच्या मुलीला आमच्यावांचून आधार राहिला नाहीं. चिकीला^२ रामभारुनें आमच्या घरीं आणून सोडलें व तोहि आमच्याकडे राहूं लागला.

चिकी आमच्याकडे आली तेव्हां अगदीं लहान होती. तिला आमच्या सगळ्यांचा फार लळा होता. स्वभावानें ती आपल्या बापाप्रमाणेंच प्रेमळ व त्याच्याचप्रमाणें थोडी बढाईखोर होती. मनांत दुष्टपणा इतकाहि नसे. हौस फार पण तिची हौस कोणी चालूं देत नसत. कित्येक तिला हिडीसफिडीस करीत. कोणी तिच्याकडे दुर्लक्ष करीत. पण एवढ्यामुळें तिला फार वाईट वाटे. ती टिळकांना नाहींतर मला चिकटून चिकटून राही.

तिला शाळेंत घातलें होतें. पण वर्गांत तिचा नंबर नेहमी शेवटचा राही. तिचें सारें लक्ष घरांत व खेळण्यांत असे. टापटीप करावी, तोंड चक्र धुवावें, जरा जमेल तेथें नखरे करावे व साऱ्यांशी अतिशय प्रेमळपणानें वागावें असा तिचा स्वभाव होता.

आम्हीं साताऱ्याला आलों तेव्हां तीहि आमच्याबरोबर साताऱ्याला आली. येथेंहि ती शाळेंत जात असे. पण उरलेला वेळ ती माझ्या मागें मागें राहून मला साहाय्य करायची.

चिकीला आपल्या आज्ञाआजीचा थोरपणा दाखविण्याला फार आवडे. तिला कोणीं विचारलें कीं चिके जेवलीस का ग ? काय केलें होतें आज जेवायला ? तर लागलीच तिनें थोरामोठ्यांच्या घरीं शोभणाऱ्या पदार्थांची जंत्री द्यावी. बाकी इकडे आम्ही भाजीभाकर का

१. दयाबाई रामचंद्र धर्माधिकारी : मृ. १-६-१९१०

२. चिकीचे पूर्ण नाव सुभद्रा (मनोरमा) रामचंद्र धर्माधिकारी

खाल्लेली असेना.

एकदा मीं सहज पशाचें पुरण घातलें. चिकीमें जाऊन साऱ्या मास्तरणींना आमंत्रण दिलें ! माड्यावर तिचा फारच जीव होता. एकदा तिला मास्तरणींनीं सांगितलें अग चिके, तुझी आजी मेली. ती इतकी भोळी होती कीं, मीं मेल्याचें ऐकतांच पाटी दप्तर शाळेंतच टाकून ती ओक्साबोकशी रडत घरीं आली. मी विचारलें, चिके, कां रडतेस ? घरीं कां आलीस ? तेव्हां तिनें सांगितलें आजी, तूं मेलीस म्हणून रडतें. मला मास्तरणींनीं असें सांगितलें.

एकदा ती कविता पाठ करीत होती. “नीज न ये तर गीत म्हणावें-कोण करीं हें जीवें भावें ती माझी आई” ती ही कविता आळवून आळवून म्हणत होती. तसतशा माड्या डोळ्यांतून अश्रुधारा पडत होत्या. तिनें तें पहातांच धांवत येऊन माड्या गळ्याला मिठी मारली.

“आजी तूं कां ग रडतेस ?”

“बाई तुला आई नाहीं म्हणून रडतें.”

“आजी, तूंच नाहीस का माझी आई? तूं नसतीस तर मी कुठें असतें ?”

तिच्या ह्या गोडपणानें माझे अश्रू थांबले नाहींत. अधिक जोरानें वाहूं लागले.

साताऱ्यास एक सुखवस्तु आया एका मिशनरीबाईच्या कृपेनें रहात असे. तिला त्या मिशनरीबाई पेन्शन देत असत. ही म्हातारी माड्या फारच उपयोगी पडे. काम नसल्यामुळें तिनें आमच्याकडे बराच वेळ घालवावा. माड्या जन्मस्वभावाप्रमाणें मींही तिला हाताशीं घेऊन तिच्याकडून शिवण, टिपण, निसण हीं कामें करून घ्यावींत. तीहि चहा तर कधीं जेवण आमच्याकडे उरकीत असे. मधूनमधून पैसेहि तिला आमच्याकडून मिळत.

मातृदिनाच्या* दिवशीं कांहीं तळण तळलें होतें. त्या दिवशीं तो पदार्थ तिला दिलाहि होता. कढई मात्र तशीच चिंच घालून उकळत ठेवली होती. आंतमध्ये एकीकडे मी भाजणी भाजीत बसलें होतें, तर बाहेर आयाबाई व चिकी निवडीत बसल्या होत्या. आयाबाईनें चिकीला विचारलें आजी काय करते ग ? चिकी फुकट मिजाशी ! तिनें सांगितलें माझा दत्तूकाका नेणार आहे, त्याच्याकरितां आजी लाडू, अनारसे, करंज्या शंकरपाळे वगैरे फराळाचें करते आहे. चिकीनें तिच्या हातांत हें कोलीत देतांच त्याची उष्णता तिच्या एका

* मातृदिन (मायवार) महाराष्ट्रीय ख्रिस्ती समाजामध्ये टिळकांनीं सुरू केलेला सण.

त्यांत तिचा काय दोष ?”

“अहो दोष कोणाचाच नाही ? पण तुमच्या खोपडीत हें काय शिरलें कळत नाही.”

“नाहींच कळणार, पोरीचा काय दोष ! ती खरेंच बोलणार ?”

इतका वेळ टिळक शांत होतें. आमचें हें बोलणें त्यांना ऐकूं जात होतें; त्यांनीं चिकीला हांक मारली.

“तूं हें काय सांगितलेंस ?”

चिकी कांहीं बोलेंना. मी म्हणालें,

“तिला आपल्या घरांतील थोरवी गायला आवडतें. ती असा मोठेपणा नेहमीं सांगत फिरते. त्याचें काय मनावर घ्यायचें ?”

“म्हणजे ? उद्यां ती सांगत फिरेल कीं आजोबांनीं कोणाचे डबोलें चोरून आणलें.”

चिकीचा हात पकडून टिळकांनी तिला ठोक देण्यास सुरतवात केली. आयाबाईंचें गाणें सुरू झालें.

“जाऊं द्या साहेब ! ती का खोटें बोलते ? मुलें नेहमीं खरें बोलतात.”

“बाई तुम्हांला कांहीं अकल नाही. उद्यां ती माझ्यावर कांहीं नसतीं तोहमत घेईल.”

“त्यांत काय साहेब ? आधीं लेंकरांना बोलूं नको म्हणून सांगून ठेवलें म्हणजे मग ती थोडीच बाहेर बोलतात ?”

जों जों टिळकांचा रागाचा अग्नि भडकूं लागे तों तों ती बाई आपल्या शहाणपणाचें एक एक दांडूक आंत टाकी. त्या आगीवर मधल्या मधे चिकीच्या पाठीचें धिरडें मात्र चांगलें चुरचुरू लागलें. शेवटीं मीं चिकीला ओढून घेतलें.

“तिचा जीव घेतां का काय ? दुसऱ्याच्या रागावर आपलें मूल कां म्हणून आपटावें ?”

“तुझ्या लाडानेंच पोरगी बिघडली आहे.”

पुढे चिकी मुंबईस देवदत्तांकडे गेल्यानंतर टिळक त्यांना पत्रांतून सूचना देतात-

"A word about Chicky. I used to caress and kiss her at least once a day and what was more than anything to her! She is fortunately a child of good appetite but expects to be urged to eat"

“साहेब का मारतां बिचारीला आणि काय झालें त्यांत ? तुमचा मुलगा येणार तेव्हा केलें फराळाचें ! माझे का कांही म्हणणें आहे त्यांत ?”

बाई महामूर्ख आहे असें म्हणून टिळकांनीं चिकीला मोरीवर नेऊन तिचें तोंड धुतलें व तिला जवळ बसवून तिच्या पाठीवरून हात फिरवीत तिला चहा दिला व आयाबाईंच्या पुढेंहि एक कप ठेवला.

नव्हे ख्रिस्ती ख्रिस्ती । परि ख्रिस्त ख्रिस्त

टिळकांच्या आयुष्याचें हें शेवटलें वर्ष. परंतु हें एकच वर्ष पुष्कळ दृष्टीनें दहा वर्षांच्या किमतीचें होतें. ते म्हणत आपल्या देशाची खरी उन्नति ख्रिस्ताचें शिक्षण आचरणांत आणल्याशिवाय होणार नाहीं, व हिंदुस्थान ग्रंथापेक्षां किंवा पंथापेक्षां व्यक्तीकडे अधिक लक्ष देतों. “नव्हे ख्रिस्ती ख्रिस्ती परी ख्रिस्त ख्रिस्त । पाहिजे सतत उभा केला” * असें ते आतां आपल्या धर्मबांधवांना सांगूं लागले व ख्रिस्ताला त्यांची अशी प्रार्थना असे कीं “माझा आत्मा जसा आरसा पाहो जन त्यामाजिं तुला । रहा विचारीं, मम उच्चारीं, आचारीं तूं रम विमला !”**

ह्या विचारसरणीमुळें त्यांचें व त्यांच्या भोंवतालच्या परिस्थितीचें पटेनासें होई. ख्रिस्ती माणूस ख्रिस्तासारखा पाहिजे व हिंदी ख्रिस्ती माणूस पौर्वात्य ख्रिस्तासारखा असायाला पाहिजे असें ते म्हणत. व प्रथम तसें होण्याचा स्वतः आपणच आटोकाट प्रयत्न त्यांनीं सुरू केला. ह्या वर्षाची त्यांच्या जीवनक्रमाची तयारी आधीं दहा वर्षांपासून चालली होती. त्यांनीं दहाबारा वर्षापूर्वीं म्हटलें होतें “पुष्कळ अजुनी उणा प्रभू मी पुष्कळ अजुनीं उणा ! खंडींतुन रति नाहिं फेडिलें बंधुभगिनिंच्या ऋणा । तुझा ऋणी तर सदाच राहिन अगा पतितपावना ।” *** व हें उणेंपण नाहींसें करण्याचा त्यांनीं आटोकाट प्रयत्न केलेला होता. त्यांनीं जन्मतांच आणलेले कित्येक दोष ह्या काळांत हळू हळू नाहींसे होत होत ह्या शेवटल्या वर्षांत अगदीं नाहींसे झाले होते असें म्हटल्यास ती अतिशयोक्ति होणार नाहीं. त्यांचा रागीट स्वभावच उदारहणार्थ घेतल्यास ते स्वतःचा अपमान झाला म्हणून पूर्वींसारखे एकदाहि रागावलेले दिसले नाहींत. मात्र ह्या रागाचें रूपान्तर सात्त्विक संतापांत कित्येक वेळेला होत असे.

टिळकांना आतां पगारी काम नव्हतें. लिहिण्यावर थोडेसे पैसे कधीं कधीं मिळत तेवढेच. गरिबी आमची पहिल्यापासूनच असे. तशीच आतांही होती. मात्र आतांच्या गरीबींत व पूर्वींच्या गरीबींत एवढें अंतर होतें कीं आतां आम्हांला कर्ज नव्हतें. देवाच्या कृपेनें माणसें

* अभंगाजलि २८९

** उपासनासंगीत- २८९

*** उपासनासंगीत-१८३

पूर्वीप्रमाणेच आतांही भरपूर होती. भिन्न जातीचें, भिन्न धर्माचें, भिन्न विचाराचें व एका दिलाचें संमेलन आमच्या घरीं हातें. त्यांत कोणी धर्माचा विचार करणारे, कोणीं केलेले तर कोणीं ख्रिस्ती झालेले असत. दररोज दोन वेळेला आमच्या घरीं भजन होत असे. त्यासाठी एक तास आणला होता. तो वाजला कीं वाडींतील माणसें जमत. कधीं कधीं गांवांतील माणसें येत. दारावरून जात असला तर तो येऊन बसे.

पैशांच्या अभावामुळें टिळक भगव्या कफन्या घालूं लागले. कारण त्यामुळें धोब्याचा खर्च वाचला. त्या कफन्याहि त्यांनीं जुन्या धोतरांच्या बनविल्या होत्या. सर्व मंडळी बसून भजन करीत. टिळक मात्र उभे राहात. प्रत्येकाजवळ झांज चिपळा असत. कोणी तबला किंवा नाल वाजवी. कधीं कधीं टिळक पायांत चाळ बांधून तल्लीन होऊन नाचत. “ब्रह्मानंदीं लागली टाळी । कोण देहातें सांभाळी” अशी त्या वेळीं त्यांची व सर्व श्रोत्यांची आणि भजनीमंडळीची स्थिति होऊन जाई. व हें भजन कितीतरी वेळ चाले.

आमच्याकडे जाती, वय, धर्म, अधिकार ह्यांचा भेदाभेद नसे. ब्राह्मणापासून भंग्यापर्यंत कोणीहि येऊन भजनाला बसे. ख्रिस्ती लोक येत व त्यांत मिशन कामदारहि असत. मिशनमध्ये काम न करणारे असेहि ख्रिस्ती लोक असत. जे कोणी येतील ते सर्व आम्हांला आमचे सगेसोयरे वाटत. दुजाभाव मुळीं रहातच नसे. ह्यांतच एक ख्रिस्ती येत असे. तो मिशनमध्ये कामाला नव्हता. आमच्याप्रमाणेच तोहि नगरहून येथें आला होता. पुढें तो मेसेपोटेमियांत लढाईवर गेला. आम्हांला त्याची नेहमीं आठवण होई. मात्र त्याच्याकडून कांहीं वृत्त कळलें नाहीं.

एक दिवस सरकारी पत्र आलें कीं सो अँड सो ह्याचा वारस कोण आहे हें कळवावें ! पत्र वाचतां वाचतां टिळकांचे डोळे भरून आहे. मला समजल्यावर मलाहि चैन पडेना. टिळक म्हणत तो मेला असेल. मी म्हणे नाहीं. तो कोठेंतरी भयानें लपला असेल. पण तो लपणारा मुलगा नाहीं असें टिळकांचें ठाम मत होतें. मला तो आई म्हणे व तसाच तो माझ्याशीं वागेहि. त्याचें बोलणें, बसणें वागणें वगैरे एक एक गोष्ट आठवून मी दिवसभर रडत होतें व एकीकडे गृहकृत्यें करीत होतें. दुसऱ्या दिवशीं कशीतरी भात भाजी केली. जिकडे तिकडे त्रिभुवनांत तोच दिसत होता. जातांना तो येथेंच जेवला होता. आज त्याची काय वाट झाली असेल ? दीडाचा सुमार. आम्ही दोघे एकमेकांची समजूत करीत होतों. जेवायला आम्ही बरोबरच बसलों. पुन्हां दोघांच्या डोळ्याला पाणी आलें तोंच दारीं आई अशी हाक आली. पहातें तों तोच. मी मोठ्यानें म्हणाले, “अहो, मेला होता तो आतां जिवंत झाला.” आतां आम्हांला दुःखाश्रूंंबरोबर गिळवत नसलेली तीच भाजीभाकरी आनंदाश्रूंंबरोबर अमृतासारखी वाटली. जातांना त्याच जागीं बसून त्यानें तीच भाजीभाकरी खाल्ली होती. आजहि तसाच प्रसंग. मात्र आजच्या भाजीभाकरींत अमृत होतें. आतां हे गृहस्थ-अमृतराव

त्रिभुवन* -नगरास मोठे वकील झाले आहेत.

सातारला आमच्या बंगल्याजवळच मिशनरींचा बंगला होता. त्यांत राहणारे मिशनरी मोठे प्रेमळ होते. पण त्यांतील एका मिशनरी बाईना डिसिप्लिनचें फार वेड असे. ठराविक वेळेस व ठराविक वेळांत ठराविक गोष्टी झाल्या पाहिजेत व त्या ठराविक पद्धतीनेच झाल्या पाहिजेत अशीं कांहीं कांहीं मते डिसिप्लिनवाल्यांचीं असतात. व त्यांचें आणि भावनाप्रधान लोकांचें बहुतकरून कधीं पटत नाही. तसेंच तेथें झालें. टिळकांकडे घंटा घंटा भजन चाले, तें ह्या बाईना खपेना. त्यांनीं आपल्या कामगारांना आंतून ताकीद दिली कीं भजनाला जायचें नाही. पण ही मंडळी बाईच्या ताकीदीला धाब्यावर बसवून भजनाला येऊं लागली. तशी बाई अधिक चेतली. त्यांनीं एकदोन नोकरांना घरीं बसविलें. टिळकांनी त्यांना ताबडतोब दुसरीं कामें लावून दिलीं ! ह्यावरून पुढें युद्धकांडाला सुरुवात झाली. बाईला वाटे आपले नोकरलोक आपल्यापेक्षां टिळकांना अधिक मान देतात. आपलें वजन कमी झालें. टिळकांना वाटे आमच्या ख्रिस्ती लोकांना बाईनें गुलाम बनविलें. त्याच वेळेला टिळकांनीं हा अभंग लिहिला आहे-

नव्हे हिंदुस्थान लेकुरांच्या चेष्टा । नव्हेत प्रतिष्ठा भंडांच्या या । *

इथेच जहाले महाधर्मवीर । जया थरथर विश्व कापे ।

श्रद्धा हेंच ज्यांचें जीवितसर्वस्व । आपुलेंच विश्व घर ज्यांचें ।

इथें नाचवून भलतींच सोंगें । करतनीया ढोंगे अर्थ काय ।

ह्या आर्गांत माझ्याकडून तेल ओतलें गेलें. चर्चमधील एका सभासदाला त्याच्या अयोग्य वर्तनामुळें बहिष्कृत केलेलें होतें. त्यानें आपलें वर्तन सुधारलें होतें व परत चर्चमध्ये यावें अशी त्याची इच्छाहि होती. पण त्याची जाहीर माफी वगैरे डिसिप्लिनला लागणारे विधि करण्यास तो तयार नव्हता. व वर उल्लेखलेल्या मिशनरीबाई कांहीं त्याला आंत येण्यास संमति देईनात व त्यामुळें त्यांच्या हाताखालचे लोक मनांत नसूनहि त्यांच्याचप्रमाणें बोलत.

एक दिवस टिळक बाहेरगांवी गेले असतां त्यांच्या पश्चात् नगरहून डॉ. ह्यूमचें पत्र आलें की लोकांची समजूत करून ह्या माणासाला परत चर्चमध्ये घेण्याची व्यवस्था करा; कारण त्याचा अशा रीतीनें त्याग केल्यानें तो आणखी बिघडेल. मला डॉ. ह्यूमचें म्हणणे पटलें. व टिळक येण्याच्या आधींच मीं तें काम माझ्या अंगावर घेतलें. एका मिशन-कामगाराला विचारलें, तेव्हां तो म्हणाला, “बाई आमचेंहि मत तुमच्यासारखेंच आहे पण बाईसाहेबांपुढें आमचें कांहीं चालत नाही. तुम्हीं पुढाकार घेतला तर होईल हें काम.” मीं बाईसाहेबांना

१. अमृत भागाजी त्रिभुवन

* अभंगाजलि २२८

म्हटलें तर त्या म्हणाल्या, “बाई, ह्या मंडळीच्या* भानगडी आपल्याला काय करायच्या ? आपण ह्यांच्यांत न पडणें हेंच बरें.” मी घरीं आलें व पुढील मार्ग मला सुचवावा म्हणून नम्रभावे परमेश्वराची प्रार्थना केली. तो रविवार होता. संध्याकाळच्या उपासनेच्या वेळीं मीं पाळकांना चिट्ठी पाठविली. पाळकांनीं वाचून दाखविली.

“मला देवाचा संदेश द्यावयाचा आहे. तरी उपासना संपल्यावर पांच मिनिटें कृपा करून सर्वांनीं थांबावें. आपली आजी.”

बायबलामधून योहानाचा आठवा अध्याय-आरंभाचा भाग एका मुलाकडून वाचवून घेतल्यावर मी आठव्या वचनापाशीं थांबलों.

“तुम्हांमध्ये जो निष्पाप असेल त्यानें प्रथम तिजवर दगड टाकावा - ख्रिस्त पाप्यांस तारायाला, पाप्यांस वर काढायाला आला. पाप्यांस तुडवायाला आला नाही. तुम्हांला माणासची किंमत आहे का आपल्या स्वतःच्या मोठेपणाची? ह्या माणासांनें तुमची लेखी माफी मागून तुम्हीं तिचें प्रदर्शन करण्यांत मोठेपणा आहे का ? त्याच्या पश्चात्तापानें निर्मळ झालेल्या अंतःकरणावर तुम्ही अशा रीतीनें डागण्या देण्यास उठलां आहां.”

सर्व म्हणायला लागले ह्या बाईला पांच मिनिटें बोलण्यास वेळ दिला काय आणि हिनें हें चालविलें आहे काय ? पण परिणाम चांगला झाला. त्या माणासाला मंडळींत घेतलें. टिळकांना व डॉ. ह्यूम ह्यांना फार आनंद झाला. त्या बहिष्कृताला पुढें लौकरच मीं एक बायको मिळवून दिली व तो सुखानें संसार करूं लागला. मात्र आमच्या डिसिप्लिन-लव्हरला माझे हें कोणतेंच कृत्य पसंत पडलें नाही. माझ्यावर दुहेरी राग झाला; कारण त्याला मंडळींत घेतला इतकेंच नाही तर त्याचें लग्नहि मीं करून दिलें.

ह्या गृहस्थाच्या चार मुली बोर्डिंगांत होत्या. त्या एक दिवस घरीं आल्या. त्यांना बोर्डिंगमधून काढून टाकण्यांत आलें. टिळकांनीं त्यांची ताबडतोब पुण्यास व्यवस्था केली! आम्हांला आतां हायसें वाटलें, तों त्याची पांचवी मुलगी ह्याच बाईकडे मास्तरिण होती तिला कामावरून बसविलें. तिला सांगितलें, “तूं जा आजीबाईकडे त्या देतील तुला काम!” ती आली मजकडे रडत. मी तिची समजूत केली देव गरीबांचा वाली आहे. तूं जा कांहीं काळजी करूं नको. मनांत माझा सारखा धांवा चालला होता. दुसऱ्या दिवशीं मजकडे नगराहून एक पाहुणी आली. तिचा मुलगा शंभर रुपये मिळविता होता. त्याचें लग्न झालेलें नव्हतें.

बाईनें मला एखादें स्थळ आहे का म्हणून विचारलें. मला फार आनंद वाटला. घरबसल्या

* मंडळी हा शब्द चर्च, कॉॅग्रिगेशन या अर्थाने वापरला जातो.

स्थळ आलें. मीं तिची विहिणीप्रमाणें बरदास्त ठेविली. तिला मुलगी आणून दाखविली. मुलगी पसंत पडली व लौकरच लग्नसमारंभहि झाला!

अगदीं पहिल्यापासून आम्हांला दोन गोष्टी मिळत गेल्या. बिनभाड्याचें घर व गांवांत अगदीं घरच्यासारखा डॉक्टर. नगरास डॉ. सोराबजी, साताऱ्यास डॉ.केळकर,^१ पुण्यास डॉ.गोरे^२, मुंबईस डॉ.दांडेकर, व आतां नाशकास डॉ.गुप्ते.^३

एक दिवस गांवांत माझें कीर्तन व्हावयाचें होतें. पण आधल्या दिवशीं मला बराच ताप आला. टिळकांनी डॉ.केळकरांना चिठ्ठी पाठविली; तिला बरें नाहीं ताबडतोब या. चिठ्ठी संध्याकाळीं गेली. डॉक्टर घरीं नव्हते, कोठें खेड्यावर गेले होते. घरीं येतांच टिळकांनी चिठ्ठी ! बरें काय होतें काय नाहीं हें चिठ्ठीत कांहींच नाहीं. रात्रीं दहाचा सुमार. डॉक्टरसाहेबांच्या हातांखालीं त्या वेळेस माणूस नाहीं, पोटांत कावळे कोकलतच होते. बरोबर काय काय औषधें घ्यायचीं हें ठरवितां येईना. तेव्हां मला जेवढे रोग होणें शक्य होतें तेवढ्यांचीं आठवून आठवून त्यांनीं औषधें व आयुधें एका भल्या मोठ्या बॅगमध्ये भरलीं. तांग्यात ठेवली व डॉक्टरसाहेब तांगा स्वतःच हाकलीत आमच्या बंगल्यावर आले. त्या वेळपर्यंत माझा ताप उतरला होता. डॉ. म्हणाले “अग थेरडे तुला झालें होतें तरी काय ? साप डसला का कॉलरा झाला का झालें तरी काय ? मी किति घाबरून गेलों” मला हसूं येऊं लागलें व वाईटहि वाटलें. मीं म्हटलें “डॉक्टर, माझें आहे उद्यां कीर्तन तेव्हां म्हटलें ताप बीप नको उद्यां यायला.” डॉक्टरनें औषधाएवजीं आपल्या हातांतल्या छडीचेदोन तडाखे माझ्या पाठींत लगावले. अर्थात् ते प्रेमाचे असल्यानें त्यावर त्यांना पुन्हां औषध चोळावें लागलें नाहीं. मग डॉक्टरांनींच मला कंजी करून पाजली.

दुसऱ्या दिवशीं माझें कीर्तन झालें व कीर्तनास दुसरीकडचींहि आमंत्रणें येऊं लागलीं. फ्रिच्ले नांवाच्या एका युरोपियन गृहस्थांचेंहि आमंत्रण आलें. फ्रिच्ले मिशनरी नव्हते. एक शिल्पकार होते. त्यांना कोणीं आमच्याबद्दल सांगितलें होतें. ते अत्यंत धार्मिक वृत्तीचे गृहस्थ असल्यानें त्यांनीं आम्हांला बोलावलें. दत्तूचें लग्न झाल्यानंतरचा हा पहिलाच नाताळ होता. दत्तूनें सूनबाईसह सातारला यावें असें माझें मत होतें. पण दत्तूचें पत्र आलें कीं आम्हीच मुंबईस यावें. टिळकांना आढेवेढे घेण्याची कर्धीच संवय नव्हती. त्यांनीं हें म्हणणें ताबडतोब कबूल केलें व आम्ही दत्तूकडे मुंबईस गेलों. आम्ही येणार म्हणून आठ दिवस बसून दत्तूनें एका पुस्तकाचें भाषांतर करून पाऊणशें रुपये मिळविले होते. * तीव्र जाणीवेनंतर

१. डॉ. दत्तात्रय विनायक केळकर

२. डॉ. दौलतराव गोरे

३. कॅ. प्रभाकर शंकर गुप्ते

* Little Duke चे ‘छोटा संस्थानिक’ हे भाषांतर दे.ना.टिळकांनीं १९१८ ते केले.

दत्तूचा हा उद्योग पाहून टिळकांना त्याचें फारच कौतुक वाटलें.

आम्हीं मुंबईस आलों. चिकी दत्तूक डेच होती. तारा सेंट कोलंबियामध्ये** रहात असून कॉलेजमध्ये जात होती. पहाटें आम्ही भायखळ्याला पोंचलों. दत्तूनें खालीं येऊन सामान वर नेलें. आंत डोक्याकून पहातों तों सूनबाईनें पथारी धरलेली. तिला एक घोट पाणी जिरण्याची मारामार. पण मुलीचा आजार तिच्या आईबापांना मानवलेला दिसला. आम्हांलाहि आनंद वाटला.

येतांना मी तयारीनें आलें होतें. तळणमळण तेवढें राहिलें होतें. तें बेबीनें व चिकीनें अंगावर घेतलें. सुनेला कांहीं येत नव्हतें किंवा ती करण्याची टाळाटाळ करीत होती असें नाहीं. पण तिच्याच्यानें कांहीं होतच नव्हतें. तरी तिनें तसेंच मुलींना हातांबोटांशीं धरून थोडें थोडें केलेंच. माझें कीर्तन होतें तेव्हां मी त्या गडबडीत होतें. हा आमचा सर्वांचा शेवटलाच नाताळ. आम्हीं तो फार आनंदांत घालविला. सुनेनें सासऱ्याला कपबशा व केटली वगैरे चहाचें सामान नाताळचें बक्षीस दिलें व मला लुगडें दिलें. नाताळ झाला. नव्या वर्षासाठीं आम्हीं लोणावळ्यास जाण्याचें ठरविलें. येथें फ्रिच्ले साहेबांनीं आम्हांला भजन कीर्तनासाठीं बोलावलेलें होतें. पत्रव्यावहारानें व एक दोन भेटीनींच त्यांची व माझी फार चांगली ओळख होऊन त्यांना टिळकांबद्दल अत्यंत आदर वाटूं लागला होता.

लोणावळ्यास आम्ही नव्या वर्षाच्या आदल्या दिवशीं गेलों. माझें कीर्तन झालें. रात्री वॉच नाईट झाली. १९१९ च्या पहिल्या दिवशीं आम्हीं फ्रिच्ले साहेबांचेच पाहुणे होतों. दुसऱ्या दिवशीं निघतांना साहेबांनीं टिळकांच्या हातांत पांचशें रुपयांचा चेक ठेवला. नंतर आम्हीं पुण्यास गेलों. तेथेहि माझीं कीर्तनें झालीं. आणि आम्ही पांचशें रुपयांच्या गठडीसह साताऱ्याला पोंचलों. आल्याबरोबर डॉ. अर्नेस्टचे अंधारांत घेतलेले रुपये त्याला अंधारांत परत केले व माझा जीव खालीं पडला.

टिळक नेहमीं प्रार्थना करीत कीं देवा मला दरिद्री ठेव. मला पैसा नको. मी प्रार्थना करी देवा मला कर्ज नको. आमच्या दोघांच्या प्रार्थना देवानें ऐकल्या.

टिळकांची एक कविता आहे कीं ‘‘ह्या पैशाचे नकोत अमुच्या करांस हृदया चटके’’ आमच्या दोघांच्या प्रार्थना परमेश्वरानें ऐकल्या व त्यानें त्या आमच्या दोघांच्या वृत्तींत फरक करवून ऐकल्या, मला पैसा हवासा वाटेना हें टिळकांच्या प्रार्थनेचें उत्तर व टिळकांनीं कर्ज करण्याचें सोडून दिलें हें माझ्या प्रार्थनेचें उत्तर. त्यांनीं आतां कर्ज करण्याचें अजिबात सोडून दिलें. आतां आम्ही कोणाचेच देणेंकरी राहिलों नव्हतों व टिळकांच्या मागे मला किंवा दत्तूला कोणाची पैहि घावी लागली नाही.

** सेंट कोलंबा. ‘कोलंबिया’ नव्हे.

इतके जरी झालें तरी माझा स्वभावच कुरकुऱ्या. मी म्हणें कोणती वेळ सांगून येत नाही. आपल्या हातांपायांसाठी थोडे तरी जवळ पैसे असले पाहिजेत. ते म्हणत ज्यानें आमची जन्माच्या आधीपासून सोय केली आहे तो का आतां करणार नाही ? काळजी करून तुला काय मिळतें?

पांचशें रुपयांपैकीं दोनशें रुपये कर्ज फेडलें, शंभर रुपये देवाच्या दरबारांत खर्च केले व दोनशें रुपये बाजूला टाकले व ह्या पैशाचा पुढें योग्य वेळीं उपयोग झाला.

छाया

सृष्टीनें उग्र स्वरूप धारण केलें. शेतकरी आपल्या काळीचीं मशागत करून पाळी गोपाळी करून बसले. सर्वांची दृष्टि चातकांप्रमाणें मेघमंडळाकडे लागून राहिली. फटाटोपो भयंकरः ह्याप्रमाणें मेघ गर्जना करी. आकाशांत चहूंकडे धुराचे पोकळ फसवे ढग इकडून तिकडे सैरावैरा उनाड पोरांप्रमाणें धांवत असत व ह्या पोरांना दृष्ट लागूं नये म्हणून मध्येच किंचित कोठें बारीकसा तीट लावल्याप्रमाणें एखादा काळा ढग दिसे. पावसाचें पाणी नसल्यानें जनतेच्या तोंडचेंहि पाणी पळालें. मुसलमान, ख्रिस्तीं आपापल्या परीनें परमेश्वराची प्रार्थना करीत होते. ब्राह्मण लोकांनीं अनुष्ठानें आरंभिली. देवळांतील देवांना पाण्यांत कोंडलें. गोरगरीब देवाला हांका मारूं लागले. जनतेच्या अंतःकरणानें ठाव सोडला. धरणी कडकडली. आईला मूल जड झालें.

टिळकांचा सारा विश्वास प्रार्थना व उपवासावर होता. ते आतां एकच वेळेस जेवीत. कधीं कधीं तेहिं वर्ज्य करीत. जेवायाला बसले कीं एखाद वेळेस त्यांचा कंठ दाटून येई. ते म्हणत, “माझे आप्तमित्र अन्नाला महाग झालेले पाहून मी हें अन्न खाऊं तरी कसें ? ह्यापेक्षां दे तें माझ्या भुकेल्या बंधुभगिनींना.” घरांत असेल नसेल तें पीठ मीठ ते गरजू लोकांना वाटूं लागले.

दुष्काळांत तेरावा महिना. पिसा झाल्या, पिंजरे घोरोघर येऊं लागले. चहूंकडे डांबर जाळल्याचा वास येऊं लागला. टोंचणी सुरू झाली. लोक बाहेर पडले. आज हा तर उद्यां तो अशा बातम्या पसरूं लागल्या. त्या वेळीं टिळकांनीं एक धुरी कोठें वांचली व ती मजकडून तयार करवून घेतली. जो कोणी येईल त्याला ते ही ओंजळ ओंजळ धुरी वाटूं लागले. ह्या धुरीनें उंदीर, घुशी, डांस, पिसवा जातात. देवाच्या कृपेनें व माणसाच्या कर्तबगारीनें प्लेगोबा थोपले तर वाघोबा कोपले. दुष्काळामागें दुखणें ही दुकल पाहून काळजाचें पाणी पाणी व बोलण्याची शिराणी झाली. सातान्यास पहिली मानमोडी झाली. हिनें प्लेगावर ताण केली. कुटुंबांतील दहांपैकीं एक उभा. बाकी सर्व बिछान्यावर. रानांतील जनावरें रानांत व घरांतील धर्मखुंटी डांबलेलीं. त्यांना चारा वैरण देण्याकरतां कोणीच नाही. खायाला पैसा नाही. बत्तीला तेल नाही. पाणी देण्यास माणूस नाही. असें त्या वेळेस ऐकलें कीं एका माणसानें जवळ पैसा नसल्यामुळें आपली एक गाय देऊन दोन डाळिंबें खरेदी

केलीं. ही करुणजनक स्थिति पाहुन टिळकांनीं अल्प दवाखाना व स्वल्प अन्नछत्र खुलें केले. एक काढा रोज मी तीन चार शेर कढवून ठेवी. हें औषध, दूध, साबुदाणे, साखर, घासलेट व आगपेट्या ह्या जिनसा टिळक सकाळीं आठपासून बारापर्यंत वाटीत. कर्मठ, मराठे, महार ह्या साऱ्या लोकांना ह्या जिनसा वांटण्यांत येत.

टिळकांचें भजन रोज सकाळ संध्याकाळ चालूच असे. आम्हीं ज्या बिनभाड्याच्या घरांत रहात होतो तें खालीं करण्याच्या रोज सूचना येत. घर जरी बिनभाड्याचें होतें तरी हातांत कडीतोडे नसल्यानें आम्हीं त्या सूचनांना दाद देत नव्हतो.

दुष्काळ व मानमोडीच्या कचाट्यांतून हवालदिल झालेली जनता एकदाची बाहेर पडली. ह्या दिवसांत टिळकांनीं पुष्कळ अभंग लिहिले.

दत्तूच्या लहानपणापासून मला पोटदुखीचा त्रास आहे. व एखादे वेळीं ही फारच उचल खाते. त्याप्रमाणें माझे पोट दुखत होतें. टिळक पहाटे उठत व आधीं शेगडी पेटवून माझ्या खाटेखाली ठेवीत नंतर आपण चहा घेत. अलीकडे टिळक माझ्याजवळ फार बोलत. म्हणजे तसा त्यांचा माझ्याशीं पूर्वीं अबोला होता असा अर्थ नाही. आतां म्हणजे त्यांना वेळ नसूनहि ते वेळांत वेळ काढून येऊन माझ्याशीं बोलत बसत. मला त्यांचें बोलणें मुळींच आवडत नसे. मी कधीं त्यांना हुंकारे देत असे तर कधीं म्हणे “पुरे तुमचें हें चऱ्हाट. मला तें मुळींच आवडत नाही. कशी वेळ येईल ठाऊक नसते. नेहमीं शुभ बोलावें. घराभोंवतीं देवाचे दूत असतात. ते अस्तु अस्तु म्हणतात.” ते म्हणत “मी काय वाईट बोलतो आहे ? दोन प्रवासी वाटेनें जातात. एकाचें स्टेशन आधीं येतें. एकाचें मागाहून येतें. त्यांत काय आहे ? भिण्यासारखें काय झालें ? मीं आपला बोलायला कांहीं विषय हवा म्हणून विषय काढला. आणि त्यांत वाईट काय झालें ? कोणता वेळ केव्हां येणार हें का ठाऊक असतें ! आधीं तशी नोटीस थोडीच येते ? लेंकराला बाहेर किती वेळ राहूं घ्यायचें हें एक आईलाच कळतें. तें खेळून दमलें थकलें कीं ती पुढें होऊन त्याला उचलून आपल्याजवळ घेते. त्याला विसावा देते. तसेंच देव करतो. आज नाहीं उद्यां तो असाच प्रत्येकाला उचलून घेईल. आपण त्यावेळेस हात पाय झाडण्याऐवजीं त्याची उत्सुकतेनें वाट पहायला हवी. मनुष्यानें आपल्या परिस्थितीहून एक मूठभर मोठें व्हायला पाहिजे. नाहीतर दोघापैकी एक गेल्यावर मार्गे रहाणारानें रडत बसणें म्हणजे त्या परिस्थितीचें गुलाम होणें व ईश्वरी इच्छेचा अनादर करणें आहे.”

“एखाद्या बाईचा नवरा मेला कीं ती दुःखातिरेकानें मूर्ख बनते. आपल्यावर मुलांबाळांसंबंधी कांहीं जबाबदारी आहे हें ती विसरून जाते. वाटेल त्या वेळेस व वाटेल तेथें ती रडत बसते. आपल्या शोकाचा परिणाम कोणाकोणांवर होतो आहे इकडे तिचें कधीं

लक्ष्यच रहात नाही. आणि दुःखाचें समाधान करण्यास ज्या आयाबाया येतात त्या तर मेलल्या माणसाचे असतील नसतील ते गुण आठवून तिच्या शोकाग्रीत आणखी तेल ओतीत असतात. तिचें समाधान करण्याचें बाजूसच राहेंतें. मृतांच्या आप्ताना कोणती गरज आहे, त्याचें साह्य कसें करतां येईल, आपल्या दुःखाचा त्यांना कसा विसर पडेल, इकडे कोणाचें लक्ष नसतें. जमावें त्यानें तिला रडवावें, दुःखाच्या खपल्या काढाव्या, शंभर माणासांनीं यावें, शंभर वेळेस तिनें रडावें व घरांतील वातावरण कायमचें उदास करून टाकावें. त्या बाईचे डोळे रडून रडून फुटतात व मुलाबाळांच्या शरीरप्रकृतीवर परिणाम होतो.”

त्यांचें असें बोलणें ऐकून माझ्या काळजाचेंच कोणी लचके तोडीत आहे असें मला वाटे.

“ज्याप्रमाणें वैष्णवाच्या मुखावर मुद्रा असली कीं तो वैष्णव समजावा. त्याप्रमाणें ख्रिस्ती लोंकांच्या घरीं मृत्यु झाला कीं त्यांच्या ड्रेसवरून कळतें. मला तें मुळींच आवडत नाही. काळी गाडी, काळा घोडा, काळी पेटी, काळें लुगडें, काळ्या फिती, पत्राभोंवतीं काळी बॉर्डर ! हें आहे काय ? देवाकडे जाणें, हें का अशुभ आहे ? जो अमर, जो पवित्र, त्याच्याकडे जाणें अशुभ आहे का ? पावित्र्याचें द्योतक काळें का पांढरें ? मी जर तुझ्या अगोदर गेलों तर असें कांहीं करूं नका. मला सर्व शुभ असूं द्या.”

“हें तुम्हीं काय आरंभिलें आहे मला कांहीं कळत नाही.”

“मी तुझ्या आधीं जाणेंच अधिक हिताचें आहे.”

“त्यांत कोणतें हित आहे आणि कोणतें अहित आहे मला कळत नाही.”

“पुढें कळेल. मी मेल्यावर तूं किंवा मुलें मुळींच शोक करित बसूं नका. माझी खात्री आहे कीं देवाकडे आपल्याला जायचें आहे व त्यांत शोक करण्यासारखें कांहींच नाही. तोच मला नेईल व तोच तुमची पुढें व्यवस्था करील.”

टिळकांना भेटलेला ‘मंबाजी’ त्यांना आतां अधिकच प्रतिबंध करूं लागला. बंगला सोडा म्हणून तगादे येत. पण बंगला कांहीं सुटला नाही. दोन्ही वेळेस भजनें चालत. ‘मंबाजी’चे कामगार दोन्हीं वेळेस न चुकतां व धाकांना व ताकीदींना न जुमानतां भजनाला येत. मग मग टिळक नेहमीं चर्चमध्ये उपदेश करूं लागले. त्या वेळीं चर्चची निराळी इमारत नसल्यानें उपासना शाळेंतच भरें व हेंच देऊळ समजण्यांत येई. पण शाळा मंबाजीच्या ताब्यांत. तेव्हां मंबाजी वारंवार ती बंद करित. टिळक म्हणत “शेरा वाशांचें कां होईना पण स्वतःचें, तुमच्या हातांनीं बांधिलेलें मंदिर तुम्ही बांधा. एकभुक्त रहा, हाल सोसा पण

स्वतःचे मंदिर बांधा. दुसऱ्याच्या ओंजळीने किती दिवस पाणी पिणार ? ताटाखालचीं मांजरे किती दिवस राहणार ? एक शतक झाले तुम्हांला ख्रिस्ती होऊन. अजून तुम्हीं रांगतीं बाळेंच राहणार का ? तुमचे वाडवडील असेच होते का ? तुम्हांला त्यांचा अभिमान नको का ? कां तुम्ही आपली मान दुसऱ्यापुढे वांकवितां?”

मिशनरींना ते सांगत “आम्हांला तुम्हीं आपल्या हातांनी किती दिवस भरविणार ? आपल्या पायांवर आम्हांला उभे राहू द्या. मधे मधे येऊ नका, आम्हांला पोहू द्या, गटांगळ्या खाऊ द्या, बुडू द्या, वाहू द्या, मरू द्या. पण तिरायाला शिकू द्या.”

मला ते म्हणत “पाहा, अशीं वेळ येईल की हेच ख्रिस्ती लोक व मिशनरी माझ्या विरुद्ध होतील. पण मला जें ह्यांच्या हिताचें वाटतें तेंच मी बोलणार व करणार. मी छळ सोशीन. पण मरेपर्यंत त्यांचें हित करीत राहीन.”

पण एका मंबाजीखेरीज कोणीच ख्रिस्ती माणसानें किंवा मिशनरीनें टिळकांचा छळ केला नाही. उलट सगळे अगदीं सग्यासोयऱ्याप्रमाणें वागले.

माघ सरतां सरतां किंचित् उन्हाळा भासूं लागला होता. सूर्यापेक्षां वाळूच अधिक ताप देऊं लागली होती. रविवारीं मंबाजीनें उपासनेच्या वेळीं किल्ल्या दिल्या नाहीत. शाळा बंद. मंबाजीचा निश्चय कीं आजकांहीं झालें तरी किल्ल्या द्यायच्या नाहीत.

मंडळी टिळकांकडे सांगायला आली. आज स्वर्गाची द्वारे बंद झालीं ! टिळक म्हणाले, “होऊ द्या देव देवळांत रहात नाही. जेथें कोठें दोघे तिघे एका दिलानें मजकरतां जमाल तेथें मी आहे* असें प्रभु म्हणतो आहे. चला आपण मैदानांत झाडाखालीं मंदिर उघडूं.” टिळक निघाले. त्यांच्यामार्गे मंडळी निघाली.

मंबाजीनें दुरून हें पाहिलें. लागलीच एक मुलगा^१ धांवत धांवत किल्ली घेऊन ह्या मंडळीच्या मार्गे आला. व त्यानें सर्वास मार्गे फिरविलें. जें बंद होतें तें देवाचें मंदिर खुलें झालें. त्या दिवशींच्या टिळकांच्या भाषणानें मंडळींचे डोळे ओले झाले. त्यांच्या उपदेशाचें प्रतीक “दास म्हणे ख्रिस्ता तुझ्या कंथेवरी । मला जागा कर थोडकीशी ॥” हें होतें. भाषण संपतां संपतां टिळकांनीं सांगितलें : “आज माझा हा तुम्हांला शेवटचा उपदेश आहे. मी पुन्हां ह्या मंदिरांत पाय टाकणार नाही. मी येथून जाईन तो पुन्हां ह्या सातात्यांत पाणी पिणार नाही.” लोक रडूं लागले. टिळकांचें म्हणणें खरें झालें. तो त्यांचा त्या मंदिरांतील शेवटला उपदेश ठरला. परंतु परमेश्वराची योजना किती विलक्षण असते.

* जेथे दोघे किंवा तिघे माझ्या नामानें जमले आहेत तेथें त्यांमध्ये मी आहे.”

- बायबल

१. रे. प्रकाश शिवाजी भोसले.

ज्या सातारच्या मंडळींना उपदेशासाठीं शाळेंत जमावें लागे त्याच सातारच्या मंडळीला टिळकांच्या मृत्यूनंतर एक नवीन सुंदर मंदिर मिळालें. व त्या मंदिराचें नांव टिळक स्मारक मंदिर ठेवण्यांत आलें !

ज्याप्रमाणें एखादा लबाड माणूस आपलें कार्य साधण्यासाठीं कांहींतरी कारण शोधित असतो त्याप्रमाणें मृत्यूला कांहींहि कारण पुरतें. ठेंच, गुचकी, वगैरे वगैरे कांहींहि त्याला चालतें. अलीकडे गुन्हाळें सुरू झालीं होतीं. भजन झाल्यावर उसाचा रस आणीत व इतरांबरोबर कधीं कधीं टिळकहि तो घेत. तो त्यांना बाधला असावा. ते आज्ञ्याप्रमाणें दिसत. तरी त्यामुळें त्यांच्या व्यासंगांत कांहीं व्यत्यय आला नाहीं. ते रात्रीं हवें तेव्हां उठून लिहीत बसत.

मी त्यांच्यामागें पुन्हां भुणभुण लावली, “आजाराला अडचणीला आपल्याजवळ एकहि पैसा नाहीं. आपल्याला कांहींच करतां येऊं नये म्हणजे काय ? पैसा तुम्हांला वेंच्यासारखा दिसतो. आतां पुढें औषधपाण्याचें कसें होणार ?”

ते म्हणत, “आम्हीं काय खावें व काय प्यावें हें तो जाणतो. माझी खात्री आहे कीं तो औषधपाण्याला कांहीं कमी पडूं देणार नाहीं. माझ्या अंत्यविधीलाहि तो कमी पडूं देणार नाहीं. माझ्यामागें एक महिनाभर तुम्हांला दुःखांत बसून खायलाहि तो देईल. पुढें मात्र तुमचें तुम्हीं पाहून घेतलें पाहिजे. एक महिना दुःखाला पुरें झाला.”

आतां डॉ.केळकर वरचेवर येऊं लागले.

एक दिवस रात्रीं तीन वाजतां टिळक उठून माझ्या खोलींत आले. ते मला झोपेंतून कधींच उठवीत नसत. कारण मला झोपेंतून उठविलें म्हणजे अधिकच कांपरें भरतें. मला उठवून ते म्हणाले, “मीं तुला आजपर्यंत फार त्रास दिला. मला क्षमा कर.”

“आज तुम्हांला त्याची काय आठवण झाली ? तुम्हांला कांहीं होतें कीं काय?”*

मी घाईघाईनें उठून शेगडी पेटविली व शेजारीं धनार्जीकडे^१ जाऊन त्यांना उठविलें. आम्ही परत आलों तो टिळक लिहीत बसले होते.

“कसें वाटतें गुरुजी?”

“बरें आहे,”

* टिळकांना हृदयविकाराचा झटका आला असावा असे त्यांनीं मिसेस ली यांस लिहिलेल्या पत्रावरून वाटते.

१. धनाजी चांदेकर हे एक ‘दरबारी’ होते.

धनाजी गेले व मीहि निजलें.

रात्री बसून टिळकांनीं आपलें मृत्युपत्र तयार केलें. जवळ एक दिडकी नसतांना टिळकांनीं मृत्युपत्र कसलें केलें असें वाटेल म्हणून त्यांतील कांहीं भाग खालीं दिला आहे त्याची एक नकल दत्तकडे पाठविली, एक मिशनकडे पाठविली व एक स्वतःजवळ ठेवली.

“देवावर, ख्रिस्तावर व सौंदर्यावर (सौंदर्याची माझी स्वतःचीच कांहीं कल्पना आहे) जर माझें खरेंखुरें प्रेम नसतें, येशूवर जर मी प्रेम करणारा नसतो तर मी कांहीं वेगळाच मनुष्य झालों असतो, याचें कारण माझें जीवितासंबंधीं असलेलें विशिष्ट मत. कीर्ती किंवा अपकीर्ती मला बुडबुड्यासारखी वाटते, माझ्या मृत्यूनंतर माझी अपकीर्ती केल्यानें जर मनुष्यांचा कार्यभाग होणार असला तर त्यांनीं ती खुशाल करावी: मला त्याचें कांहीं वाटत नाही. कालमर्यादा ही माझी जीविताची व्याख्या नाही; तर उपयुक्त कार्यकर्तृत्व ही आहे; उपयुक्त कार्य जर माणसाच्या हातून होत नसलें तर त्यानें मरावें हें बरें. मला जगांत जिकडे तिकडे एक सौंदर्य किंवा कुरूपता या दोन गोष्टी मात्र दिसतात. सौंदर्यावर माझी आवड आहे, म्हणून मी त्याच्यावर प्रेम करतो. ख्रिस्तावर माझें एवढें प्रेम असण्याचें कारण तो अशा सौंदर्याचा सागर आहे - नव्हे, सौंदर्यसर्वस्व आहे. तो स्वतःच ह्या सौंदर्याचा पुतळा आहे. स्वर्गप्राप्तीच्या आशेनें किंवा नरकप्राप्तीच्या भीतीनें कोणाला या सौंदर्यावर खरेंखुरें प्रेम करितां येणार नाही. प्रेम निरिच्छ आहे. माझी या सौंदर्यावर आवड आहे म्हणूनच मी त्याच्यावर खरेंखुरें प्रेम करितों. स्वर्ग व नरक या दोन अवस्था असून आत्मा या दोहोंतून एका अवस्थेप्रत जातो असें माझें मत आहे. या मताच्या मनुष्यामधून जर ख्रिस्ताचें वास्तव्य नाहीसें झालें तर तो माणूस अगदीं भयंकर बनेल.

ज्या ठिकाणीं माझ्या अस्थि ठेवण्यांत येतील तेथें जर एखादी कबर उभारावी अशी माझ्या आप्तमित्रांची इच्छा असली, तर त्यांनी त्या कबरेवर ‘पुष्कळ अजुनी उणा । प्रभू, मी पुष्कळ अजुनी उणा ।’ हा चरण कोरावा. माझ्या नांवाचे पूर्वी त्यांनीं रेव्हरंड अगर मि. अगर रा.रा. यांतलें कोणतेंहि उपपद लावूं नये. त्यांनीं एन्.व्ही.टिळक असें इंग्रजीप्रमाणें लिहूं नये, तर मराठींत नारायण वामन टिळक असें लिहावें. माझ्या आप्तमित्रांना माझें असें कळकळीचें सांगणें आहे कीं, कवि किंवा एखादा सन्मानदर्शक शब्द माझ्या नांवापूर्वी न घालण्याची त्यांनी अवश्य खबरदारी घ्यावी.

देवाज्ञा कधीं होईल हें कांहीं कुणाला सांगता येत नाही व तिचा उगाच कुणीहि विचार करीत बसूं नये. देवाज्ञेला मी कधींहि ‘मृत्यू’ म्हणणार नाही; कारण ती देवाची आज्ञा आहे, देवाचें बोलावणें आहे. ती नवजीवनजागृति आहे. या मृत्यूचा विचार माझ्या मनांत आला तर तो मला कधींहि निरुत्साही करीत नाही. ‘अनायासेन मरणं विना दैन्येन जीवनम्’ (मरतांना

त्रास नाही व जीवंत असतांनाहि त्रास नाही) हा ख्रिस्ती मनुष्याचा हक्क आहे व हा ख्रिस्ताच्या द्वारे मी कल्पनेच्या पलीकडे अनुभवात आहे.

मी जितकी आपल्या देशावर प्रीती करितों तितकी मी आपल्या आईबापांवर, बायकोवर, लेकरांवर, मित्रांवर, फार काय स्वतःवरहि केलेली नाही असें मला वाटतें.

हिंदी ख्रिस्ती धर्माला आपल्या चर्चेसुची वृद्धि करण्याचा, त्यांना खरेंखुरें स्वतंत्र, चैतन्यपूर्ण करण्याचा अगदीं निदिध्यास लावावा.

आपल्या मृत्यूनंतर आपल्या शरीराचें दहन करावें, प्रेतयात्रेच्या वेळीं काळा रंग वर्ज्य करावा, आपल्या अस्थि अहमदनगरच्या सिमेटरीत ठेवाव्या, व नगरच्या ईश्वरविद्येच्या वर्गात स्वतःचें व डॉ. ह्यूमचें चित्र शेजारीं शेजारीं लावून डॉ. ह्यूमच्या चित्राखालीं 'ह्यानें' व स्वतःच्या चित्राखालीं 'ह्याला संभाळिलें' असे शब्द लिहावे असेंहि त्यांनीं मृत्यूपत्रांत लिहून ठेवले होते.

मिसेस ली- म्हणजे डॉ. ह्यूमची मुलगी सातान्यासच असत. त्यांना टिळकांनीं त्याच वेळीं खालील पत्र टाईप केलें:-

Satara

4-12-18.

My dear Mrs. Lee,

I am suddenly become so very sick with a pain in my heart that I think I shall be called away at any moment to-night. I am quite ready. I leave the following wishes and meessages:-

1. THE MISSION, I hope, will take care of my wife. She is an angel but she has her weaknesses. Will you be her sister ?
2. CHRISTAYAN is incomplete. Help Tara and try to develop her poetical inspiration that she may finish it one day.
3. DO NOT make much of me any where when I am gone. I have not accomplished one thousandth part of what God made me capable of accomplishing. I wish nothing from you all or from the world but pardon.
4. Burn my remains, and then if my friends wish it take

some remnant and bury it. If any monument is to be raised over it, say on it पुष्कळ अजुनी उणा प्रभू मी पुष्कळ अजुनी उणा रे.

..... Write no name but only this. Somebody that in right earnest loved Jesus and his countrymen.

5. These persons are very dear to me. My wife first. Tara and Dattu. Dr. Hume, Hatty Bruce, yourself, Jaibai Gaikwad, Bhaskar Uzagare, Manohar Uzagare, Mr. Edwards, Sir Narayan Chandavarkar, Bhadrabai Mangaonkar and Dr.Cacnicol. Tell them so.

My measages:-

1. To India :- Follow Jesus.
2. To my Christian Brothers and Sisters:- Your life is in Christ; your life is in Him and nothing else.
3. To Missionaries:- Cease to be fathers and mothers, be real brothers and sisters. Know how to appreciate, trust people and take the place of India's revered Saints.
4. To All :- I lived as a friend and died as a friend of all, and I am sure I am still both here and hereafter.

Yours sincerely,
N. V. Tilak

* या प्रकरणांत मृत्युपत्र म्हणून आलेले मजकूर हे मूळ मृत्युपत्र नव्हें. हा टिळकांच्या निधनानंतर ज्ञानोदयांत (१५-५-१९१९) प्रसिद्ध झालेला उतारा आहे. मूळ मृत्युपत्र १४-८-१९१५ रोजीच टिळकांनी डॉ. आर.ए.ह्यूम यांना धाडलें होते.

लक्ष्मीबाई लिहितात त्या प्रसंगी टिळकांनीं मिसेस ली यांना लिहिलेले वरील पत्र व आणखी कांही पत्रे लिहिली असावी.

“भय काय तथा प्रभु ज्याचारे”

आपल्या मृत्युपत्राच्या प्रती टिळकांनी ज्या टपालाने पाठविल्या त्याच टपालाने पुण्याच्या डॉ.दौलतराव गोण्यांनाहि त्यांनी एक पत्र टाकलें. डॉ.केळकर नेहमीं येतच असत. टिळकांना ते आपल्या घरींहि ठेवण्यास तयार होते. पण त्यांचें हॉस्पिटल नव्हतें. डॉ. गोण्यांचें पत्र आलें कीं तुम्ही वाटेल तेव्हां पुण्यास या. तुमची सर्व प्रकारें व्यवस्था आम्ही ठेवूं. आम्हीं सातारा सोडला. टिळकांनीं उपासनेच्या वेळेस सांगितल्याप्रमाणें त्यांचें पाऊ ल पुन्हां सातारला लागलें नाहीं.

म्हटल्याप्रमाणें डॉ.गोरे यांनीं सर्व व्यवस्था उत्तम ठेवली. स्वतंत्र खोली, वॉर्ड बॉय, औषधें हें सारें फुकट मिळण्याची देवानें योजना केली. तसेंच भांडीं, शेंगड्या, आंघोळीला गरम पाणी, किरकोळ वस्तु हें सर्व पुरविण्याचा मक्ता श्रीमती मथुराबाई मल्हार ह्यांनी घेतला. येथपर्यंत सर्व ठीक झालें. पण मुख्य गोष्ट राहिली ती दामाजीची. पण दामाजीही जणूं हात जोडून पुढें उभे होते ! जहाल मंजुळाबाईचा मुलगा गोविंदा,^१ ह्याला टिळक आजारी असल्याचें कळतांच तो आम्हांला मुद्दाम भेटायला पुण्यास आला. त्याने कांहीं फळें व पन्नास रुपये मला आणून दिले व म्हटलें “आई हे तुम्ही पपासाठीं खर्च करा. मीं हे पगारांतून सांचविले आहेत.” मला आनंद वाटला व वाईटहि वाटलें. हा केवढा आणि मला हें देतो ! ज्याला आम्हीं द्यायचें करायाचें व ज्याच्याकरतां थोडेंबहुत केलेंहि त्याची अशी फेड घेणें मला कसेसेंच वाटलें. पण त्याचा हिरमोड मला करायाला नको होता. मीं ते पैसे घेऊन बाजूला ठेवून दिले. दुसऱ्या दिवसापासून कुठून ना कुठून पैसे येऊं लागले. दूध, सोडा, फळें तसेंच आमचा व आमच्याकडे येणाऱ्या पाहुण्यांचा खर्च जवळजवळ रोजीं सहासात रुपये होत असे. पण इतका खर्च होऊन मजजवळ थोडीबहुत शिल्लक रोजच्या रोज उरे ! रविवार खेरीज करून एका रुपयापासून शंभर रुपयांपर्यंत पैसे येत ! कामाला बाई होती व साह्याला रामभाऊ धर्माधिकारी होते. तो बिचारा रात्रंदिवस उभाचा उभा असे.

--जगन्नाथ बाप आई । उणें मला कांहीं नाहीं - ह्या टिळकांच्या अभंगाचा* प्रत्यक्ष अनुभव येऊं लागला. येथेंहि टिळक निजून नव्हते. इतर रोग्यांकडे ते जात. प्रार्थना करीत

१. गोविंद भिमाजी गायकवाड

* भजनसंग्रह - १०१

भजन करीत. चिंतामणराव गायकवाड^१ नांवाचे एक दरबारी त्यांना भजन म्हणू लागत. येथेहि बऱ्याच अभंगांचा जन्म झाला. कधी ते भाषणेहि करीत. पण कधी कधी ते इतके कासावीस होत की मी घाबरून जाई. मीं केव्हांहि डॉक्टर गोऱ्यांकडे धूम ठोकली की ते हजर असत. तोंडांतला घास पानांत तसाच टाकून ते उठत. ऑपरेशन-रूममध्ये असले म्हणजेच तेवढे डॉक्टर हार्ती लागत नसत.

आम्हांला जाईचें^२ पत्र आलें. जाई जहाल मंजुळाबाईची मुलगी व गोविंदाची बहीण. हिच्यावर टिळकांचें मुलीप्रमाणें प्रेम होतें. नागपुरास ही नर्सिंगचं काम करीत होती. तेथेंच ती आजारी पडली. टिळक साताऱ्याहून निघायाच्या आधीं ती त्यांना भेटण्यासाठीं नागपुराहून निघाली. पण मधेंच तिची स्वतःची प्रकृति अतिशय बिघडल्यानें ती परत नागपुरास गेली. आतां तिचें पत्र आलें कीं, “पपा, मी इकडे जितकी आजारी आहे तितकेच तिकडे तुम्ही आजारी आहां ! माझी तर आशा आतां डॉक्टरनें सोडली आहे. आपली भेट आतां होणें अशक्य आहे.”

गोविंदालाहि तिचें पत्र आलें होते कीं येतां आलें तर मला येऊन भेटून जा. तो तें पत्र घेऊन आमच्याकडे आला. आम्हीं त्याला आग्रह करून त्याचे पत्रास रुपये त्याला परत घ्यायला लावून नागपुरास पाठविलें. पंडिता रमाबाईनीं मनोरमाबाईंना आमच्याकडे भेटायला पाठविलें. मनोरमाबाई बरोबर फराळाचें व शंभर रुपये घेऊन न आल्या. टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणें खूप आबादानी झाली. सुट्टी घेऊन मुंबईहून बेबी आली. दत्तनेंहि कांहीं दिवस रजा घेतली. सुनेला बरें नव्हतें तरी तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत तिनें कांहीं कांहीं जिनसा करून दत्तबरोबर पाठविल्या.

सुनेचा आजार तिच्या आईबापांना मानवला तसाच आम्हांलाहि मानवला होता. आपण आजोबा होणार म्हणून टिळकांनाहि त्या आजारांत मधूनमधून आनंद होत असे. मी तेवढ्या गडबडींत नातवाचें शिवण काढलें होतें. व त्यांतील एक गोधडी टिळकांनी शिवली होती.

पुष्कळ वेळेस माझें हें खरें शिवण मी मिसेस गोरे ह्यांच्या अंगावर टाकावें व त्या बिचारीनें मोठ्या आनंदानें तें करावें.

टिळकांना एवढा मोठा असाध्य रोग तरी कोणता झाला होता ? तर मुळव्याध ! पण त्या मुळव्याधीच्या दुखण्यानें त्यांचा जीव मधून मधून अतिशय कासावीस होत असे. ते

१. चिंतामण सखाराम गायकवाड. प्लेग-कॅपमधील लक्ष्मीबाईच्या साहाय्यक नर्स जाईबाईंचे हे चिरंजीव.

२. कु. जाई भिमाजी गायकवाड.

डॉ.गोण्यांच्या मार्गें लागले होते कीं मुळव्याधीचें ऑपरेशन करून टाका. त्यांना थोडासा ब्रोकंटिस झाला होता. तेव्हां डॉ. गोरे म्हणत तुम्हांला क्लोरोफॉर्म देतां येणार नाहीं. औषधानेंच हळू हळू बरें वाटेल. त्यांनीं आणखी एक दोषा डॉक्टरांना टिळकांची प्रकृति दाखविली व त्यांचेंहि म्हणणें डॉ. गोण्यांप्रमाणेंच पडलें.

टिळकांना जितका जितका त्रास होई तितके तितकें त्यांनीं अधिकाधिक गोड असें अभंग लिहावे. पुण्याच्या दवाखान्यांत त्यांनीं तीसपस्तीस अभंग लिहिले आहेत. जाईच्या मृत्यूची बातमी तेथेंच आली व त्यावर त्यांनीं एक अभंग लिहिला. * गोविंदाग्रज कर्वीच्या मृत्यूसंबंधीं लिहिलेली कविता येथलीच आहे.

थोड्या दिवसांनीं त्यांना बरें वाटूं लागलें. मुलें परत मुंबईला गेली. पण बरें जरी वाटत होतें तरी टिळकांचें मन त्यांना बरें सांगेना. चांगले खात, पीत, लिहीत, वाचीत, चालत, बोलत, गात पण आपलें ऑपरेशन झालेंच पाहिजे असें त्यांच्या डोक्यानें पूर्णपणें घेतलें होतें. त्याच वेळेस माझ्या व्याह्यांचे पत्र आलें कीं जे.जे.हॉस्पिटलमध्ये कोणी फार चांगला सर्जन आलेला आहे. ह्याच्या मागोमाग फ्रिच्लेसाहेबांचेंहि पत्र आलें कीं जे.जे.हॉस्पिटलांत फार चांगला सर्जन आला असून तो माझा मित्र आहे. मी तुमची तेथें जाण्याची सर्व व्यवस्था करतो.

इकडे पुण्यांतील दवाखान्यांतील सर्व मंडळी त्यांच्या जाण्याच्या विरुद्ध होतीं. डॉ.गोण्यांनी टिळकांना शंभर वेळेस सांगितलें कीं, “तुम्हीं जाऊं नका. मी तुमची सर्व व्यवस्था येथेंच करतो. ऑपरेशननें भलतेंच होईल. माझी इच्छा नाहीं तुम्हीं ऑपरेशन करावें अशी.”

टिळक म्हणाले, “मला पुष्कळ कामें आहेत. मला चांगलें बरें झालें पाहिजे. ख्रिस्तायन आहे, देवाचा दरबार आहे. तुम्ही देवाच्या इच्छेविरुद्ध येऊं नका.” ह्यावर डॉ. गोरे निरुत्तर झाले.

तिकडे सून जरा कोठें लोळून घोळून उठते तोंच दत्तू आजारी पडला. आम्हांला इतकेंच कळलें होतें कीं त्याला साधारण बरें नाहीं व डॉ. दांडेंकरांचें औषध त्याला चालू आहे; पण त्याला झाला होता टायफॉईड व सुनेला होता सहावा महिना.

टिळकांचें शेवटीं मुंबईस जाण्याचें ठरलें. फ्रिच्लेसाहेबांनी त्यांच्यासाठीं सेकंड क्लासचा डबा रिझर्व केला. टिळक निघाले तेंव्हां दवाखान्यांतील लोकांना फार वाईट वाटलें. डॉ. गोण्यांच्या डोळ्यांना पाणी आलें. त्यांची पत्नी खत्री होती कीं आज आपण गुरुमहाराजांची ही प्रेतयात्राच पाहात आहों. ते व त्यांच्या पत्नी सौ.हॅरिएटबाई टिळकांना गुरुमहाराज

* अभंगांजलि २६७

म्हणत असत.

आम्हीं रात्री पुण्यास गाडीत बसलों ते दुसऱ्या दिवशीं पहांटे भायखळ्याच्या स्टेशनवर उतरलों. स्टेशनवर जे.जे.हॉस्पिटलमधून टिळकांना नेण्यासाठी स्ट्रेचर पाठविण्यांत आलें होतें. तें पाहून टिळक हसूं लागले. त्यांनीं तें परत केलें व स्वतः जाऊन गाडी वगैरे ठरविली. आम्ही दत्तूच्या दाराजवळ उतरलों. टिळकहि वर जात होते पण मलेलू पाळक म्हणाले तुम्ही आतां येथें थांबू नका. एकदम दवाखान्यांत जा. मला दत्तूला भेटूं द्या. प्रातर्विधि उरकूं द्या असें ते म्हणाले. पण उं हूं. त्यांना काळच बोलावीत होता. ते पायरीदेखील चढले नाहींत. एका कफनीनिशीं स्वतः चालून ते जे.जे.त गेले. परस्वाधीन जिणें आणि पुस्तकी विद्या असें झालें. ज्या दिवशीं टिळक पायीं गेले त्याच्या नवव्या दिवशीं चौघांच्या खांद्यावर जे.जे.तून ते बाहेर आले !

टिळक जे.जे.त गेले. मी व बेबी माडीवर गेलों. भायखळ्याच्या स्टेशनवरच माझी जी कंबर खचली व जे हातपाय गळाले ते बेसुमारच. वर येऊन पहातें तों दत्तू अगदीं सहा महिन्यांचा आजारी. त्याला पाहून माझ्या तोंडचें पाणी पळालें. मी जरी आजारी नव्हतें तरी एकसारखी पडून राही. सुनेला दत्तूचें बरेंच पहावें लागे. टिळकांची खबर घेण्यास घरांत कोणीच नाहीं. मुंबईत पाय पडतांच आम्ही त्यांना मुकलों व ते आम्हांला मुकले. पुढील भाकीत जाणून मीं पाळकांच्या हातून निरोप पाठविला कीं डॉ. गोरे ऑपरेशनच्या विरुद्ध आहेत. पाळकांच्या हातीं परत निरोप आला की मी का हजामाचा धंदा करतो का ? शहाण्याला कोण शिकविणार ? तो बिचारा कोणता का धंदा करीत असेना. पण केस हातीं घेतल्याच्या तिसऱ्याच दिवशी त्यानें इंग्लंडला प्रयाण केलें ! तेव्हां त्याच्या सर्जरींत व न्हाव्याच्या धोपटींत कांहीं अंतर असल्यास तें माझ्यासारख्या अडाणी बाईला कसें कळणार?

सिंहस्थाची पर्वणी व गंगापुत्रांचा सुळसुळाट, तशीच जे.जे.त ह्या वेळेस परीक्षेची पर्वणी व विद्यार्थ्यांचा सुकाळ होता. प्रत्येक रोग्याच्या अवयवागणिक होतकरू डॉक्टर रोगांची चिकित्सा करण्यास जमत. टिळकांची परीक्षा कसून जोरांत चालूं झाली. आमचें घर म्हणजे आतां रोगांचें माहेरघर बनलें होतें. सून अशक्त, मुलगा बिछान्यावर पडून, मीं मुंबईस पाय ठेवतांच पथारी धरलेली. देवाच्या कृपेनें बेबी तेवढी बरी होती. जवळ दुसरें कोणी माणूस नव्हतें. बेबी दवाखान्यांतून विचारपूस करून यायची. प्रोफेसर पाटणकर त्यावेळेस मुंबईस होते. ते आपलें काम संभाळून उरला वेळ आम्हांला मदत करण्यास येत. तो मे महिना असल्यानें उन्हाळा घालविण्यास पुष्कळ ओळखीचे लोक बाहेरगांवीं गेलेले होते. बाकी आपल्या कामधंद्यांत. आमचे व्याही विहीण माथेरालला गेले, आमची सून त्यांची एकुलती

१. रे. जॉन मलेलु

एक कन्या. तिची स्थिति ही अशी तेव्हां साहजिकपणेच तिलाहि बरोबर न्यावे असे त्यांना वाटत होते. पण तिचा कांहीं पाय निघेना, ती मुंबईसच राहिली. त्या वेळीं बेबी, बाबू पाटणकर व मनोहरराव उजगरे ह्यांनी जें कांहीं केलें तें अमोलच होतें. पांच दिवसांनीं बेबीनें मला बळेंच दवाखान्यांत नेलें. तों तेंथेंहि टिळक पडल्यापडल्या लिहित होतेच. ज्ञानोदयांतीत लेख व अभंग त्यांनीं मृत्यूशीं झगडत असतां लिहिले.

माझे अखेरचें भाषण व ते शुद्धीत असतांनाची भेट ह्या मुलीमुळेच झाली.

“मी आतां बरा आहे. लौकरच बरा होईन. काळजी करूं नको. मला माझीं दोन मोठाली कामें अजून करायचीं आहेत. ख्रिस्तायन व देवाचा दरबार.

माझे आवडतें गाणें कोणतें आहे सांग पाहूं !

शत्रू गराडा घालुन बसले

बसोत त्याना कोण पुसे

पिता परात्पर ज्याचा त्याहुन

पर्वतशतही धीर नसे

आकाशाची कुऱ्हाड आली

कुऱ्हाड आली येऊं द्या

पिता परात्पर ज्याचा त्याला

खेळायो होइल सध्यां-

आधी व्याधी उभे पुढें, हें

जरा मरण पाठीमागें

पिता परात्पर ज्याचा त्याशीं

शक्त न हे लढण्याजोगे”

१९१९ साल हें लक्षांत ठेवण्यासारखें होणार आहे.

हा मला उपदेश आहे हें मी ओळखलें. माझे अंतःकरण भडभडून आलें व माझे ओले डोळे त्यांच्या दृष्टीस पडूं नयेत म्हणून मी हळूच बाहेर आलें व मनसोक्त रडलें. त्याच दिवशीं सूनबाई खबरीस गेली. तिला जवळ घेऊन त्यांनीं आशीर्वाद दिला व सांगितलें कीं, तुला आतां मुलगा होणार आहे.

दुसऱ्या दिवशीं मेडिकल कॉलेजामधील दत्तूचा एक विद्यार्थी-मित्र येऊन सांगूं लागला कीं टिळकांना ताप आला आहे. पण काळजीचें कांहीं कारण नाही. तोच ताप १०५ पर्यंत चढला. तिसऱ्या दिवशीं बाबू पाटणकर रात्रभर त्यांच्याजवळ बसून राहिला.

शुक्रवार ता. ९ मे. १९१९ दुपारी दोन वाजतां बेबी जे.जे.त भेटायाला गेली. मी व दत्तू निजूनच होतो. दत्तूचें मन त्याला सांगूं लागलें पपांना भेटायाला जावें. तो अजून अंधरणांतून उठतसुद्धां नव्हता; तरी तो तसाच उठून मजकडे आला व म्हणूं लागला चल आपण दोघेजण जाऊन येऊं. पण माझे धैर्य होईना. शेवटीं आम्ही पायींच निघालों. तो मला व मी त्याला आवरीत चाललों. कसेंतरी करून एकदाचा दवाखाना गांठला. दाराशीं बेबी एका झाडाला टेंकून उभी होती. आम्ही तडक त्यांच्या वाडांत गेलों. त्यांना मॉर्फियाचें इंजेक्शन देण्यांत आलें होतें. जवळच मनोहरराव उजगरे व प.वा.काशिनाथ रघुनाथ मित्र उभें होते. आणखी एक दोघे होते. अखेर टिळकांना आपला मुलगा भेटला. त्यांनीं त्याच्याकडे डोळे भरून पाहिलें. बोलवत नव्हतें पण त्यांनीं तोंडाकडे बोट दाखविलें. दत्तूनें त्यांच्या तोंडांत चमचाभर पाणी घातलें व त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें. ते रोज सकाळीं म्हणत ती भूपाळी मला आठवली.

ऊठ ऊठ माझ्या जिवा । वंदुनि दिनरजनीच्या धवा

आयुर्मागीं आक्रम नवा । कर गौरवा देवाच्या *

बेबी बाहेर उभी होती. तिला येऊन मीं मिठी मारली. बेबी तुझी आई गेली बाप जिवंत आहे असें समज. मी तुला मुळींच कमी पडूं देणार नाहीं. तुझे शिक्षण मी पुरें करीन.

आम्हीं दोघी घरीं आलों; थोड्या वेळानें मित्रांनी व मनोहरराव उजगऱ्यांनीं दत्तूला घरीं आणून पांचविलें. चिकी दाराशींच आमची वाट पहात उभी होती. तिनें विचारलें,

“आजोबा कसे आहेत ?”

“आतां बरे आहेत.”

“मग मला कां नाहीं नेत त्यांना भेटायला ?”

ही संपूर्ण भूपाळी अशी- ऊठ ऊठ माझ्या जिवा । वंदुनि दिनरजनीच्या धवा ।

आयुर्मागीं आक्रम नवा । कर गौरवा देवाच्या ॥१॥

रजनी रमली प्रभुर्चितनीं । रमला दिन हा प्रभुसेवनी ।

रमली उभयें त्याच्या चरणीं । तुज घेउनी संगतें ॥२॥

जें जें येईल पुढतीं अतां । ख्रिस्तार्पण तें हो बोलता ।

भाव ठेवुनी जीवा पुरता । चरणांवरतां येशूच्या ॥३॥

येशू ऐसा मित्र न कुणी । पाहीं अवघें जग धुंडुनी ।

नेइल तुज तो सांभाळुनी । जा मागुनी तूं त्याच्या ॥४॥

करील तारण संगोपन । रक्षण तव तो श्रमनोदन ।

रलानी येतां संजीवन । संबोधन भ्रमतांना ॥५॥

साधक येशू तूं साधन । तयास अवघें साध्यज्ञान ।

करुनी अपुले समर्पण । क्रम हा दिन तत्संगें ॥६॥ (उपासनासंगीत. ५.)

“ते तुला उद्यां भेटतील.”

आमच्या घरांत मृत्यूने पाय टाकल्याचें चिन्ह देखील दिसत नव्हतें. शेजारीं पाजारीं कोणाला कळलें देखील नाहीं. टिळकांच्या इच्छेप्रमाणें येथवर तर पार पडलें. मनोहर उजगरे ह्यांच्या मनाला व शरीराला विसांवा मिळाला किंवा नाहीं हें एक देव जाणे. पुढील सर्व व्यवस्था त्यांनी न सांगतां आपल्या अंगावर घेतली. तारा करणें, टेलिफोन करणें, छापखान्यांत जाणें, वेळ ठरविणें हें सारें सारें त्यांनीं मलेलूंच्या संमतीनें केलें. टिळकांच्या विलप्रमाणें सारें करावें अशी महाबळेश्वराहून मिशनरींची तार आली. तेव्हां आम्हांला त्या विलची आठवण झालीं. मनोहरराव म्हणाले, “काय करायचें ?” “सारें टिळकांच्या इच्छेप्रमाणें करायचें.” असें आम्हीं उत्तर दिलें.

ज्या घरांतून सहा महिन्यांपूर्वीं नाताळाचा सण करून टिळक बाहेर पडले होते त्या घरांत ता. १० मेला टिळकांना परत आणण्यांत आलें. चिकीला आतां खरा प्रकार कळला! पुष्कळ मंडळी बाहेरगांवीं गेली होती तरी वर्तमानपत्रें तारा टेलिफोन ह्यांच्यामुळें नगर, अलिबाग, पुणें, लोणावळें वगैरे ठिकाणाहून लोक जमा झाले. टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणें काळा रंग अजिबात वर्ज्य केला होता. व काळ्या किंवा पांढऱ्या गाडीचा प्रश्नच आला नाहीं कारण त्यांची पेटी हातोंहातीं उचलून नेण्याचें मंडळीने ठरविलें.

भायखळ्याचें उपासनामंदिर मंडळीनें गच्च भरून गेलें. त्यांत हिंदूहि होते व ख्रिस्तीहि होते. मी रडत नव्हतें तरी भानावर नव्हतें. उपासना झाल्यावर मंडळीनें भजन करीत करीत ती पेटी वरळीला* दहनभूमीकडे नेली व दुसऱ्या दिवशीं एका लहानशा पेटींत अस्थि गोळा करून आणल्या.

* रे. जॉन मलेलु यांनीं या प्रसंगाची हकिकत अशी सांगितली- “त्यांच्या मरणानंतरची उपासना मी चालविली. प्रेत देवळांत आणलें होतें. मी म्हटले, “पूर्वींच्या काळी जसे सेंट पॉल होऊन गेले तसे हे आजचे पॉल होते.” प्रेताचें दहन करावें अशी त्यांची इच्छा होती. त्याप्रमाणें उपासनेनंतर आम्ही पेटी वरळीला दहनभूमीकडे नेली. आम्हां सर्वांच्या पुढें आणि पेटीच्याही पुढें लक्ष्मीबाई चिपळ्या घेऊन चालत होत्या. ‘भय काय तया प्रभु ज्याचा रे’ हे गाणे म्हणत होत्या. आम्ही सर्वजण त्यांच्या मार्गें म्हणत होतो, त्यांचे धैर्य पाहून आम्हांला फार आश्चर्य वाटत होतें. तिथें पोंचल्यावर त्यांच्या कांहीं हिंदु चाहत्यांनी आमच्या परवानगीनें कांहीं श्लोक वगैरे म्हटले. पुढें त्यांच्या अस्थि पेटींत घालून नगरला नेण्यांत आल्या. त्यांच्या कबरेवर ‘पुष्कळ अजुनी उणा प्रभू मी-’ ही ओळ लिहून ठेवली आहे.”

भजनींमंडळीनें प्रेतयात्रेंत म्हणण्यासाठीं निवडलेलें भजन टिळकांचेंच होतें व त्याचे सूर व शब्द आज सोळा वर्षे झालीं आहेत तरी माझ्या कानांत तसेंच घुमत आहेत असें वाटतें. तें भजन हें -

भय काय तथा प्रभु ज्याचा रे - ध्रु.

सर्व विसरली प्रभुमय झाली पूर्ण जयाची वाचा रे - १

जगांत विचरे उपकारास्तव परि नच तो जगताचा रे - २

येथें निर्धन परत्र ज्याचा सर्व धनाचा सांचा रे - ३

देह तथाचा परंतु आत्मा त्यांत वसे ख्रिस्ताचा रे - ४

आधिव्याधि मरणांवरती पाय अशा पुरुषाचा रे - ५

प्राचार्य भा.ल.पाटणकर लिहितात- "तुझ्या आजोबांच्या कलेवराचें दहन शिवडीजवळ (Sevree) जपानी (कदाचित चिनी) स्मशानभूमीवर करण्यांत आलें. त्या बाबतची सर्व व्यवस्था Coroner आठवले यांच्या मार्फत करण्यांत आली होती.

या दहनावरून कल्पनेच्या कितीतरी वावड्या उडविण्यांत आल्या. टिळकांना ख्रिस्ती झाल्याचा पश्चात्ताप झाला होता. 'शेवटी शेवटी टिळक स्वतःला ख्रिस्ती म्हणवीत नव्हते' असले तर्ककुतर्कहि कित्येकानीं काढले आणि यथाशक्ति प्रसूत केले.

सुंदरराव भास्कर वैद्य सांगतात- "रे. टिळक वारल्यानंतर आम्हांला देवदत्तांचें पत्र आलें. तुमचा कोणी तरी माणूस गीता म्हणण्यासाठीं धाडा-"

(खरें म्हणजे देवदत्त त्या वेळी फार आजारी होते. पत्रव्यवहार किंवा दुसरी कांहीं कामें करणें त्यांना अशक्य होतें. अंत्ययात्रेच्या वेळींही त्यांना मित्रांच्या साहाय्यानें गाडीतूनच स्मशानभूमीपर्यंत जातां आलें. त्यांनी व त्या वेळीं हजर असलेल्या प्रा. पाटणकरांनीं मला हें सांगितलेलें आहे.)

ख्रिस्ती लोकांत दफनाची प्रथा असली तरी दहन निषिद्ध नाही. डॉ. ह्यूम यांचें व टिळकांचें व्याही कृष्णराव सरोदे यांचेंहि दहनच करण्यांत आलें.